ELMİ İŞ

Beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal

aem.az

AEM

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ELMİ İŞ

Beynəlxalq elmi jurnal
İmpakt Faktor: 2.255

Cild: 17 Sayı: 6

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal
Impact Factor: 2.255

Volume: 17 Issue: 6

Bakı – Baku
2023

Jurnal 25.04.2007-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 2212

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
25.04.2007.
Registration No. 2212

Redaksiyanın ünvanı
AZ1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti 529,
"Azərbaycan" nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address
AZ1073, Baku,
Matbuat avenue 529,
"Azerbaijan" Publishing House,
6-th floor

Tel.: + 994 50 209 59 68
+ 994 55 209 59 68
+ 994 99 809 67 68
+ 994 12 510 63 99

e-mail
elmmerkezi@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10.36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© https://aem.az
© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Redaktor

Prof. Dr. Mahirə HÜSEYNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
huseynova.mahira@yandex.ru

Editor

Prof. Dr. Mahira HÜSEYNOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
huseynova.mahira@yandex.ru

Redaktor köməkçisi

Doktorant Arzu İSGƏNDƏRZADƏ, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
arzuisgandarzada@gmail.com

Assistant editor

Ph.D student Arzu ISKANDERZADEH, ANAS Institute of Linguisti / Azerbaijan
arzuisgandarzada@gmail.com

Dillər üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Nəriman SEYİDƏLİYEV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Language editors

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Nariman SEYIDALIYEV, ANAS Institute of Linguistics / Azerbaijan

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Əlövsət QULİYEV, AMEA Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Əmir ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İradə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zahid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Əli ZALOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şəkər MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yaşar MEHRƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İlham MƏMMƏDLİ, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rövşən VƏLİYEV, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəfail HƏSƏNOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Həbibə ALLAHVERDİYEVA, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUCOVA, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Akif AĞBABALI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Eldar MƏSİMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Editors in scientific fields

Prof. Dr. Alovsat GULIYEV, ANAS Institute of Soil Science and Agrochemistry / Azerbaijan
Prof. Dr. Amir ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Irada HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State Economic University / Azerbaijan
Prof. Dr. Ali ZALOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shakar MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Yashar MEHRALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ilham MAMMADLI, ANAS Institute of Literature / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rovshan VALIYEV, Nakhchivan Institute of Teachers / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rafail HASANOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Habiba ALLAHVERDIYEVA, Nakhchivan Institute of Teachers / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUJOVA, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Akif AGHBABALI, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Eldar MASIMOV, Baku State University / Azerbaijan

REDAKSİYA HEYƏTİ

Humanitar və ictimai elmlər

Prof. Dr. Möhsün NAĞISOYLU, AMEA / Azərbaycan
Prof. Dr. Nadir İLHAN, Ahi Evran Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV, “İpək Yolu” Beynəlxalq Turizm və Mədəni İrs Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Mehmet YÜCE, Bursa Uludağ Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin “İqor Sikorski adına Kiyev Politexnik İnstitutu” / Ukrayna
Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Kərim ŞÜKÜROV, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Kairbek ARISTANBEKOV, İqtisadi Siyasət İnstitutu / Qazaxıstan
Prof. Dr. İzzət RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şirindil ALIŞANOV, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Natalya MİŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna
Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yıldırım Beyazıt Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Boris KAYQORODOV, Həştərxan Dövlət Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Vidas KAVALİUSKAS, Vilnus Biznes Universiteti / Litva
Prof. Dr. Rüfət RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Saodat MUXAMEDOVA, Daşkənd Dövlət Özbək dili və Ədəbiyyatı Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Məhəbbət DƏMİRÇİYEVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Nigar VƏLİYEVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Elşad MİRBƏŞİR OĞLU, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası / Azərbaycan
Prof. Dr. Məhərrəm MƏMMƏDLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yelena ŞIŞKİNA, Həştərxan Dövlət Memarlıq-İnşaat Mühəndisliyi Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Assoc. Prof. Dr. Aqil ŞİRİNOV, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Assos. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Rumın Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi / Rumıniya
Assoc. Prof. Dr. Ziyadxan ƏLİYEV, Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Xatirə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aydan XƏNDAN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elçin BAYRAMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Əbülfət PƏLƏNGOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Dr. Aqşin ƏLİYEV, Pekin Xarici Dillər Universiteti / Çin
Dr. Rövşən RAMİZOĞLU, Səlcuq Universiteti / Türkiyə

Təbiət elmləri

Prof. Dr. Vaqif ABBASOV, AMEA Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Onur URAL, Selcuk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Elmlər Akademiyası / Moldova
Prof. Dr. Məsud AŞİNA, Kopenhagen Universiteti / Danimarka
Prof. Dr. Ələddin ABBASOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Nikolay BRİKO, İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Mehmet KARATAŞ, Necmettin Erbakan Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İbrahim CƏFƏROV, AMEA / Azərbaycan
Prof. Dr. Elşad QURBANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mətanət ƏFƏNDİYEVA, Milli İdman Tibbi və Reabilitasiya İnstitutu / Rusiya
Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Duyğu KILIÇ, Amasya Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Yasin BABAYEV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Nuran ABDULLAYEV, Köln Universiteti / Almaniya
Prof. Dr. Afət MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zöhrab QARAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şahanə HÜSEYNOVA, Berlin Texniki Universiteti / Almaniya
Prof. Dr. İbrahim MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mehmet ÜNLÜ, Marmara Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İlham KAZIMOV, M.Topçubaşov adına Elmi Cərrahiyyə Mərkəzi / Azərbaycan
Prof. Dr. Rajeş KUMAR, Mərkəzi İpək İdarəsi, Tekstil Nazirliyi / Hindistan
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Prof. Ali AZQANİ, Taylerdəki Texas Universiteti / ABŞ
Dr. Erdəyliem TÖLEQENOV, Qızlar Universiteti / Qazaxıstan
Assoc. Prof. Dr. Bilal BÜŞRA, Ali Cinnah Universiteti / Pakistan İslam Respublikası
Assoc. Prof. Dr. Fuad KƏRİMLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Məhiyəddin MEHDİYEV, Mingəçevir Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz ƏHLİMANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Svetlana QORNOVSKAYA, Beloserkovsk Milli Aqrar Universiteti / Ukrayna
Dr. Asif MANAFOV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan
Dr. Elçin HÜSEYN, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
Dr. Fuad RZAYEV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan

Dəqiq elmlər

Prof. Dr. Yusif MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Məsud ƏFƏNDİYEV, "Helmholtz" Elmi-Tədqiqat Mərkəzi / Almaniya
Prof. Dr. Qərib MÜRŞÜDOV, Molekulyar Biologiya tədqiqat İnstitutu / Böyük Britaniya
Prof. Dr. Arzu SƏRDARLI, Kanada Birinci Millətlər Universiteti / Kanada
Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna
Prof. Dr. Yalçın ƏFƏNDİYEV, Texas A&M Universiteti / ABŞ
Prof. Dr. Həmzəağa ORUCOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Eldar MƏSİMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Maarif CƏFƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sarvan HÜSEYNOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Yusif ŞÜKÜRLÜ, AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəzi / Azərbaycan
Dr. Billurə HACIYEVA / Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Texnika elmləri

Prof. Dr. Əminağa SADIQOV, AMEA İdarəçilik Sistemləri İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Xəlil KƏLƏNTƏR, Tohoku Universiteti / Yaponiya
Prof. Dr. Qərib CƏLALOV, AMEA Geologiya və Geofizika İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Şahnaz ŞAHBAZOVA, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Cəlaləddin MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Metroloji Xidmət Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Rusiya
Prof. Dr. Yasin RÜSTƏMOV, AMEA Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Univeristeti / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Fazil KAZIMOV, "Neftqazelmitədqiqatlayihə" İnstitutu / Azərbaycan

EDITORIAL BOARD

Humanities and social sciences

Prof. Dr. Mohsun NAGHISOYLU, ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Nadir ILHAN, Ahi Evran University / Turkey
Prof. Dr. Jeyran MAHMUDOVA, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan
Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV, «Silk Road» International University of Tourism and Cultural heritage / Uzbekistan
Prof. Dr. Mehmet YUJE, Bursa Uludagh University / Turkey
Prof. Dr. Irina KREYDICH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine
Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAVA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Karim SHUKUROV, ANAS Institute of History / Azerbaijan
Prof. Dr. Kairbek ARISTANBEKOV, Institute of Economic Policy / Kazakhstan
Prof. Dr. Izzet RUSTAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shirindil ALISHANOV, Institute of Literature of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Natalya MISHINA, Odessa Law Academy / Ukraine
Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yildirim Beyazit University / Turkey
Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Boris KAYGORODOV, Astrakhan State University / Russia
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania
Prof. Dr. Rufat RUSTAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Firuza ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Saodat MUKHAMEDOVA, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature / Uzbekistan
Prof. Dr. Mahabbat DAMIRCHIYEVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Nigar VALIYEVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Elshad MIRBASHIR OGHLU, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Maharram MAMMADLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Yelena SHISHKINA, Astrakhan State University of Architecture and Construction Engineering **/** Russia
Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia
Assoc. Prof. Dr. Agil SHIRINOV, Azerbaijan Institute of Theology / Azerbaijan
Assos. Prof. Dr. Iosefina BLAZSANI-BATTO, Romanian Language and Cultural Center / Romania
Assoc. Prof. Dr. Ziyadkhan ALIYEV, Azerbaijan State Art Academy / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Khatira HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aydan KHANDAN, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elchin BAYRAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Assos. Prof. Dr. Abulfat PALANGOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Dr. Agshin ALIYEV, Beijing Foreign Studies University / The Republic of Chine
Dr. Rovshan RAMIZOGHLU, Seljuk University / Turkey

Natural sciences

Prof. Dr. Vagif ABBASOV, Institute of Petrochemical Processes of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey
Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Academy of Sciences / Moldova
Prof. Dr. Masud ASHINA, University of Copenhagen / Denmark
Prof. Dr. Aladdin ABBASOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Nikolay BRIKO, First Moscow State Medical University named after I.M.Sechenov / Russia
Prof. Dr. Mehmet KARATASH, Nejmettin Erbakan University / Turkey
Prof. Dr. Ibrahim JAFAROV, ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Elshad GURBANOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Matanat AFANDIYEVA, National Institute of Sports Medicine and Rehabilitation / Russia
Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Duyghu KILICH, Amasya University / Turkey
Prof. Dr. Yasin BABAYEV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Nuran ABDULLAYEV, University of Cologne / Germany
Prof. Dr. Afat MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zohrab GARAYEV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahana HUSEYNOVA, Technical University of Berlin / Germany

Prof. Dr. Ibrahim MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Mehmet UNLU, Marmara University / Turkey
Prof. Dr. Ilham KAZIMOV, Scientific Surgery Center named after M.Topchubashov / Azerbaijan
Prof. Dr. Rajesh KUMAR, Ministry of Textiles, Central Silk Office / India
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi State University / Georgia
Prof. Ali AZGANI, University of Texas at Tayler / USA
Dr. Erdeyliem TOLEGENOV, Girls' University / Kazakhstan
Assoc. Prof. Dr. Bilal BUSRA, Ali Jinnah University / The Islamic Republic of Pakistan
Assoc. Prof. Dr. Fuad KERIMLI, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mahiyaddin MEHDIYEV, Mingachevir State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz AHLIMANOV, Baku State University / Azerbaijan
Dr. Svetlana GORNOVSKAYA, Beloserkovsk National Agrarian University / Ukraine
Dr. Asif MANAFOV, Institute of Zoology of ANAS / Azerbaijan
Dr. Elchin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry / Azerbaijan
Dr. Fuad RZAYEV, Zoology Institute of ANAS / Azerbaijan

Exact sciences

Prof. Dr. Yusif MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Masud AFANDIYEV, «Helmholtz» Scientific Research Center / Germany
Prof. Dr. Garib MURSHUDOV, Research Institute of Molecular Biology / Great Britain
Prof. Dr. Arzu SARDARLI, First Nations University of Canada / Canada
Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine
Prof. Dr. Yalchin AFANDIYEV, The University of Texas at Austin / USA
Prof. Dr. Hamzaagha ORUJOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Eldar MASIMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Maarif JAFAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sarvan HUSEYNOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Yusif SHUKURLU, Shaki Regional Scientific Center of ANAS / Azerbaijan
Dr. Billura HAJIYEVA / Nakhchivan State University / Azerbaijan

Technical sciences

Prof. Dr. Aminagha SADIGOV, Institute of Management Systems of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Khalil KALANTAR, Tohoku University / Japan
Prof. Dr. Garib JALALOV, Institute of Geology and Geophysics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahnaz SHAHBAZOVA, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Jalaladdin MAMMADOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Prof. Dr. Valeriy LISENKO, All-Russian Metrological Service Research Institute / Russia
Prof. Dr. Yasin RUSTAMOV, Institute of Soil Science and Agrochemistry of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Fazil KAZIMOV, Oil Gas Scientific Research Project Institute / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/91/8-15

Tokon Mamytov
Institute of State and Law of the National Academy
of Sciences of the Kyrgyz Republic
Doctor of Political Sciences
mamytovtokon@gmail.com
Ulara Kasymbekova
Institute of State and Law of the National Academy
of Sciences of the Kyrgyz Republic
ulara.zhumashbai@gmail.com

IDEOLOGICAL ASPECTS IN STATE DEVELOPMENT: THE CASE OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Abstract

The conditions for the development of modern states largely depend on how successfully they can build a domestic policy during the global transformation of the system of world politics and international relations. The Kyrgyz Republic, like all post-Soviet states, has faced, and continues to face, a number of problems that in one way or another affect the political stability of the state. One of these pressing problems is the partial absence of a common ideological concept that could beneficially affect the state's development. A philosophical examination of the question of ideology, and the scientific methods of this study, provides a broad yet rigorous insight into the formation and preservation of the true values of the people of modern Kyrgyzstan that will contribute to positive changes in the path of the young state's development. In addition, the provisions and conclusions discussed in this article can be used by the international community as well as by various states to develop their political thoughts in the field of ideology. The main motivation for this study is the lack of up-to-date literature in academia, and the desire to share a scientifically grounded opinion on such an important issue, which will serve as a guarantee and consolidation of stability within the state, and not only in the Kyrgyz Republic, but also in other states. The proposed idea of structuring the ideological and spiritual and moral values of the people of Kyrgyzstan, can provide domestic ideological security, an example of which may be contagious in a positive way this phenomenon.

Keywords: *ideology, state, values, spiritual, moral, interaction, politics, law, culture, education, security*

Tokon Mamıtov
Qırğızıstan Respublikası Milli Elmlər Akademiyasının
Dövlət və Hüquq İnstitutu
siyasi elmlər doktoru
mamytovtokon@gmail.com
Ulara Kasımbekova
Qırğızıstan Respublikası Milli Elmlər Akademiyasının
Dövlət və Hüquq İnstitutu
ulara.zhumashbai@gmail.com

Dövlətin inkişafında ideoloji aspektlər: Qırğızıstan Respublikası nümunəsi

Xülasə

Müasir dövlətlərin inkişaf şərtləri daha çox dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər sisteminin qlobal transformasiyası zamanı daxili siyasəti nə dərəcədə uğurla qura bilmələrindən asılıdır. Qırğızıstan Respublikası, bütün postsovet dövlətləri kimi, dövlətin siyasi sabitliyinə bu və ya digər şəkildə təsir edən bir sıra problemlərlə üzləşib və üzləşməkdə davam edir. Bu aktual problemlərdən biri də dövlətin inkişafına faydalı təsir göstərə biləcək ümumi ideoloji konsepsiyanın qismən olmamasıdır. İdeologiya məsələsinin fəlsəfi tədqiqi və bu tədqiqatın elmi metodları müasir Qırğızıstan xalqının gənclərin yolunda müsbət dəyişikliklərə töhfə verəcək həqiqi dəyərlərinin formalaşması və qorunub saxlanması haqqında geniş, lakin ciddi fikir verir. Bundan əlavə, bu məqalədə müzakirə olunan müddəa və nəticələr beynəlxalq ictimaiyyətlə yanaşı, müxtəlif dövlətlər tərəfindən də ideologiya sahəsində öz siyasi düşüncələrini inkişaf etdirmək üçün istifadə edilə bilər. Bu araşdırmanın əsas motivi akademik mühitdə müasir ədəbiyyatın olmaması və dövlət daxilində sabitliyin təminatçısı və möhkəmlənməsinə xidmət edəcək belə mühüm məsələ ilə bağlı elmi əsaslandırılmış rəyi bölüşmək istəyidir. Yalnız Qırğızıstan Respublikasında, həm də digər dövlətlərdə. Qırğızıstan xalqının ideoloji və mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin strukturlaşdırılması ilə bağlı təklif olunan ideya daxili ideoloji təhlükəsizliyi təmin edə bilər, bunun bir nümunəsi bu fenomeni müsbət şəkildə yoluxdura bilər.

Açar sözlər: *ideologiya, dövlət, dəyərlər, mənəvi, əxlaqi, qarşılıqlı fəaliyyət, siyasət, hüquq, mədəniyyət, təhsil, təhlükəsizlik*

Introduction

> *When the state is governed according to reason, poverty and want are shameful; when the state is not governed according to reason, wealth and honour are shameful.*
>
> *Confucius*

Ideology is necessary to preserve community and identity. Ideology does not allow one to lose oneself; having lost oneself afterwards, it is almost impossible to find oneself. Continued wandering in the ideological darkness is fraught with the loss of any country's value of nationhood. Ideology adds persistence and consistency to the individual citizen. Ideological beliefs allow one to solve difficult problems. All those who once won, defending certain values, accumulated experience not only of victories, but also of defeats and are supporters of certain ideological beliefs. Ideologyless people, as a rule, are not capable of great and great things (Alekseeva, 2014: 5-20).

The state status of ideology means there is responsibility, both administrative and criminal, for its observance by citizens. This is what many in our country are afraid of. This fear prevents our country from uniting on the basis of com: mon values (Aron, 1960: 200-202).

Ideology is knowledge about socio-political life.

Ideology is an interconnected system of ideas based on a few basic assertions about reality, which may or may not have a factual basis, but are the result of subjective choice, and serve as the seed from which subsequent reflection grows. According to this view, ideologies are neither 'true' nor 'false', but are mutable and require constant adjustments. The pros and cons of ideology range from the energy and activism of true believers to their ideological infallibility and fundamentalist bias in both politics and religion (Great Encyclopaedic Dictionary, 2001; Bell, 1960; Buzan, Waever, Wilde, 1994).

Systematic ideology seeks to explore the relationship between ideology and social systems. It is therefore necessary to distinguish between political ideologies and political philosophies.

Ideology is also understood as (Clough, 1994: 40):

- a set of normative ideas with a certain content;
- a form of logical structure of ideas;
- the function and role that ideas play both in interpersonal interaction and in the structure of the organisation;
- arguments and assertions with the aim of convincing someone or an opposing party of something;
- the linking node of social interaction.

Ideology consists of four basic characteristics, i.e. it must

- own the cognitive capacity;
- help guide value judgments;
- serve as an instruction for action and conduct;
- be logically coherent and interconnected with other phenomena and actions.

Ideology should not be confused with related, 'utopia' and 'historical mythology', which are and can act as tools of ideology (Vavilov, 2006).

There are many types of ideology: political, social, scientific, ethical and others. In terms of its content, the concept of "ideology" must meet the following requirements:

- be a theoretical synthesis of the original sensual and spiritual and moral perceptions;
- act as the most essential element of scientific knowledge;
- to play the role of basic principles in practical activities.

These requirements prevent us from considering mythologies, proverbs and tales to be ideologies. The fundamental question that defines political thinking becomes not how abstract ideas (such as social equality) are defined in particular ideologies, but how they are interconnected, that is, hierarchically organised and structured into separate ideologies (Vasilenko, 2010; Weber, 1990).

Open society-society based on democracy and critical thinking of individuals. In such a society, individuals are free from various prohibitions and attitudes of the authorities and make decisions based on reality, objectivity and consensus agreements. The political elite in such a society does not have unlimited power and can be removed without bloodshed (Galtseva, Rodnyanskaya, 2012).

There is no theory of perfect governance in principle, hence the political system must be flexible enough to allow the government to change its policies smoothly. As such, a society must be open to a multitude of viewpoints and cultures, i.e. it must possess the attributes of pluralism and multiculturalism. The political system implements and translates life into ideology.

Classification of ideologies: apologetic, complimentary, masking and expressive. The most rational is the apologetic ideology. Apologetic ideologies are to be understood as modelling ideologies which apply to all social relations. The underlying model is an interpretation of reality that appeals to rationality and science. This model can be regarded as an 'ideology' as it seeks to present an understanding of reality that is based on rational facts and arguments as the only 'reasonable' and obligatory one (Devetak, 2005: 84-109).

Politics, as the practical realisation of the interests of particular societies, social classes and groups, is everywhere closely linked to political ideology as a conceptual, theoretical reflection of such interests. Political programmes are based on certain value systems. The fundamental political ideologies are liberalism (reliance on freedom), socialism (reliance on equality) and conservatism (reliance on tradition) (Nye, 2006: 480).

In addition to the concept of political ideology, the concept of religious ideology is also widely used in science. Religious ideology is an ideology that, through an appeal to the otherworldly, binds society and the individual in the concept of unified existence and creates integrative, binding forces between different social groups (Luckmann, 1967: 237). The emergence of religious ideology is often associated with the fact that due to its opposition religious denomination begins to play a significant political role. Religious ideology refers not to religion in general, but to those religious and political aspects of religion that can give rise to a religious movement. The concept of religious ideology is used in close connection with the concepts of "orthodoxy" and "fundamentalism.

Traditionalism and fundamentalism act as a common feature of religious ideologies: "they claim to return to the origins of their own tradition and free it from the distortions of historical development, this development is often perceived by them as a process of degeneration". The paradox of religious ideologues is that, contrary to their claims to return to true doctrine, "in most cases they create a modern religious ideology".

Along with the concept of "religious ideology" in political science, religion is developed as the concept of "political religion". This concept emphasises the close relationship between religious and political ways of thinking and acting.

The preconditions for the emergence of a new ideology in the state are

- a social demand for new ideas;
- the presence of an active educated audience;
- the existence of institutional platforms and working communication networks for the dissemination of ideas.

The further development of our country towards democracy, the rule of law and economic prosperity requires not only adjustments, but also appropriate scientific programmes and actions. Especially in the field of ideology - the ideology of the state must meet the challenges of the times and be oriented to the basic values.

At the same time it must take into account processes taking place in the world and in the region, in particular, firstly, the realities of the modern world on the threshold of regional and global crises; secondly, current processes in international politics and global economy; and thirdly, the cultural and historical characteristics of our state and the identity of the kyrgyz people.

The ideology of Kyrgyzstan must take into account three main problems: a) the cultural-educational and spiritual-moral crisis of society; b) the unresolved inter-ethnic issue; and c) the social stratification of the population.

The solution to these problems is seen in a new model of state development of the Kyrgyz Republic, taking into account its history, traditions, identity, unique ethno-cultural position and preserving the harmonious and peaceful coexistence of different ethnic groups united by a common fate, history and spiritual values within a unified Kyrgyz state (Cox, Jacobson, 1973: 11).

There is a centuries-old value system of the Kyrgyz people, and the state must not remain indifferent to the fact that the values of this culture are being blatantly destroyed by mass culture.

The purpose of the Kyrgyz state is not political freedom, but the task of preserving the unique ethno-confessional and cultural wealth of Kyrgyzstan, especially traditional spiritual and moral values. Such values should be enshrined in the Constitution of Kyrgyzstan. Therefore, the state ideology of the Kyrgyz Republic should include the idea of a moral and legal state, which has taken on the protection of the cultural and moral identity of its people in the context of globalization.

Over the past 30 years, the idea of the state has been stripped of its moral content, just as the law has been freed from its function of protecting moral values. The main purpose of the state is to resolve legal issues and disputes between parties to the social contract, not to protect values.

Legal values in such a state occupy a higher position in relation to moral and spiritual-moral, religious and social ideals and values. This leads to the fact that in such a state individualistic and private values - values of subjective law, autonomy, decentralisation, freedom from dogmas of state ideologies, from common ideals that could compete with the values of self-interest - prevail. The current present model cannot be the basis of social development in Kyrgyzstan.

In the original ideology of state development in Kyrgyzstan, it is necessary to define not only the legal but also the moral boundaries of power. The authorities, which are limited only by law, are forced to renounce the principle of sovereignty in favour of international organizations and their rules or to double standards, adapting the interpretation of their national laws, on the one hand, and trying to preserve their values. In this case, if the sovereign is not willing to follow its legal principles according to the logic of law, it will be incapable of resisting the forcible and partial revocation of its sovereignty. Thus the idea of a state governed by the rule of law according to which power binds itself is unsustainable. It can only be limited by internal law and only morally.

The limits of the law of the State are determined only by its will, which is particularly clear in extreme conditions when it is necessary to disregard certain human rights for the sake of State security. At the same time, the degree of danger is determined by the state itself, i.e. the authorities, and often this decision is motivated by a basic lust for power rather than concern for the individual and society.

If one agrees, and argues that the boundaries between "may" and "may not" should be moral, then the kyrgyz elite should conform to them and adhere to them. The elite must adhere to moral values and observe legal and generally accepted moral constraints based on the "cans" and "cannots". The ruling elite should be formed by democracy, based on moral and professional qualities, not on party lists and the results of electoral propaganda. And the criterion for the selection of the elite must be the fundamental values of patriotism, sincere love for Kyrgyzstan, modesty, education and adherence to the traditions and customs of the kyrgyz family.

The current situation in the Kyrgyz Republic requires changes in the mechanism of electoral processes. In particular, labour collectives, public organisations, local communities, and not the bureaucratic apparatus, should nominate their candidates to the legislative bodies of the republic. And the most educated and morally pure representatives should be nominated by secret ballot. But in this case, questions arise (Ulyanova, 2016: 74-78):

1) are the labour collectives and community organisations prepared to make an adequate decision in terms of high moral values;
2) whether they will be deceived by officials and potential candidates who may play a certain 'temporarily advantageous political' role in order to obtain a mandate;
3) Modernisation requires the following measures:
4) the formulation and legal enshrinement of moral values and norms;
5) strict legislative guarantee of social rights;
6) adoption of an ideology based on public law with a combination and harmony of individual and social rights and duties;
7) legislating simplified and simple procedures for the recall of corrupt and morally unscrupulous deputies by voters, eliminating the principles of parliamentary immunity at all levels and other democratic transformations;
8) legislative establishment of a list of objects that should be exclusively state-owned: first of all strategic, social, environmental, and cultural-educational-research objects.
9) State protection of the cultural, religious and ethnic identity of each ethnic group and of all the people of Kyrgyzstan.

The value system of state ideology and the legal policy of the republic should be composed of the following factors: guaranteed by legislation recognition of the right to spiritual and cultural development as the highest value and the basis of the rule of law; ensuring social justice; and the revival of identity, spirituality and culture.

To reconsider the destructive element of the model of legal statehood - based on the principle of the supremacy of human rights and freedoms and move to a model - based on the principles of the supremacy of law of society and the state.

Individual freedom should not be viewed negatively as the highest and only goal of social existence, but as the achievement, through it, of society's supra-individual goal of unity of cooperation and mutual support for one another. In this case human rights have only an official meaning because an individual in civil service acts in the service of people and state and this activity can only be restricted by the interests of the state and people. The state and the people have the right and obligation to regulate it by setting certain limits, rights, norms and obligations and imposing certain duties.

When one speaks of duties, one should bear in mind the fusion of law and morality, authority and duty. When we use our right and at the same time have a moral obligation towards other person or other people, there is a harmonious effect of legal and moral emotions and feelings, and as a result, the motive, prompted by the combination of legal and moral regulators, is many times

stronger. For example, each citizen will consider that to enjoy his/her political rights means to fulfill his/her duty to fulfill the will of his/her ancestors, to Kyrgyzstan and its future, when he/she will feel concern for his/her future and the future of generations.

To gain rights, a person has to fulfil duties to the society: to improve his/her educational and cultural level, to take care of his/her health, to serve in the army if necessary, to work, to bring up children, etc. Then the citizens of the state have not only rights and freedoms, but also duties.

The need for a state ideology of the Kyrgyz Republic has been discussed at the state level in recent years. This process was triggered by the Presidential Decree "On Spiritual and Moral Development and Physical Education of the Individual" of 29.01.2021 on the preservation and strengthening of traditional spiritual and moral values reflecting the uniqueness and unity of cultures of ethnic groups of Kyrgyzstan. Cultural heritage, spiritual and moral values, customs and traditions constitute the foundation and are our common history, the ideological values around which the ideological community is formed.

Ideology in the state is a social contract regarding what is the norm. A norm in social systems is a state that strengthens the system. In the kyrgyz spiritual tradition, this was and is defined by the concept of "akyikattyk zhana chyndyk" ("justice and truth"). In this regard, the norm and rule "to live honestly and act fairly" means not only "not to steal and not to lie", but also to observe and strengthen the foundations of the social structure of the Kyrgyz state.

If ideology is a higher level system, then law is a function of ideology and not vice versa. The principle 'the law is supreme' only works when all parties in society agree on the ideological basis of the law, and in cases where the law is not consistent with the ideology, the law, not the ideology, is changed. Laws, like the state as a whole, must be based on ideological principles. And the task of society is to agree on what is right and what is wrong.

For the last 30 years the authorities have been trying to reject our national idea as a value principle to unite our state and society (Huntington, 2003: 17).

All social organisations have a specific mission. The mission is understood as the social role of the organisation. If society demands the mission of a social organisation, it will exist and work. If the mission is not very much in demand, the organisation will not survive for long.

In any state, the role of mission is performed by the national idea. However, it should be borne in mind that, having defined the state ideology, it is necessary to emphasize that the mission of the Kyrgyz state is the implementation of this ideology (Schmitt, 2011: 182).

Confronted with certain socio-political processes, the society starts to find and formulate those unifying principles that are actually claims to be the ideology. At the same time, the society is convinced of the necessity to prioritise the traditional spiritual and moral values of the people and to fight against destructive ideologies and their currents.

It is not enough just to adopt an ideology, it is equally important to follow it and ensure its development and protection (Zizek, 2002).

Having decided on the ideology of the Kyrgyz Republic, it is necessary to decide through which organizational and legal mechanism the state ideology will be adopted. The real way to adopt the ideology is to convene the Constitutional Assembly, which will adopt by its decision additions to the Constitution of the Kyrgyz Republic, outlining the ideological foundations of the existence of the Kyrgyz state and defining them as an integral part of the Foundations of the constitutional system. In this way, ideology would be given the clear status of a system among the mandatory norms.

Conclusion

1. The following rules for the implementation of ideology should also be taken into account:
2. ideology is primary and binding. All decisions in the state must comply with it.
3. ideology must be linked to the historical events of the kyrgyz people and state and form an image of the future for the citizens of the republic and the place of the Kyrgyz Republic.
4. the ideology must be based on the culture, customs, traditions, spiritual and moral values of each ethnic group and in general of the peoples of our republic.

5. the fundamental elements of the ideology are the kyrgyz language and the kyrgyz culture.
6. The state is the main attribute of the implementation of the ideology.

References

1. Alekseeva, T.A. (2014). Thinking constructivist: opening the multivoiced world. International Processes. Comparative Politics. № 1 (14), p.5-20.
2. Aron, R. (1960). Opium for Intellectuals. Munich, p.200-202.
3. Great Encyclopaedic Dictionary. (2001). 2-th edition, revised and supplemented. M.: St.Petersburg.
4. Bell, D. (1960). The End of Ideology. Glenon.
5. Buzan, B., Waever, O., Wilde, J. (1994). Security: A New Framework for Analysis. Boulder: Lynne Rienner.
6. Clough, P.T. (1994). Feminist Thought. Cambridge: Blackwell Publishers, 40 p.
7. Vavilov, A.I. (2006). "Islamic State": Ideology, Structure and Military and Political Activity. International Analysts. (3): 85-96. https://doi.org/10.46272/2587-8476-2016-0-3-85-96 (accessed 03.03.2023).
8. Vasilenko, I.A. (2010). Geopolitics of the Modern World: Textbook. M.: Yurite.
9. Weber, M. (1990). The Meaning of "Freedom from Estimation" in Sociological and Economic Science. Selected Works. M.
10. Cox, R., Jacobson, H.K. (1973). The Anatomy of Influence: Decision Making in International Organization. New Haven and London: Yale University Press, 11 p.
11. Cox, R., Schechter, M. (2002). The Political Economy of a Plural World: Critical Reflections on Power, Morals and Civilisation. London and New York: Routledge.
12. Gaidar, E. (1995). The State and Evolution. Moscow: Eurasia, 207 p.
13. Galtseva, R., Rodnyanskaya, I. (2012). Summa ideologiae: The Triumph of "false consciousness" in modern times. A Critical and Analytical Review of Western Thought in the Light of World Events. Moscow: Posev.
14. Garbuzov, V.N. (1997). Conservatism: Values, Ideas, Politics. Metamorphosis of History. № 3, p.135-142.
15. Dorogensky, L.V. (2011). The meaning of ideology: civilizational approach. Vestnik of Polesye State University. Series of Social Sciences and Humanities. № 3, p.63-69.
16. Devetak, R. (2005). "Postmodernism". Theories of International Relations. Eds. S.Burchill, A.Linklater, R.Devetak, M.Paterson, C.Reus-Smit, J.True. New York: Palgrave Macmillan, p.84-109.
17. Delshad, F. Islam in Central Asia URL: https://www.academia.edu/4262561/Islam_in_Central_Asia (accessed 02.03.2023).
18. Fitzgerald, T.T. (2000). The ideology of religious studies. Oxford, 1 p.
19. Evkochev, Sh. (2010). Islam and politics: Training manual. T.: TIU.
20. History of the Ancient World. (1983). Under the editorship of I.M.Djakonov et al. Series 3. M., 118 p.
21. John Ruggie. Professor of International Affairs. Harvard Kennedy School, n.d. Web.
22. Hobden, S., Hobson, J.M. (2002). Historical Sociology of International Relations. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
23. Galtung, J.A. (1969). "Structural Theory of Aggression". Journal of Peace Research 6.3, p.167-191.
24. Galtung, J. (1975). Peace: Research, Education, Action. Essays in Peace Research. Copenhagen: Christian Ejlers, volume 1, p.101-105.
25. Kazantsev, N.M. (2009). Ideology as a necessary but not sufficient condition of for Law. Contours of Global Transformations: Politics, Economy, Law. № 4, 92 p.
26. Kokorin, A.A. (2009). Ideology: Theory, Methodology, and Methodology (Textbook Notes). Moscow: MGOU Publisher.

27. Kokorin, A.A. Functions of Ideology. Informational and analytical magazine. URL: http://lawinrussia.ru/content/funkcii-ideologii.
28. Komleva, N.A. (2015). Kontsientalnaya war: global tendencies of global confrontation. Prostranstvo i Vremya. № 3(21), p.17-27.
29. Kurmanov, Z. Ideology is a question of values that should be in society URL: https://vesti.kg/politika/item/104017-zajnidin-kurmanov-ideologiya-eto-vopros-o-tsennostyakh-kotorye-dolzhny-byt-v-obshchestve.html(accessed 23.03.2023)
30. Lenin, V.I. Complete Works, Vol. 26, 237 p.
31. Luckmann, T. (1967). The invisible religion: the problem of religion in modern society. N.Y., 43 p.
32. Makarshin, I.A. (2018). "The Ideological Aspects of Geocivilizational Security". Electronic Scientific Edition Almanac Space and Time 16.1-2. DOI 10.24411/2227-9490-2018-11023. (In Russian).
33. Morgenthau, H. (1967). Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace. New York: Alfred A. Knopf.
34. Wendt, A. (1999). Social Theory of International Politics. Cambridge: Cambridge University Press.
35. McLellan, D. (1986). Ideology. Minneapolis, 1 p.
36. Saveljonok, E.A. (2015). Ideology of management: Course of lectures: Textbook of methods. Moscow: MAKS Press, p.125-128.
37. Sukharev, A.V. (2010). Ethnofunctional Paradigm in Geopolitics. Geopolitics and Security. № 4, p.31-35.
38. Mannheim, K. (1994). Ideology and Utopia. Diagnosis of our time. Moscow: Yurist, 274 p.
39. Marx, K., Engels, F. Opus 2-th ed. Vol.7, 229 p.
40. Marx, K., Engels, F. Opus 2-th ed. T.44., 439 p.
41. Nye, J. (2006). The Flexible Power. How to Succeed in World Politics. Moscow: Trend.
42. Dictionary of Political Science. (1995). Ed. by V.F. Kholipov. Moscow, p.42-58.
43. Pugachev, V.P., Solovyov, A.I. (2010). Introduction to Political Science. Aspect Press, 480 p.
44. Rybakov, V.A. On the Role of Ideology in the Modern State.
45. Vestnik of Omsk University. (1998). Issue. 1, p.81-92.
46. Reus-Smith, Ch., Snidal, D. (2008). International Relations. Oxford: Oxford University Press.
47. Seliger, M.I. (1976). Ideology and Politics. London, 11 p.
48. Ulyanova, O.A. (2016). Real socialism: proetcontra. Economic Journal. № 4, p.74-78.
49. Fromm, E. (1990). Escape from Freedom. Moscow: Progress.
50. Hodakovsky, E.A. (2001). Globalization as a Factor of Crisis and State Security. Systems Analysis at the Turn of Millennium: Theory and Practice.
51. Huntington, S. (2003). The Clash of Civilisations. Moscow, 17 p.
52. Schmitt, K. (2011). The notion of the political. Sociology of Power. №8, 182 p.
53. Epshtein, M.N. (1988). Ways of influence of ideological statements. The image of the man of the XX century. Ed. and co-author R.A. Galtseva. Ed. by R.A.Galtseva. Moscow: INION of the USSR Academy of Sciences, p.164-212.
54. Yakunin, V.I. (2009). On banning ideology in the state. The contours of the global transformations: politics, economics, law. № 4, p.103-108.
55. Wendt, A. (1999). Social Theory of International Politics. Cambridge: Cambridge University Press.
56. Zizek, S. (2002). The Ticklish Subject: The Absent Centre of Political Ontology. Moscow: Delo Publisher.

Received: 03.03.2023 Accepted: 12.05.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/91/16-21

Sədrəddin Bədiyev
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Şəki filialı
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
bediyevsedreddin@gmail.com

TƏLİMDƏ İSTİFADƏ OLUNAN MÜASİR METODLARIN FƏLSƏFİ ŞƏRHİ

Xülasə

Azərbaycan Respublikasında təhsil sürətlə inkişaf edir. Təhsilimizin inkişafında rol oynayan əsas səbəblər kimi inkişaf etmiş ölkələrdəki təhsilə inteqrasiya etmənin, yeni innovasiyalardan yaradıcı şəkildə istifadə edilməsini göstərmək olar. Təhsilə sinergetik yanaşma da təhsilin inkişafında xüsusi rola malikdir. Belə təhsil təhsil alanların hərtərəfli və ahəngdar inkişafına, rəqabətə qalib şəkildə formalaşmasına səbəb olur.

Məqalədə təhsildə sinergetikanın mahiyyətinə, onun metadologiya və fəlsəfə ilə bağlılığına, hər üçünün məqsədə çatmaqda roluna toxunulur.

Açar sözlər: *sinergetika, metodologiya, yaradıcılıq, fəlsəfə, idrak, pedaqoq*

Sadraddin Badiyev
Azerbaijan State Pedagogical University
Sheki branch
Doctor of Philosophy in Pedagogy
bediyevsedreddin@gmail.com

Philosophical explaination of the innovative methods in teaching

Abstract

Education is developing rapidly in the Republic of Azerbaijan. The main reasons for the development of our education are its integration into education in developed countries and the creative use of new innovations. A synergistic approach to education also has a special role in its development. Such education contributes to the comprehensive and harmonious development of students and their formation in a competitive manner.

The article touches on the essence of synergetics in education, its connection with methodology and philosiphical, the role of all three in achieving goals.

Keywords: *synergetics, methodology, creativity, philosiphical, cognition, pedagogu*

Giriş

Cəmiyyət inkişaf etdikcə onun tərəqqi etməsində əsas amillərdən biri olan təhsil də inkişaf edir. Təhsilimiz həm inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən qəbul edilən metodologiyalara, həm də dövrün tələbinə uyğun dövlət tərəfindən qəbul edilən qanun, tələb və sərəncamlara uyğun formalaşır.

Təhsilin əsasını təşkil edən təlim metodları da metodologiyaya uyğun inkişaf edir və yeni təlim sistemləri-taksonomiyalar, metodlar yaranır.

Geniş elmi dünyagörüşünə malik olmaq, ahəngdar inkişaf etmək üçün məqsədəuyğun fəaliyyət göstərmək, fəaliyyət sahəsinə uyğun elmlərin əsaslarını və metodologiyasını bilmək lazımdır.

Dahi rus fiziki, Nobel mükafatı laureatı P.L.Kapitsa yazırdı: “Həddindən çox işləyib az düşünən adam yaxşı işçi deyil” (Dahilərin ömür yolu, 2010: 88).

Fəaliyyət göstərdiyi sahədə müvəffəqiyyət qazanmaq üçün düşünmək, həm də məqsədə uyğun nə isə əldə etməkdə müxtəlif elmlərdən əldə etdiyi bilikləri sistemləşdirmək, onlara sinergetik yanaşmaq lazımdır.

"Sinergetika" yunan sözü olub "Sinergos" sözündən götürülüb "birlikdə təsir" deməkdir. Adətən fiziologiyada işlədilən termindir (Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, 1984: 44).

Sinergetik düşünmək yaradıcılıqla sıx bağlıdır desək, səhv etmərik. Yaradıcılıq o vaxt yüksək ampulada təzahür edə bilər ki, heç olmasa, yaxın və qohum elmlərdən bu sahədə çalışanın geniş məlumatı olsun. Pedaqoji kadr hazırlığında pedaqogikanı, onun sahələri ilə əlaqədar və ya bağlı olan elmləri bilmək, pedaqoji fəaliyyətdə onları nəzərə almaq səriştəli, səviyyəli, rəqabətəqabil şəxsiyyət formalaşdırmaq deməkdir (Azərbaycan Respublikasında Ümumtəhsilin Konsepsiyası, 2006).

Sinergetika idrakın formalaşmasında mühüm rol oynayır. Elmi idrak fəaliyyətin prinsiplərinin, formalarının, vasitələrinin, metodologiyanın əsasını təşkil edir (Əhmədov, Rzayev, 1983: 88).

Bəzi ədəbiyyatlarda pedaqoji təlim prosesinin metodologiyası dedikdə "Fəlsəfə" elmi nəzərdə tutulur. Rus pedaqoqu A.S.Makarenko deyirdi ki, pedaqogika ən dinamik, inkişafda olan elm olmaqla yanaşı, onda fəlsəfənin bütün qanunları cərəyan edir.

Metodologiya dedikdə elm və əməli fəaliyyət metodları və üsullarının yaranması, inkişafı, bir-birini əvəz etməsi qanunauyğunluqları haqqında elm kimi başa düşülür (Paşayev, Rüstəmov, 2007: 29).

Heygel fəlsəfəsinə görə metodologiya məzmunun hərəkətidir, buna görə də məzmunla əlaqə də nəzərdən keçirilməlidir (yenə orada).

Digər ədəbiyyatlarda metodologiyanın məzmununa fərqli yanaşmalar vardır:

- Metodologiya maddi aləmin dərk olunması prosesində tədqiqatçının əldə rəhbər tutduğu fəlsəfi təlimdir (Əhmədov, Rzayev, 1983: 21).
- Metodologiya nəzəri və praktik fəaliyyətin təşkili prinsipləri və vasitələri sistemidir (İsmayılov, 1999: 365).
- Metodologiya elmi idrakı fəaliyyətin prinsipləri, formaları, vasitələri haqqında təlimdir (Həsənov, Ağayev, 2007: 38). Metodologiyanın ən yüksək səviyyəsini fəlsəfə təşkil edir. Bu səviyyə idrakın ümumi prinsiplərini, bütövlükdə elmin kateqoriyaları sistemini əks etdirir. Bütün fəlsəfi biliklər metodoloji vəzifələri yerinə yetirir.

Metodologiyaya elmi idrak fəaliyyətinin prinsip, forma, metodları haqqında təlim kimi yanaşmalarda vardır.

Metodologiyanın mahiyyətinə verilən yanaşmaları ümumiləşdirsək deyə bilərik:

Metodologiya elmi idrak fəaliyyətinin (eləcə də pedaqoji) istiqaməti, strukturu, prinsipləri, forma və vasitələri haqqında təlimdir.

Hər hansı sahədə, o cümlədən pedaqoji sahədə tədqiqatlar aparmaq, təlim prosesini müvəffəqiyyətlə həyata keçirmək üçün metodoloji biliklərə yiyələnmək lazımdır. Metodoloji biliklərə yiyələnmək müəllimlər üçün daha çox lazımdır. Ona görə ki, pedaqoji prosesdə müəllim həm öyrənib-öyrədən, həm də tədqiqatçı və yaradıcı şəxsdir.

Pedaqogikada metodologiyaya pedaqoji gerçəkliyin, yəni pedaqoji fakt, hadisə, proseslərin dərk edilməsi və dəyişdirilməsi haqqında nəzəri müddəaların məcmusu kimi baxılır. Metodologiya tənzimləyici və normativ funksiyanı yerinə yetirir.

Müasir təlim texnologiyaları didaktikanın inkişaf qanunlarına uyğun formalaşır. Təsadüfi deyildir ki, vaxtilə rus pedaqoqu A.S.Makarenko göstərirdi ki, pedaqogika daim inkişafda olan elmdir.

İdrakın ən ümumi prinsipi olan hərəkət, dəyişmə, inkişaf pedaqogikanın metodologiyasında və praktiki olaraq istifadə edilən metodlarında da təzahür edir.

Sosial cəmiyyət, həyat bütün istiqamətlərdə, özü də sürətlə inkişf edir. Sosial həyatın bir ünsürü olan pedaqogika elmi də sürətlə inkişaf edir. Dialektik inkişaf konsepsiyasına görə artıq faydasını başa vurmuş kəmiyyətlərin (vasitələrin) aradan çıxması, daha əhəmiyyətliləri ilə əvəz olunması deməkdir. Bu isə kəmiyyət dəyişməsinin keyfiyyətə keçməsi kimi səciyyə daşıyan fəlsəfənin birinci qanununa uyğundur (Marksizm Leninizm fəlsəfəsinin əsasları, 1980: 95). Pedaqogikanın inkişafında da dialektikanın bu xüsusiyyəti nəzərə alınır: pedaqogikada elə metodlar vardır ki, tələbə və şagirdlərin marağını, tələbatını, istəyini təmin edə bilmir. Belə metodları inkar

etmək daha səmərəli və arzu edilən metodları pedaqogikaya gətirmək zəruri edilir. Bu ifadə inkarı qanununa uyğun olmaqla inkişafın istiaqmətini, köhnə ilə yeninin əlaqəsini aşkara çıxarır (Hacıyev, 2001: 196). Bu qanun tələb edir ki, köhnəni inkar edərkən onda olan müsbət xüsusiyyətləri saxlamaq lazımdır. Pedaqogikada elə metodlar vardır ki, onları saxlamaq, yeri gəldikcə onlardan istifadə etmək lazımdır. Məsələni illüstrasiya və demonstrasiya metodlarını inkar etmək olmaz.

Pedaqogikada əksiliklər çox vaxt eyni ampulada çıxış edir. Əksiliklərin vəhdəti və mübarizəsi qanunu inkişaf prosesinin daxili mənbəyini və hərəkətverici qüvvəsini aşkara çıxartdığı üçün dialektikada böyük rol oynayır (Hacıyev, 2001: 193). Bu qanun mahiyyətini ona aid olan “eyniyyət”, “fərq”, “əksilik”, “ziddiyyət” kimi anlayışlarla açmaq olar. Eyniyyət predmetin müəyyən zaman ərzində öz-özünə bərabər olmasını ehtiva edir, bu hal müvəqqətidir. Müəyyən vaxtdan sonra predmet fasiləsiz olaraq dəyişikliyə uğrayır, özündən fərqlənir. Burada fərq dedikdə hər hansı obyekti digərindən fərqləndirən cəhətlər, əlamətlər, bəlkədə xarakterik xüsusiyyətlər nəzərdə tutulur. Bəzi predmetlər, hadisələr (məsələn gecə və gündüz) bir-birinə əks də ola bilər. Bir-birinə əks istiqamətli tərəflər əksilik kimi xarakterizə olunur. Müəyyən edilmişdir ki, əks tərəflər bir-birini tamamlayır, bəzən müvazinətdə olur, sonra qarşılıqlı surətdə bir-birinə keçir, onların müvəqqəti birləşməsinə şərait yaradır, cisim və hadisələrdə daxili-dialektik inkişafı təmin edir (Hacıyev, 2001: 193).

Fəlsəfənin əsas qanunu olan əksiliklərin vəhdəti və mübarizəsi” qanunu pedaqoji prosesdə tətbiq edilən metodlara təsir etməklə onların dövrün, zamanın tələbinə uyğun dəyişdirilməsinə təkan verir. Belə ki, uzun müddət bilikləri şagird və tələbələrə çatdırmağa xidmət edən şifahi şərh metodlarından istifadə edilmişdir. Belə təlimə hafizəyə əsaslanan təlim demişik. Pedaqogikanın inkişafı prosesdə hafizəyə əsaslanan bilikdən təfəkkürə əsaslanan biliklərə keçid başlanmışdır. Belə biliklər şagird və tələbələrdə motivasiya yaratmaqla, təcrübələr aparmqla, onları tədqiqatlara cəlb etməklə yaradıla bilər. Onlar sanki olmuş bilikləri özləri “kəşf” etməklə əldə edirlər. Eyni ampulada olan pedaqoji problemə fərqli yanaşmalar meydana çıxdı. Buna səbəb öyrətmədə meydana çıxan ziddiyyətlərdir.

Pedaqogika elmi, eləcə də pedaqoji proseslər həm fəlsəfənin, həm də təhsillə bağlı dövlətin qərar, göstəriş, təlimat və qanunlarına uyğun dəyişir, formalaşır. Ona görə də təhsillə bağlı metodologiyanı iki yerə ayırmaq olar:

- Təhsillə bağlı fəlsəfi metodologiyaya;
- Təhsillə bağlı dövlətin normativ-hüquqi sənədlərinə.

Biz bu tədqiqat işində təhsillə bağlı fəlsəfi metodologiyaya yer vermişik.

İnnovativ metodlarla (yeni təlim texnologiyaları) fəlsəfi qanunlar arasında dinamik əlaqə olduğuna diqqət yetirək.

XXI əsrin əvvəlindən inkişaf etmiş ölkələrdə şagirdlərin fərdi formada təlim prosesinə cəlb edilməsindən və qiymətləndirilməsindən – yaddaşa əsaslanan təlimdən təfəkkürə əsaslanan təlimə keçid başladı. Belə təlim əməkdaşlıq prinsipinə əsaslanaraq həyata keçirilməyə başladı. Əməkdaşlıq əsasında təşkil edilən təlim şagirdləri hafizəyə əsaslanan biliklərdən yaradıcılığa istiqamətləndirməklə yanaşı onları fəallaşdırdı, sosial vətəndaş kimi formalaşmalarına səbəb oldu. Bütün bunlar fəlsəfədə mövcud olan “kəmiyyət dəyişmələrinin keyfiyyət dəyişmələrinə keçməsi” qanununa uyğun baş verdiyinə dəlalət edir. Orta əsrlərdən başlayaraq şagirdlərin öyrədilməsi prosesində müxtəlif üsul və ya metodlardan istifadə edilməyə başlanılmışdır. XX əsrdə metodların təsnifatı aparılmış, bu problemə müxtəlif yanaşmalar olmuşdur. XXI əsrin əvvəllərində ənənəvi təlim metodlarının bəzi çatışmayan cəhətləri (məsələn, fəal və yaradıcı şagird formalaşdırmaq imkansızlığı) meydana çıxdı, bunları aradan qaldırmağa imkan verən interaktiv metodlar irəli sürüldü. Bu da fəlsəfədə mövcud olan “inkarı, inkar qanununa” uyğun baş verdiyini təsdiqləyir.

Fəlsəfədə bir çox cərəyanlar vardır ki, pedaqogikanın onlara uyğun inkişaf etdiyini təsdiqləməmək mümkün deyildir.

İndiki zamanda təlim-tərbiyənin metodoloji əsaslarından birini təşkil edən fəlsəfi cərəyanlar Sovet təlim sistemində inkar edilmişdir. Aşağıda göstərəcəyimiz cərəyanlar yeni təlim

texnologiyalarının metodoloji əsaslarını təşkil etməklə fəal və yaradıcı şəxsiyyət formalaşdırmaqda mühüm vasitəyə çevrilmişdir.

Praqmatizm - Yunan sözü olub "təcrübə" deməkdir. Bu cərəyan idrakın yeganə meyarı kimi təcrübəni götürür. İnsana fayda verən hər şeyi həqiqət hesab edir. Praqmatizm fəlsəfi cərəyanı əsasında pedaqoji ideyaları XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Amerikalı alim Con Dyui irəli sürmüşdür. C.Dyuiyə görə anlayışlar, ideyalar, nəzəriyyələr gündəlik fəaliyyət üçün yarandıqda faydalı hesab edilə bilər. Ona görə şagirdlərə elə bilik, bacarıq verilməlidir ki, onlardan praktikada istifadə etmək mümkün olsun.

Praqmatizm fəlsəfi cərəyanından irəli gələn pedosentrizm prinsipinə görə şagird təlim prosesinin subyektinə çevrilməlidir. Təlim-tərbiyə prosesi elə təşkil edilməlidir ki, şagirdlərin marağı, meyli, tələbatları təmin edilmiş olsun. Təlim zamanı şagirdlər üçün elə bir şərait yaradılmalıdır ki, şagird arzuladıqlarını orada tapa bilsin (Bədiyev, 2014: 7).

Qeyd etmək lazımdır ki, yeni təlim texnologiyalarına əsaslanan dərslər məhz bu prinsipə istinadən təşkil edilir. Deməli, yeni təlim texnologiyalarının metodoloji əsaslarından biri praqmatizmdir.

Neopozitivizm - XX əsrin əvvəllərində əmələ gəlmişdir. Elmi biliklərə əsaslanan (riyazi məntiq) fəlsəfi cərəyandır.

Neopozitivizm cərəyanı şagirdlərə sistematik biliklər verməyin əleyhinə çıxaraq onları "tədqiqatçı kimi yetişdirməyi, yaradıcı şəkildə formalaşdırmağı" təbliğ edir. Bildiyimiz kimi interaktiv təlim metodlarının əsas məqsədlərindən biri şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirməkdir (Veysova, 2004: 14).

Ekzistensializm - (latın sözü olub "mövcud olmaq" mənasını verir). XX əsrin əvvəllərindən meydana gəlmişdir. Bu cərəyana görə mövcudluq mahiyyətdən qabaq gəlir, fərdiyyətçiliyi qabarıq şəkildə əks etdirən fəlsəfi cərəyandır, kollektiv vasitəsilə şəxsin tərbiyəsini qəbul etmir. Eksiztensializm fəlsəfi cərəyanına görə şagird və ya uşağın tərbiyəsi üçün heç bir proqram lazım deyildir. Bu cərəyana görə emosional və hissi tərbiyəyə, azad və sərbəst tərbiyəyə üstünlük verilməlidir (Bədiyev, 2017: 55).

Qeyd edilən cərəyana görə humanist və demokratik prinsiplərə cavab verən mühit vasitəsilə şagird və ya uşağın öz "mən"ini tapmasına imkan verilməlidir. Mühit şagirdi tərbiyə edir, onda olan mənfi xüsusiyyətləri aradan qaldırmağa şərait yaradır.

Tomizm - XIII əsrdə meydana gələn dini fəlsəfi cərəyandır. Tomizm və orta əsrlərdə meydana gələn neotomizm cəmiyyətdə baş verən ziddiyyətli halların aradan qaldırılmasında dünyagörüşü kimi formalaşmağa başladı (Marksizim Leninizm fəlsəfəsinin əsasları, 1980: 447).

Neotomizm - fəlsəfi cərəyanının ideyalarından tərbiyə prosesində istifadə edərək bəzi sosial problemləri: bədbinliyə qapılma, özünəqəsd, cinayətkarlıq, narkomaniya və s. müəyyən dərəcədə həll etmək olar. Müasir zamanda belə hallar gənclər, bəzi hallarda məktəblilər arasında çoxalmaqdadır. Neotomizm cərəyanının tərəfdarları bunun səbəbini dinin təsirinin azlığında, Allaha inamın yoxluğunda görürlər. Onlar qeyd edirlər ki, cinayətə yol verən şəxslərin qəlbində Allah xofu olmur. Belə halların qarşısını almaq üçün tədris müəssisələrində ilahiyyat dərsləri tədris edilməli, İslam dinindən irəli gələn tərbiyə və davranış normalarına ciddi fikir verilməlidir (Həsənov, Ağayev, 2007: 65).

Bixeviorizm - İngilis sözü olub "davranış" deməkdir. XX əsrin əvvəllərində Amerikada meydana gəlmişdir. Müəlliflərdən biri olan E.Torndayka görə psixologiya şüuru deyil, davranışı özü üçün tədqiqat obyekti seçməlidir. E.Torndayka görə həm heyvanlarda, həm də insanlarda psixi proseslər assimilyasıyanın qanunları zəmnində baş verir. Hər iki halda xarici proseslər situasiya və cavab reaksiyası ilə bağlı olaraq təzahür edir (Hacıyev, 2001: 36).

E.Torndaykın ideyaları pedaqoji proseslərə tətbiq edildikdə stimul-reaksiya nəzəriyyəsi irəli sürülür. Bu nəzəriyyəyə görə müəllim təlim prosesində elə situasiya yaratmalıdır ki, şagird məqsədə uyğun şəkildə cavab reaksiyaları ilə çıxış edə bilsin. Yeni təlim texnologiyaları ilə keçirilən dərslərdə motiv məhz buna xidmət edir. Motiv şagirdi cavab reaksiyası üçün hazırlaşdırır, onu problem ətrafında fikirləşməyə, tədqiqat aparmağa sövq edir.

Konstruktivizm - XX əsrin əvvəllərində Amerika təhsilində tətbiq edilməyə başlanılmışdır. Konsrtuktivizm yığmaq, quraşdırmaq mənasını verir.

Konstruktivizm yeni əldə ediləcək bilikləri, ideyaları əvvəllər əldə edilmiş biliklərlə sintez etmək yolu ilə öyrənilməsi haqqında nəzəriyyədir. Konstruktivizmi öyrənən şəxsin yeni bilikləri "quraraq", "yaradaraq" əldə etməsi kimi də başa düşmək olar (Bədiyev, 2017: 2).

Konstruktivizm haqqında ideya hələ XVII əsrdə meydana gəlsə də göstərilən fəlsəfi cərəyanın başlanğıcının İsveç bioloqu Jan Piajenin fransız psixoloqu Alfred Binetlə birlikdə idraki qabiliyyətlərin müəyyənləşdirilməsinə və yoxlanılmasına həsr edilmiş əsərləri ilə əlaqələndirirlər. J.Piajenin əsərləri və nəzəriyyəsi konstruktivizmin əsasını təşkil etdi. O qeyd etdi ki, "Öyrənmə" uyğunlaşma (akomodasiya) və nizamlamadan (ekvilibrasiya):

- Biliyin əlavə edilməsi və mənimsənilməsindən, keçmiş biliklərin dərk edilməsindən;
- Yeni və faydalı bilikləri uyğunlaşdırmaqla öz fərdi biliklər sisteminin dəyişdirilməsindən;
- Biliyin müxtəlifliyindən əmələ gələn gərginliyin nizamlanmasından, mövzu və ya təcrübə ilə bağlı yeni və faydalı anlaşmanın əmələ gəlməsindən ibarətdir" (Müəllim hazırlığının və orta təhsilin perspektivləri, 2005: 70-71)

Amerikalı psixoloq Cerom Bruner J.Piajenin nəzəriyyəsinə fərqli olaraq, "Müəllimin rəhbərliyi altında şagirdlərin özlərinə yeni ideyaları aşkar etməyə imkan verən yanaşmaları müdafiə etmişdir.

Beləliklə "kəşf etməklə öyrənmə" ilk dəfə Ceron Brunerin əsərlərində irəli sürülmüş və hər tərəfli əsaslandırılmışdır.

Piajenin inkişaf mərhələləri və Brunerin "kəşf etməklə öyrənmə" ideyalarındakı ümumilik aşağıdakı məsələlərin dərk edilməsi ilə nəticələnmişdir.

- Uşaqlar fəal şagirdlərdir;
- Uşaqlar dünya haqqında olan bilik və təcrübələrinə əsasən yeni bilkləri kəşf edirlər;
- Uşaqlar əvvəlki bilkləri, yeni keçmiş təcrübələrindən öyrəndikləri biliklər, onların yeni konsepsiyaları inteqrasiya etmələrində, şəxsi təcrübələrini daha yüksək əsaslarda başa düşmələri prosesində həlledici əhəmiyyət kəsb edir (Varella, 2004: 7).

Öyrənmə yalnız şagirdlərin müstəqil şəkildə bilik kəşf etməsi və məna çıxarma prosesi kimi qəbul edilə bilməz. Məlumdur ki, biliklərin kəşf prosesi kimi qəbul edilə bilməz. Məlumdur ki, biliklərin kəşf edilməsi sosial və mədəni boşluqda baş verən idraki hadisə deyildir. Rus pedaqoq və psixoloqu Lev Viqotski ilk dəfə olaraq sübut etmişdir ki, sosial kontekst bütün yaş dövrlərində müəyyən mühitdə ünsiyyətdə olan uşaqlara çox güclü təsir göstərir.

Sonrakı tədqiqatlar konstraktivizm nəzəriyyəsini iki qütbə ayırdı: radikal konstruktivizm - müəlliflər J.Riajc və C.Bruner, sosial konstruktivizm müəllifi L.Viqotski.

Konstruktivzm şagirdləri üç istiqamətdə – fəal, sosial və yaradıcı (Azərbaycan Respublikasında Ümumtəhsilin Konsepsiyası, 2006) formalaşdıran fəlsəfi təlim, metodologiya kimi qəbul edilmişdir.

Nəticə

Tədqiqat işinin nəticəsi kimi qeyd etmək olar ki, fəlsəfi qanun və fəlsəfədə mövcud olan cərəyanlar təlimin müasir metodlarının mahiyyətini açmaqla, şagirdləri təlim prosesinin subyektinə çevirməkdə, totalitar təlimi aradan qaldırmaqda, demokratik təlim-tərbiyə sisteminə keçməkdə istiqamət verən ideyalardır. Tədqiqat işində Sovet təhsil sistemində mövcud olan avtoritar idarəetmə və təlimdən demokratik üsul və idarəetməyə keçməyin əhəmiyyəti vurğulanır.

Ədəbiyyat

1. Dahilərin ömür yolu. (2010). Elmi redaktor Ədalət Tahirzadə. Bakı: "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 415 s.
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. (1984). VIII cild. Elmi redaksiya şurası. Bakı: Elm nəşriyyatı, 608 s.
3. Azərbaycan Respublikasında Ümumtəhsilin Konsepsiyası. (2006). "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 01 dekabr.

4. Əhmədov, B.A., Rzayev, A.Q. (1983). Pedaqogikadan mühazirə konspektləri. Bakı: "Maarif" nəşriyyatı, 383 s.
5. Paşayev, Ə.X., Rüstəmov, F.A. (2007). Pedaqogika. Bakı: "Nurlan" nəşriyyatı, 462 s.
6. İsmayılov, F.Q. (1999). XX əsr qərb fəlsəfə tarixi. Bakı: "Təhsil" nəşriyyatı, 415 s.
7. Həsənov, A., Ağayev, Ə. (2007). Pedaqogika. Bakı: "Nasir" nəşriyyatı, 493 s.
8. Marksizm Leninizm fəlsəfəsinin əsasları. (1980). Rəhbər akademik F.V.Konstantinov. Bakı: "Maarif" nəşriyyatı, 477 s.
9. Hacıyev, Z.A. (2001). Fəlsəfə. Bakı: "Adiloğlu" nəşriyyatı, 639 s.
10. Bədiyev, S.R. (2014). Yeni təlim texnologiyalarından mühazirə konspektləri. Bakı: "Mütərcim" nəşriyyatı, 127 s.
11. Veysova, Z. (2004). Fəal təlim metodlarına giriş kursu. Bakı: "İnkişaf" elm mərkəzi, 131 s.
12. Bədiyev, S.R. (2017). "Öyrənək, öyrədək". ADPU-nun nəşriyyatı. Bakı, 108 s.
13. Müəllim hazırlığının və orta təhsilin perspektivləri. (2005). Qərb təhsil sisteminin təcrübəsi əsasında. Bakı: "Adiloğlu" nəşriyyatı, 479 s.
14. Varella, F.D.Rİ. (2004). İnteraktiv tədris üçün təlim nəzəriyyələri. Beynəlxalq konfransın materialları. Bakı, fevral.

Göndərilib: 09.04.2023 Qəbul edilib: 01.06.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/91/22-27

Sevda Novruzəliyeva
Azərbaycan Tibb Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
sevda.novruzaliyeva@mail.ru
Nüşabə Əliyeva
Azərbaycan Tibb Universiteti
nushabe.aliyeva@bk.ru

KOMMUNİKATİV PROSESDƏ UĞURSUZ OLMANIN SƏBƏBLƏRİ

Xülasə

Bu məqalənin giriş, yeddi başlıq və ədəbiyyat siyahısı var. "Giriş" bölümündə insanı uğursuz edən neqativ faktorlar sadalanır. "Şikayət qınanan davranış olaraq" başlığında 5 sitatın işığında şikayətin mənfi rolundan bəhs açılır. "Dedi-qodu bəyənilməz davranış olaraq" başlığında 5 sitatın işığında dedi-qodunun mənfi izlərindən danışılır. "Yalan bəyənilməz davranış olaraq" başlığında 2 sitatın işığında yalanın bədbəxtliyə aparan yollardan biri olması açıqlanır. "Qəzəb qınanan davranış olaraq" başlığında 3 sitatın işığında qəzəbin dağıdıcı təsirindən söz gedir. "Kin neqativ davranış olaraq" başlığında 3 sitatın işığında kin saxlamanın öldürücü effektlərindən söhbət gedir. "Həsəd qınanan davranış olaraq" başlığında 3 sitatın işığında həsədin ziyanlı müdaxiləsinə nəzər salınır. "Artıq var-dövlət bəyənilməz anlayış olaraq" başlığında 4 sitatın işığında artıq varın (normanı aşan sərvətin) acı nəticələrindən söhbət açılır.

Açar sözlər: *kommunikasiya, uğursuz yaşam, şikayət, dedi-qodu, yalan, qəzəb, kin, həsəd, artıq var-dövlət*

Sevda Novruzaliyeva
Azerbaijan Medical University
Ph.D. in Philology
sevda.novruzaliyeva@mail.ru
Nushaba Aliyeva
Azerbaijan Medical University
nushabe.aliyeva@bk.ru

Reasons for being unsuccessed in the communicative process

Abstract

This article has an introduction, seven titles, and a list of literature. The "Introduction" section lists negative factors that make a person unhappy. The title "complaint as reprehensible behavior" reveals a mention of the negative role of the complaint in the light of 5 quotes. The title "gossip as disapproving behavior" speaks of negative traces of gossip in the light of 5 quotes. In the light of 2 quotes in the title "lying as disapproving behavior", it is revealed that lying is one of the paths to unhappiness. In the light of 3 quotes in the title "anger as reprehensible behavior" there is a mention of the destructive effect of anger. In the light of 3 quotes in the title "grudge as negative behavior" there is talk of the murderous effects of grudge holding. In the title "envy as reprehensible behavior" 3 quotes look at the harmful interference of envy in the light.

In the light of 4 quotes in the heading "excess wealth as an unpopular concept" there is a conversation about the bitter consequences of excess wealth (wealth exceeding the norm).

Keywords: *communication, unsuccessed life, complaint, gossip, lies, anger, malice, envy, excess wealth*

Giriş

İnsanın üzləşdiyi hər bir proses ikili xarakter daşıyır. Gözəl var – eybəcər də var, doğru var – yanlış da var, çalışqan var − ərinən də var, comərd var – simic də var, bilikli var – biliksiz də var, əzən var − əzilən də var, əsirgəyən var − əsirgəməyən də var, bağışlayan var – bağışlamayan da var, xoşbəxt var – uğursuz da var. İnsanı xoşbəxt edən faktorlar olduğu kimi, onu uğursuz edən faktorlar da var. Səbir, şükür, comərdlik, sevgi, sağlamlıq, qane olma, qənaət, yardımsevərlik, dinsevərlik, qayğısevərlik kimi ülvi duyğular insanı xoşbəxtliyə qovuşdurursa, bunlara qarşı olan səbirsizlik, şükürsüzlük, simiclik, sevgisizlik, xəstəlik, qane olmamazlıq, qənaətsizlik, yardımsevərsizlik, dinsevərsizlik, qayğısevərsizlik kimi qınanan özəlliklər insanı uğursuzluğa sürükləyir. Bu məqalədə barəsində söz açılan "şikayət, dedi-qodu, yalan, qəzəb, kin, həsəd, artıq var-dövlət" uğursuz bir yaşama aparan yolun ən aparıcı ünsürləridir.

Dedi-qodu bəyənilməz davranış olaraq.

Dedi-qoduçu insan neqativ söz aparıb gətirəndir. Belə arzu olunmaz fərdin aurası, baxışı, düşüncəsi, verdiyi öyüd, etdiyi iş ayrılıq salan, incik verən, qıcıq yaradan, dava salan, ümidsizlik yayan notlardan ayrısı deyil. Bu cür insan uğursuzdur, üstəlik, bir başqalarını da uğursuz günə qoyur. Deməк, dedi-qoduçu ikiqat uğursuzdur. Eramızdan öncə 6-cı əsrdə Çin filosofu Konfutsi dedi-qoduçu, eqoist, ağıllı olmaqla üç insanı yan-yana qoyaraq bu qənaətə gəlir ki, "Dedi-qoduçu bir insan həmişə başqalarından, eqoist bir insan həmişə özündən, ağıllı bir insan isə cəmiyyəti maraqlandıran şeylərdən bəhs edər" (Kozhevnikov, 2006: 219).

Dedi-qodunun sərt qınandığı Qurani-Kərimdə inanclı insanlara tapşırılır ki, bir-birinin qüsurunu araşdırmasınlar, bir-birinin qeybətini etməsinlər. Bu işin cəmiyyətdə oynadığı mənfi rolunun böyüklüyünü qabartmaq üçün bu səma kitabında dedi-qodu birinin öz ölmüş qardaşının ətini yeməsinə bənzədilir. Antik dönəmlərdən günümüzədək elə bir yazılı fakt yoxdur ki, bir kəsin öz ölmüş qardaşının ətini yeməsini təsdiqləsin. Görün dedi-qodu nə qədər düşük, nə qədər ikrah doğuran bir işdir ki, o, insani olmayan murdar bir işlə tutuşdurulur. Qurana diqqət yetirək, "Bir-birinizin qüsurunu araşdırmayın, bir-birinizin qeybətini etməyin. Sizdən biriniz ölmüş qardaşının ətini yeməkdən xoşlanarmı? Bax bundan diksindiniz. Allahdan qorxun" (Quran, 2017: 516). Bu sitatda "Allahdan qorxun" ifadəsindən bu anlaşılır ki, hər kim qeybət edərsə, Allah ona müvafiq cəza verəcək. Dedi-qodu suça yol açan elə bir qınanan prosesdir ki, yer var dedi-qodu olur, yer var iftira olur, yer var hər ikisi olur. Dedi-qoduçu insanı yaxın buraxmaq olmaz. Ailələri dağıtmaq, dostluq tellərini qırmaq, inkişafa əngəl olmaq, gözəl planları saxlamaq, faydasız işləri tezlətmək, dava salmaq, yaxınları üz-üzə qoymaq onların işidir. Bütün dünya dinlərində olduğu kimi, islamda da dedi-qodu sərt qınanır. Məhəmməd Peyğəmbər dedi-qoduya dini tərif verərək, onun iç üzünü açaraq insanları xəbərdar edərək vurğulayır ki, "Dedi-qodu – xoşlanmadığı bir şeylə din qardaşını anmağındır. Əgər o söylədiyin şey qardaşında varsa – qeybət etmiş olursan, yoxsa – ona iftira etmiş olursan" (Fəzilətli əməllər, 2021: 477).

Dedi-qodu edən birisi mütləq anlamda qorxağın birisidir. Onun cürəti çatsaydı, mərd insan olsaydı, söylədiyini haqqında söyləyənin yanında deyərdi, onun arxasında deməzdi. Demək, dedi-qodu başqalarının uğurlarını gözü götürməyən alçaq fərdlərin işidir. Gündəlik yaşamda apardığımız müşahidələrdən aydın olur ki, heç kəs dedi-qoduçunun sonda xoşbəxt olduğunu görməyib, əksinə, problemlər içində üzüldüyünü, canyaxan xəstəliklərlə əlbəyaxa qaldığını, ocaqlar söndürdüyü üçün ocağının söndüyünü, ailə yuvaları dağıtdığı üçün ailə yuvasının dağıldığını görmüşük. Əgər birinin qeybətini edirlərsə, demək, o, irəlidə gedir, arxasında uğurları var, qarşısında qurucu planları var, bacarıqlı olub iş aşırandır, bir başqasına yardım edən ürəyi var, el ona sayğı bəsləyir. Dünyaca tanınan rus yazarı Anton Çexov (1860-1904) doğru yazır ki, "Biri arxandan danışırsa, demək, ondan öndəsən" (Kozhevnikov, 2005: 343).

Qeybətin girdiyi yerdən insanlığı yaşadan, ona arxa olan, ona ümid verən, onu motivasiya edib sağlam yöndə istiqamətləndirən insani özəlliklər çıxıb gedir. Dedi-qodunun girdiyi yerdən qardaşlıq, qarşılıqlı anlaşma, yardımlaşma, şəfqət, mərhəmət, sağlam niyyət, hüzur (qəlb rahatlığı), sevinc, sevgi olmaqla xoşbəxt duyğular aradan gedir, yerinə xainlik, xəbislik, paxıllıq, pis niyyət olmaqla neqativ notlar gəlir. Fəridəddin Əttar adlı 12-ci əsr sufi şairi yuxarıda söylənənləri bir

cümlə ilə belə ifadə edir, "Dedi-qodunun girdiyi yerdən qardaşlıq çıxıb gedir (Kozhevnikov, 2006: 246).

Uca Yaradan insana qoşa göz verib, sanki birinin gördüyünü o birisi təsdiq etsin deyə. Ruhun pəncərəsi olan göz ilə insan Tanrının gözəlliklər sərgisi olan təbiətin ürək oxşayan, ruhu təzələyən səhnələrini görərək şeir yazır, mahnı bəstələyir, tablo çəkir, hünər göstərir. Təbiətin bunca gözəllikləri olmasaydı, yaradıcı və qurucu insanların ruhuna, beyninə dahiyanə fikirlər gələ bilməzdi. Yaradanın görünməz əlinin təbiət üzərində çəkdiyi sirr dolu sənətini görən insan gözləri başqasının eyib və nöqsanlarını görüb onları yaymağı da bacarır. Gözlər gözəllik görmək üçündür, nöqsanları görüb, yaymaq üçün deyil. Gözlər gözəlliyi görəndə ilahi nemət olub dəyər tapır, amma eybəcərlikləri, əgər -əskikləri görüb yayanda o gözlər ilahi nemət yox, Tanrı və insan qarğışına tuş gələn bir orqan olurlar. Sədi Şirazi 13-cü əsrdə "Tanrı-təbiət-insan gözü" üçlüyünü yanaşı qoyaraq, gözlərin insana verilməsinin niyəsini açıqlayaraq, dedi-qodu etməkdən uzaq durmağı tövsiyə edərək yazır ki, "Göz uca Tanrının qüdrət və sənətini görmək üçündür, onun-bunun eyib və əgər-əskiyini görmək üçün deyildir" (Shirazi, 2018: 104).

Şikayət qınanan davranış olaraq.

İnsan maddi ya mənəvi ya da cismani durumundan bir başqalarına şikayət edirsə, hər şeydən öncə özünü onların gözündən salır. Yaxınları və tanışları onu bacarıqsız, gərəksiz sayaraq get-gedə ondan uzaq durur, onunla kontakt qurmaqdan yayınırlar. Sonda o, maddi, mənəvi, cismani durumunu yaxşılatmaq yerinə yaxınlarının və tanışlarının güvənini itirir. İnsan maddi-mənəvi-cismani durumu pis olduğuna görə yox, bu durumu açıqladığına görə və təmasda olduğu insanların güvənini əldən verdiyi üçün uğursuz bir duruma düşür. Göründüyü kimi, ona üç yöndən ara vermədən zərbə dəyir – maddi, mənəvi, güvənsizlik. O, şikayət etdikcə, bu neqativ buxov onun boynundan açılmaz. İslam alimi, aparıcı sufi olan Əbdülqadir Gilani (1075-1166) doğru olaraq buyurur ki, "Durumunuzdan başqasına şikayət etməyin. Belə etsəniz, bəla və müsubətləriniz daha da artacaq" (6).

Elə bir insan yoxdur ki, ömrünün hansısa çağında onun başına hansısa bir iş gəlməsin, bəlaya düşməsin, müsibətə tuş gəlməsin. Bu işdən kimsə amanda qala bilmir, çünki həyatın diktələri sərt, amansız və gözlənilməz olur. Belə olan halda insan başına gələni soyuqqanlı olaraq, sanki gülərüzlə qarşılamalı, dirəniş (müqavimət) göstərməməlidir. Dirəniş göstərsə (halından şikayət etsə), baş verən işi düzənə sala bilməz, tam əksinə, onu daha da korlayacaq, yalnış axara salacaq. Həyatın üz tutduğu yön yanlış axara düşdümü, onu bura salanın üzünə həyatın uğursuz qapıları biri digərinin ardınca açılar. Qədim yunan filosofu, riyaziyyatçısı Pifaqor (eramızdan öncə 6-cı əsrdə) insanları duyuq salaraq yazırdı ki, "Ey insan, bədbəxtlik qapını çalanda onu gülərüzlə qarşıla, ikinci dəfə çalmasını gözləmə. Dirəniş bədbəxtliyi daha da artırar, itaət isə zəiflədər" (Annayeva, 2011: 98).

Böyük filosof dirəniş və itaət olaraq iki zidd anlayışı işə salır. Sitatda "şikayət" anlamına gələn dirəniş bəlanı artırmağa, sitatda "şikayət etməmək" mənasını verən itaət isə bəlanı azaltmağa qulluq edirlər. Həyat yoldaşı, övlad, gerçək anlamda dost istisna olmaqla, insanlara dərd açmaq dərd açanı abırdan salacaq, onun bu problemi ağızlara düşəcək, ona lağ edənlər, başına ağıl qoyanlar tapılar. Dərd açmaq imtahan üçün dərd göndərən Yaradanın şəstinə toxunan bir əməldir. Demək, şikayət etmək dərd göndərəndən şikayət etməkdir, onu saymamaqdır, baş verən hər nəyin arxasında onun dayanmadığını etiraf etməkdir. İnsandan başqa hansı canlı varlığa şikayət edilsə, o varlıq danışa bilmədiyindən, nə baş verdiyinin fərqinə vara bilmədiyindən ona söylənən sözləri kimsəyə ötürə bilməz. Başqa sözlə, dərdin varsa – dənizə anlat, buludlara anlat, çiçəklərə anlat. İnsanlara heç dərd anladılarmı. İnsanlara şikayət etmənin heç bir faydası yoxdur. Problem gərək Tanrıya söylənə, həm də gizli olaraq, kimsə onu eşitmədən. Yaradana söylənən dərd ürəkdə acı hislər doğurmur, ürəyi sıxmır, əksinə, ürəyə iç rahatlığı gətirir, onu ümidlə doldurur, nəticədə, dərdli insan mənən rahatlaşır, çünki onun dərdindən varlıq aləmini Yaradanın − bu dərdi kimsə ilə paylaşmayan Yaradanın xəbəri var. Bu yanaşmağımıza Ömər Xəyyam (1048-1122) dəstək verərək yazır ki, "Kimsəyə demə ki, problemin var, probleminə dönüb de ki, mənim Tanrım var" (Khayyam, Robais, 2009: 24).

Bir xəstəliyə tutulanın birisi onu kimsəyə açmasın, müvafiq həkim istisna olmaqla. Öz xəstəliyindən başqalarına gileylənsə, kainatı bürüyən karmanın diktəsi ilə o xəstəlik azalıb yox olmaz, əksinə, xroniki hal alıb artacaq. Odur ki, sağlam yaşama, ruha, ürəyə sağlam notlar çiləyən insanlara, xoşbəxtlik gətirən anlara, qısası, sağlamlıq gətirən hər nəyə notlanmalıyıq ki, sağlam yaşam, sağlam notlar, sağlam insanlar – bir sözlə, xoşbəxtlik qarşımıza çıxsın. Dünya tibb elminin bünövrəsini qoyan dahi yunan alimi Hippokrat eramızdan beş əsr öncə yazırdı ki, "Öz xəstəliyindən kimsəyə danışma, danışsan – onu artan görəcəksən. Sağlamlıqdan danış ki, sağlamlığı özünə çəkəsən" (Borokhov, 2003: 501).

Qəzəb qınanan davranış olaraq.

Qəzəb insanı cismən və mənən məhvə aparan bir yoldur. İnsan qəzəbə varınca bədəninin ən önəmli orqanları sıradan çıxmağa başlayır, düzgün qərara gəlmək bacarığı azalır, yaddaşı korlanır, iş yerində və evində olan insanları stresə salır, onların xoş aurasını davamlı olaraq pozur. Bütün dinlər, dahi filosoflar, dahi yazarlar, böyük psixoloqlar qəzəbi pisləyir, ondan uzaq durmağı dönə-dönə tövsiyə edirlər. Həzrət Əli deyir ki, "Qəzəb pis bir yoldaşdır, qüsur və çirkinlikləri açığa çıxarır, pisliyə yaxınlaşdırır, yaxşılıqdan uzaqlaşdırır" (Kozhevnikov, 2006: 29).

Qəzəb anında insan özünü iki şeydən gözləməlidir – edəcəyi hərəkətdən, deyəcəyi sözdən. Bunların ikisi dava-dalaşa, qanıqaralığa, bir sözlə, ziyana yol açır. Pifaqor tam yerində buyurur ki, "Qəzəb anında hərəkət və danışmaqdan yayınmalıyıq" (Annayeva, 2011: 68).

Qəzəb nəfsdən gələn bir çağırışdır. İnsanı qəzəbə salan, göründüyü kimi, onun nəfsidir, daha doğrusu, kontrol altında olmayan nəfsidir. Düzünə qalsa, nəfs olmasa, insan yaşaya bilməz, çünki insanın yeyə bilməsi, içə bilməsi, günlük keçimini qazanması, nəsil törətməsi nəfsə bağlıdır. Nəfs normanı aşanda, kontrol etmə cilovu sahibinin ixtiyarında olmayanda – məhz belə anda uğursuzluğa aparan hallar, o sıradan qəzəb baş qaldırır. İslam peyğəmbəri doğru buyurub ki, "Gerçək igid güləşdə rəqibini yenən deyil, qəzəbləndiyi zaman nəfsinə hakim olan kimsədir" (Khadisi, 2014: 38).

"Artıq var-dövlət" bəyənilməz anlayış olaraq.

Həyat insana gənclik, güc, gözəllik, şans, var-dövlət verir. Zaman keçdikcə, verdiklərini bir-bir geriyə alır. Demək, həyat onları borca verir, həmişəlik vermir. Düz yolla qazanılan pul, var-dövlət düz yollara sərf olunur, əyri yollarla əldə edilən var isə əyri yollara xərc olunur. Biz "artıq var-dövlət" dedikdə, əyri yollarla qazanılan varı nəzərdə tuturuq. Bu var öz sahibini heç zaman xoşbəxt etməyib, onu bədbəxtliyə sürükləyib.

İnsan yaşaya bilmək üçün işləməlidir. Lakin elə olmamalıdır ki, həyatının anlamı ancaq işləmək olsun. Həyatının anlamı ancaq pul qazanmaq olan bir kimsə bədbəxt insandır. Çünki evi var – yenə ev tikir, maşını var – yenə maşın alır, geyimi var – reklam modalarına uyaraq yeni-yeni geyimlər alır. Aşırı var-dövləti qınayan Əbdülqadir Gilani vurğulayır ki, "Dünyanı aramağı burax, dünya səni doyurmaz. Bir alırsan, beş daha istəyirsən. Haqla ol, Onun nuru səni doyurar" (6). Burada "dünyanı aramağı burax" ifadəsi "dünya istəklərinin əsiri olub aşırı var toplama" deməkdir, "Haqla ol" ifadəsi isə "Tanrının buyurduqlarını et" anlamına gəlir. Bəs Tanrı nuru düz yolda olan insanı necə doyurur? İnsan düz yolda olsa, o, həyat keçimini saxlamaq üçün hər nəyə qənaət edər, onda qənaət Tanrı nuru olub, onu çox sıxıntılardan, çeşid-çeşid acılardan, ayrı-ayrı problemlərdən qoruyar.

İnsanın varı çoxaldıqca, onun könlü daralır, könlü daraldıqca, insani dəyərləri – mərhəməti, şəfqəti, vicdanı, ədaləti, şükrü və bir çox başqa pozitiv özəllikləri azalır və bunlar azaldıqca insan uğursuz yaşamın dərin burulğanına düşür, yer üzü ona cəhənnəm olur, bir yerdə qərar tuta bilmir, hər an varını düşünür, varının başına nəsə gəlməsindən qorxur. Bilirik ki, qorxu keçirən qəlbə hüzur qonaq gəlmir, sıxıntı və acılar qonaq gəlir. Dahi ingilis fiziki İsaak Nyuton (1643-1727) varın çoxluğuna qarşı çıxaraq, varın azlığını öyərək deyir ki, "İnsanın pulu nə qədər az olursa, qəlbi o qədər böyük olur" (Kozhevnikov, 2005: 103).

Aşırı bir var-dövlət tox bir həyata yol açır. Tox həyat (hər gün yüksək kaloriyalı yeməklər yemək, modalı paltarlar geyinmək, brend markalı maşınlar sürmək, əyləncələrə qatılmaq) insanın gücünü, düşüncəsini (pis ilə yaxşını ayırmaq bacarığını) azaldır, mənəviyyatını didir, başqalarına yazığı gəlmək və yardım etmək duyğularını öldürür. Tox həyat üzündən düşüncəsi aşağı olan, pozitiv insani özəllikləri itirən bir insan bədbəxt olub, normanı aşan pulu və heyvani bir hiss olan

şəhvətin qulağı sırğalı bir quluna dönur. Nə yaxşı ki, ulu Yaradan insanın qarşısına çətinliklər çıxarır. Hər bir sıxıntı düz yol seçməyən insanı düz yola çağırır. Sıxıntılar zəhər deyil – baldır, öldürmür – dirildir, ümidi kəsən deyil – ümid verəndir. Amerikalı aktyor, rejissor, mətn yazarı Alfredo Paçino (1940) vurğulayır ki, "Tox bir həyat səndə düşünən bir insanı öldürür, sən tədricən pul və şəhvətin iradəsiz quluna çevrilirsən. Nə yaxşı Yaradan həyat yolumuza bunca çətinliklər çıxarır" (Proroka, 2014: 320).

Dünya malına çox dəyər verən bir kəs özündən və ailəsindən ayrısını düşünməz. Beləsi bir başqasına üzdə uğur, həyatının çiçəklənməsini arzu edər, amma ürəkdə bunların o kəsdə olmasını istəməz. Dünya malına dəyər vermək yaxşıdır, amma çox dəyər vermək yaxşı deyil, neqativ bir davranışdır. Özünə və ailəsinə uğur istəmək normal, motivasiyaedici bir işdir, amma bunu başqasından əsirgəmək qınanan, bəyənilməz bir işdir. Dünya malını çox sevən insanlar güvənilən, sevilən insanlar olmur. Onlarla dostluq edən onlardan fayda görməz, aşağılayıcı bir yanaşma və paxıllıq görərlər. Həzrət Əlinin 7-ci əsrdə dediyi bu kəlam indinin özündə də aktualdır ki, "Dünya malına çox dəyər verən kəslərlə dostluq etmə. Yoxsul olsan – xor baxarlar, zəngin olsan – qısqanarlar (Kozhevnikov, 2006: 67).

Yalan bəyənilməz davranış olaraq.

Yalan insana yaraşmayan bir davranış forması olub, yalan söyləyəni insanların gözündən salır, onu güvənsiz bir fərdə döndərir, yalan hara ayaq açır, ora arzuolunmaz məkana çevrilir, ordan ruzi-bərəkət götürülür, böyük-kiçiklik yoxa çəkilir. Yalan (olmayan bir işi olan bir iş kimi anlatmaq) faydaya yox – ziyana , sayğıya yox – sayğısızlığa, düzlüyə yox − yanlışlığa, sağlam davranışa yox – uğursuz davranışa, güvənə yox – güvənsizliyə, düşüncə rahatlığına yox – düşüncə rahatsızlığına, iç rahatlığına yox − qorxuya, artıma yox − əskikliyə, ümidli bir gələcəyə yox – ümidsiz gələcəyə yol açır. Əbdülqadir Gilani doğru buyurur ki, "Yalan söyləmək sənə yaraşmaz. Bilərək və ya bilməyərək söylənən bircə yalan bir çox ziyanlara yol açır. Yalan söyləməməyə alışanın könlü nurla dolur" (6).

Nur bir Tanrı işığı olub, yalanı doğrudan, düzü əyridən, gerçək olanı gerçək olmayandan, yaxşını pisdən ayırmağa insana yardımçı olur. Deməк, nur o zaman könülə (qəlbə) yol tapır ki, insan yalan düşünməyə, yalan danışmaya, yalan davranmaya və bu ülvi yaşamı alışqanlıq duruma gətirə. İslam dinində yalan danışanın namaz qılması, oruc tutması, zəkat verməsi (yoxsullara yardım etməsi) Allah qatında keçərli işlər deyil. Bütün dinlər kimi, islam da yalanın barışmaz düşmənidir. İslam Peyğəmbəri pis iş olan yalanı yaxşı iş olan oruca qarşı qoyaraq, "yeməyi, içməyi buraxmaq" ilə oruca işarə edərək, yalanı sərt qınayaraq buyurur ki, "Kim yalan danışmağı və yalan-palan iş görməyi tərk etməzsə, Allah o kimsənin yeməyini, içməyini buraxmasına qiymət verməz" (Fəzilətli əməllər, 2021: 91).

Həsəd qınanan davranış olaraq.

Paxıllıq, gözü götürməmək anlamında həsəd neqativ bir hal olub, başqalarının əlində olanlarına (varına, elminə, sosial mövqeyinə, vəzifəsinə, bacarığına, soy-kökünə ...) göz dikməkdir. Ona-buna həsəd aparanlar neqativ insanlardır, auralarında olan mənfi notlar onların fiziki gücünü, biliyini, könül genişliyini get-gedə tükədir. Alim-ensiklopedist Əbureyhan Biruni 11-ci əsrdə yazırdı ki, "Həsəd apararaq başqalarının əlində olanına göz dikmək insanı bədbəxt edir" (Kozhevnikov, 2006: 59).

Həsəd pis bir hiss olub, insanı içindən yeyir, ürəyinə yuva salaraq oradan sevgini, sayğını qovur. Sevgisi, sayğısı olmayan könül kinin, həsədin ovu olur. Qəzəb, kin, həsəd sevgini tükədən anlayışlardır, sevgi olmadıqda dünya maraqlarına aşırı bağlılıqdan qəzəb yaranır, qəzəbə dirəniş olmadıqda kin yaranır, kin aradan görütülmədikdə həsədə yol açır. Demək, "qəzəb-kin-həsəd" dağıdıcı auranı, "sevgi-səbr-şükür" isə qurucu auranı insanın qarşısına ərməğan olaraq gətirir. Ən mötəbər islam alimlərindən biri olan Əbuhəmid Qəzali (1058-1141) qəzəb və kini bir araya gətirərək, bu ikisindən törənən həsədi sərt qınayaraq vurğulayır ki, "Sən bil ki, qəzəb kinə yol açır, kin də həsədi doğurur. Həsəd insanı öldürücü, həlak edicidir" (Borokhov, 2003: 77).

İslam Peyğəmbəri öz çıxışlarında kini, həsədi çox pisləyir. "Allahın qulları" adı ilə insanlara üz tutan Peyğəmbər ünsiyyət əsnasında kin və həsədin ziyanlara yol açdığını, qardaş olmanın (mehriban, yardımsevər olmanın) pozitiv önəm daşıdığını qabardaraq deyir ki, "Bir-birinizə kin

bəsləməyin, bir-birinizə həsəd aparmayın. Allahın qulları, qardaş olun" (Fəzilətli əməlləri, 2021: 107).

Kin neqativ davranış olaraq.

Kin daşımaq orqanizmin iç orqanlarını, özəlliklə beyni, ürəyi, qan-damar sistemini normal axardan çıxarıb məhvə doğru aparmaqdır. Kinli birisi neqativ bir fərd olub, bir başqasının ona etdiyi pisliyi unutmur, vaxtaşırı onu yadına salır. Bununla da neqativ emosiyalar onun düşüncəsini basqı altında saxlayırlar. Təbiətlə insan arasında baş verən minlərlə proses vardır ki, kin daşımağın ziyanını onlara bənzətmək olar. Buddizmin banisi Budda eramızdan yeddi əsr öncə kin daşımanı yanan bir kömür parçasına (yanarkən sönməsi gec çəkən bir kömür parçasına) bənzədərək deyirdi ki, "Kin daşımaq yanan bir kömür parçasını başqasına atmaq üçün ələ almaq kimidir. Onu daşıyan ancaq özünü yandırar" (Buddha, 2016: 144). Başqasına atılan yanan kömür parçası ona dəyməyə bilər, amma onu atanın əlini mütləq yandıracaq.

Qanı qan ilə yumaq, çirki çirk ilə təmizləmək, qaranlığı qaranlıq ilə görmək mümkün olmadığı kimi, kini kin ilə söndürmək olmaz. Kin alovlandımı − sönən deyil, şöləlnəndir, yepyeni fəsadlara (xəstəliklərə, umu-küsülərə, incimələrə, gileylərə, pisliklərə) yol açandır. Təbiətdə hər nəyi bir başqası yox edə bilər – bu, təbiətin dəyişməz qanunudur. Kini də yox edən var, o da xoş niyyət adlı bir anlayışdır. Xoş niyyət ürəkdən kini silərək yerinə sayğını, sevgini gətirir, sökülən bir dan bir gecənin varlığına son qoyduğu kimi. Dhammapada adlı qədim hind fəlsəfi qaynağının dediyi kimi, "Kin heç bir zaman kinlə söndürülməmişdir. Təkcə xoş niyyət kini yox edər. Bu, dəyişməz bir qanundur" (Easwaran, 2016: 113).

İnsanın qəlbində yuva quran kin onun maddi gözünü yox, könül gözünü kor edir. Könül gözü kor olan öz suçunu görməz – başqalarının suçunu arayar, kin bəsləməni dayandırmaz – qisas almağı düşünər. Beləliklə, pozitiv duyğuların olmalı olduğu könül neqativ duyğularla dolduğundan insan uğursuz duruma duşur. Dahi rus yazarı Lev Tolstoy (1828-1910) haqlı olaraq hesab edir ki, "Gördüyün bir şey yoxdur, kin sənin gözlərini kor edib. Başqasının suçunu görürsən, özününkünü qulaq ardına vurursan" (Kozhevnikov, 2005: 161).

Nəticə

Çağdaş dünyada insanı bədbəxt edən, uğursuz duruma gətirən səbəblər çoxdur. Qloballaşmaya üz qoyan dünyada onların sayı azalmır, əksinə, artmaq üzrədir. Bir elmi məqalə yox, hətta onlarla dissertasiya işi kommunikativ prosesdə insanı uğursuz edən səbəblərin hamısını tam açıqlaya bilməz.

Bu məqalə dedi-qodu, şikayət, qəzəb, artıq var-dövlət, yalan, həsəd, kin adlı neqativ davranışlar prizmasından, habelə dini-didaktiv müstəvidən qarşıya qoyulan məsələni müzakirəyə çıxarır. Ümid olunur ki, məqalə oxucularda pozitiv hisslər doğuracaq.

Ədəbiyyat

1. Kozhevnikov, A. (2006). Mudrost Vostoka. S.Peterburg: Neva, 544 s.
2. Quran. Azərbaycan dilində. (2017). Bakı: "Nurlar", 604 s.
3. Fəzilətli əməllər. IV nəşr. (2021). Bakı: "Elm və təhsil", 477 s.
4. Kozhevnikov, A. (2005). Mudrost Zapada. S.Peterburg: «Neva», 443 s.
5. Shirazi, S. (2018). Wise Sayings. Tehran: "Amir", 243 p.
6. https://www.pinterest.com/Cool words/Geylanid
7. Annayeva, L. (2011). Zolotyye zakony Pifagora. Moskva: «Amrita», 1153 s.
8. Khayyam, O., Robais. (2009). Tehran: "Arayesh", 142 p.
9. Borokhov, E. (2003). Entsiklopediya aforizmov. Moskva: «AST», 686 s.
10. Proroka, Kh. (2014). Moskva: «Dilya», 320 s. shttps://www.brainyquote.com/Quotes/Al Pacino
11. Buddha: Wise: Aphorisms. (2016). Istanbul: "Philosophy", 248 p.
12. Easwaran, E. (2016). The Dhanmmapada, Shamhala. Newedition, 178 p.

Göndərildi: 29.03.2023 Qəbul edildi: 26.05.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/91/28-35

Zeynəb Rüstəmova
Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası
zemarustamova@rambler.ru

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MULTİKULTURALİZM SİYASƏTİ

Xülasə

Məqalədə multikulturalizm nədir, multikulturalizm anlayışına dair məlumatlar verilir. Bildiyimizə görə, dünyanın əksər ölkələri bir neçə milli, etnik və dini mədəniyyəti özündə ehtiva edən mədəni sistemlərin qaynayıb qarışması zəminində formalaşmışlar. Azərbaycan bu ölkələdən biridir. Ümumiyyətlə multikulturalizm siyasəti nədir? Multikulturalizm siyasəti əslində dünya dövlətlərində cəmiyyətdə olan polikulturallıq "məsələsinin" optimal həll edilməsinə yönələn bir siyasətdir. Vurğulamaq lazımdı ki, milli, etnik və dini kimliklərin müxtəlifliyinə münasibətdə yürüdülən müasir siyasi istiqamətlərdən biri, bəlkə də dövrümüzdə ən yayılmış və populyar olanı "multikulturalizm" siyasətidir. Həmçinin məqalədə multikulturalizmin ana prinsipləri müəyyənləşdirilir. Demək olar Azərbaycan multikulturalizmin inkişafinda nümunəvi yer tutur. Məlumdur ki, Azərbaycanda çox sayda azsaylı xalqlar yaşayır və onların özünəməxsus dili və dini etiqadı var.

Bundan başqa Azərbaycanda müxtəlif submədəniyyətlərin nümayəndələri də yaşayırlar. Submədəniyyət – ölkə ərazisində formalaşan vahid mədəni məkanın daxilində müəyyən daxili siyasi, mədəni, mental, sosial dəyərlərin ətrafında formalaşan birliklərin ümumi adıdır. Həmçinin məqalədə, Nəzəri olaraq siyasi ədəbiyyatlarda multikulturalizmin hansı formalarda təzahür etdiyi göstərilir.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, multikulturalizm, tolerantlıq, konstitusiya, etnos, etnik, müxtəliflik.*

Zeynab Rustamova
Azerbaijan State Physical Culture and Sports Academy
zemarustamova@rambler.ru

Heydar Aliyev and multiculturalism policy

Abstract

The article provides information on multiculturalism, delivers the concept of multiculturalism. We know that most countries in the world were formed on the basis of blending cultural systems that included several national, ethnic and religious cultures. Azerbaijan is one of those countries. What is the politics of multiculturalism in general? The policy of multiculturalism is actually a policy aimed at optimally addressing the issue of "polyculturalism" in the world's states and society. It should be emphasized that one of the modern political directions in respect of diversity of national, ethnic and religious identities, perhaps the most common and popular in our time, is the policy of "multiculturalism". Also, the article defines the main principles of multiculturalism. Azerbaijan is an exemplary place in the development of multiculturalism. It is known that there are few people living in Azerbaijan and they have a unique language and religious belief.

In addition, representatives of different subcultures live in Azerbaijan. Subculture is the common name for associations formed around nuanced internal political, cultural, mental and social values within a single cultural space that is formed in the territory of the subculture. Also, the article theoretically shows what formats multiculturalism renders in political literature.

Keywords: *Heydar Aliyev, multiculturalism, tolerance, constitution, ethnos, ethnic diversity*

Giriş

Multikulturalizm anlayışı ümumilikdə dünya siyasi tarix düşüncəsinə sonradan gəlmiş bir anlayışdır. Məlumdur ki, dünyanın əksər ölkələri bir neçə milli, etnik və dini mədəniyyəti özündə ehtiva edən mədəni sistemlərin qaynayıb qarışması zəminində formalaşmışlar. Belə ölkələrdən biri

də Azərbaycan Respublikasıdır. Ümumilikdə Azərbaycan ərazisində 70-dən çox etnos yaşayır, bunlardan sayca ən çox olanları aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. Şimali Qafqaz dilləri – bu dil qrupu Azərbaycanda ləzgi, avar, saxur, udi, xınalıq, buduq və qrız dillərini özündə cəmləşdirir. Xınalıq, qrız və buduqlar isə Şimali Qafqaz dillərinin Şahdağ yarımqrupuna aiddirlər (1).
2. Ruslar
3. Ermənilər
4. Yəhudilər – bunlar əsasən etnik yəhudilərdən, musəviliyi qəbul etmiş irandilli xalqlardan, eyni zamanda bir zamanlar musəviliyi qəbul edərək Azərbaycana köçüb, sonradan yəhudilər içərisində assimilyasiyaya uğramış xəzər türklərindən ibarətdirlər.
5. Hind Avropa yaxud İran dil qrupuna daxil olan etnoslar – bunlara kürdlər, talışlar və tatlar daxildirlər. Bunlardan talışlar daha çox Azərbaycanın cənub-şərq zonalarında – Lənkəran, Lerik, Masallı, Astara zonalarında, tatlar isə Xızı, Siyəzən, Dəvəçi və Quba ərazilərində yaşayırlar. Tatlar da öz növbəsində öz dini etiqadlarına görə xristian, musəvi, müsəlman tatlara, dağ yəhudilərinə bölünürlər. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, ruslar və ermənilər də Azərbaycanda Hind - Avropa dil ailəsini təmsil edirlər. Bunlardan ermənilər bu ailədə ayrıca qrup təşkil edirlər. Bundan başqa ölkəmizdə az sayda ukraynalılar da yaşayırlar.
6. Kartvel dil ailəsi – bunlara Azərbaycanda az sayda yaşayan gürcülər və Zaqatala, Balakən və Qax zonalarına yayılan müsəlman və xristian ingiloylar aiddirlər (2).
7. Azərbaycanda türk xalqlarının da nümayəndələri yaşayır ki, bunlara Axısqa türkləri və tatarlar da aiddirlər.

Bundan başqa Azərbaycanda müxtəlif submədəniyyətlərin nümayəndələri də yaşayırlar. Submədəniyyət – ölkə ərazisində formalaşan vahid mədəni məkanın daxilində müəyyən daxili siyasi, mədəni, mental, sosial dəyərlərin ətrafında formalaşan birliklərin ümumi adıdır. Submədəniyətlər ya qeyri formal təşkilatlar, ya da ki, müəyyən davranış qaydaları ətrafında formalaşa bilirlər. Adətən bu submədəniyyətlər hakim mental dəyərlərə etiraz olaraq yaxud müəyyən insanlara, ideyaların fanatlığı əsasında (fendom) meydana gəlirlər (Mosiyenko, 2010: 125).

Azərbaycanda da müxtəlif submədəniyyətlərin nümayəndələrinə rast gəlmək mümkündür. Bunlardan biri də rep sənətinin Azərbaycanda kütləviləşməsində xüsusi rol oynayan “HOST” qrupudur. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Azərbaycanda ilk submədəniyyət əsasında formalaşmış qeyri formal gənclər təşkilatı – XX əsrin 80-ci illərinin II yarısında qeydiyyatdan keçmiş “Cəng” təşkilatıdır.

Multikulturalizm anlayışı.

Multikulturalizm termini ilk dəfə İsveçrədə 1957-ci ildə istifadə edilmişdir (Babiç, Rodionova, 49). Bunun da səbəbi İsveçrənin rəsmi səviyyədə dörd dildə danışması, eyni zamanda bu ölkədə aktiv şəkildə fəaliyyət göstərən aktiv milli, dini və sosial yönlü fəal icmaların olması idi. Göstərilən amillər İsveçrə hakim dairələrini dövlətin daxili siyasətini məhz həmin icmaların fəallaşdırılması, onların öz maraqlarını dövlət qarşısında təmsil etməsi üçün şərait yaradılması istiqamətində işlər görməyə sövq etmişdi. İsveçrədə yönəldilən bu cür daxili siyasət forması isə “multikulturalizm” adlandırılmışdır. Lakin ilk vaxtlar bu istilah adətən dövlətdə olan çoxmillətlilik, çox mədəniyyətlilik hadisəsinin sadə ifadəsi kimi istifadə edilmişdir. Lakin 1971-ci ildən sonra “multikulturalizm” bəsit formada çoxlu xalqların və mədəniyyətlərin sadə mövcudiyyətini ifadə etməkdən daha çox, həmin mədəniyyətlərin cəmiyyətin üzvi hissəsi olduğunu təsdiq etmək, onları cəmiyyətin sosial, iqtisadi və mədəni həyatına aktiv şəkildə cəlb edilməsi siyasətini nəzərdə tutmuşdur (Babiç, Rodionova, 49).

İlk olaraq “multikulturalizm” Kanadanın siyasi meyarları içərisində rəsmi şəkildə yer almış, daha sonra isə Avstraliya, İngiltərə və Niderland tərəfindən dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi hesab edilməyə başlanmışdır. Multikulturalizm siyasəti XX əsrin 80-ci illərində Fransanın da daxili siyasətində xüsusi yer tutmağa başlamışdır. Fransada multikulturalizm siyasətinə keçilməsi əslində bu ölkənin milli siyasətinin meyarları üçün inqilabi bir dəyişiklik idi. Belə ki, bu zamana qədər Fransada milli, etnik, dini konfessiyaların və submədəniyyətlərin olması görməzdən gəlinir, hətta

dövlət siyahıya almalarında belə onların milli, dini mənsubiyyəti qeydə alınmırdı. Fransada multikulturalizmə keçidin əsas səbəblərindən biri keçmiş Fransa müstəmləkələrindən Fransaya külli miqdarda mühacir axını, ikincisi isə Fransanın bəzi ərazilərində Bretan, Korsika və s. milli separatizm qalıqlarının qalmasıdır (Veretevskaya, 2018: 136). Düzdür zaman-zaman Fransa mühacirlərin Fransaya gəlişini məhdudlaşdıran, bəzən də bir sıra ölkələrdən olan mühacirlərin Fransadan çıxarılması üçün qanunlar verir, yaxud ölkədə kütləvi mühacir axını millətçi-şovinist qrupların fəallaşmasına səbəb olur. Amma ümumilikdə multikulturalizm Fransanın daxili siyasətinə getdikcə daha çox nüfuz etməyə başlayır.

Multikulturalizm siyasəti əslində dünya dövlətlərində cəmiyyətdə olan polikulturallıq "məsələsinin" optimal həll edilməsinə yönələn bir siyasət idi. Dövlətlərdə cəmiyyətdə olan polikulturallıq probleminin həlli üçün əsas olar üç istiqamət formalaşmışdı. Bunlardan birincisi assimilyasiya siyasətidir. Assimilyasiya siyasəti cəmiyyətdə olan mədəni, etnik və davranış fərqlərinin dəf edilməsini, həmin fərqlərin cəmiyyətin və dövlətin üstün tutduğu meyar istiqamətlərinə uyğunlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Misal olaraq XX əsrin 70-ci illərinə qədər dünyada ən çox mühacir qəbul edən ölkələr – Avstraliya, Kanada və ABŞ da mühacirlərə münasibətdə, "ingilis dəyərlərinə" uyğunlaşdırılma siyasəti aparılırdı, hesab edilirdi ki, zaman keçdikcə mühacirlər yerli dəyərləri və meyarları mənimsəyərək, onlara uyğunlaşacaq, cəmiyyətin üzvi bir hissəsinə çevriləcəklər.

Lakin XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq mühacirlərin təzyiqi altında həmin ölkələrdə "ingilis meyarlarına" uyğunlaşmaq modelindən "multikulturallıq" modelinə keçid edildi ki, bu da etnik, dini konfessiyaların milli və dini kimliyinə hörmət üzərində qurulan siyasətə deyilirdi (Babiç, Rodionova, 49). Bütün bunlara baxmayaraq milli, etnik və dini azlıqlara qarşı assimilyasiya etmək yönlü siyasət müasir dövrdə dövlətlərin əksəriyyətində bu və ya digər formada həyata keçirilməkdədir ki, buna ilk olaraq Rusiyanı misal göstərmək olar.

Milli və dini kimlik müxtəlifliyinə ikinci yanaşma tərzinə seqreqativ yanaşma deyilir. Seqreqasiya sözü tərcümədə "ayırmaq" yaxud "fərqləndirmək" deməkdir. Vaxtilə bu siyasət Kanada, ABŞ, Avstraliya dövlətləri üçün xarakterik olan daxili siyasətin ayrılmaz hissəsi idi. Avropa ölkələrindən belə siyasətin klassik nümunəsi Almaniya idi. Afrikada isə CAR klassik seqreqasiya ölkəsi hesab edilirdi. Seqreqativ yanaşma düşüncəsi öz başlanğıcını etnomədəni fərqlərin dəyişməzliyi, ona görə də xalqların qaynayıb, qarışma proseslərinin qarşısının alınmasının qanuniliyi fikrindən götürmüşdür. Asiyada bu düşüncənin klassik ölkələri vaxtilə Yaponiya olmuşdur. Bütün XIX əsr boyu və XX əsrin I yarısına qədər Kanada, ABŞ və Avstraliyada yerli əhaliyə qarşı seqreqasiya (təcrid etmə) tədbirləri, Cənubi Afrika Respublikasında (CAR-da) zəncilərin ağdərililərdən təcrid edilmə siyasəti göstərilən yanaşma tərzinin əyani nümunəsidir (Veretevskaya, 2018:24). Almaniyada isə II Dünya müharibəsinin sonuna qədər seqreqasiya siyasəti alman olmayan istənilən şəxsə tətbiq edilə bilərdi. XX əsrin sonlarında, Almaniyaya mühacir axınının qızğın vaxtında belə Almaniyanın yerli hakimiyyət orqanları, mühacirlərin əksəriyyətini təşkil edən türk, kürd uşaqları üçün, onların Almaniyadan getməli olmalarını stimullaşdıran məktəblərin açılması fikrini üstün tuturdular. Yalnız 1999- cu ilin 7 mayında Almaniya parlamenti mühacirlərə aid olan qanunvericiliyin AB standartlarına uyğunlaşdırılması haqqında qanun verdi. Bu isə Almaniyaya mühacirətin qarşısı alınmaz proses olmasını etiraf etmək demək idi (Veretevskaya, 2018: 26).

Seqreqasiyanın ən qəddar formalarından biri də ABŞ dövlətində XIX -XX əsrin I yarısında formalaşdırılan "əridən soba" siyasəti idi. Bu da ABŞ ərazisində əsrlərdən bəri yaşayan hindulara qarşı yönələn, onların milli özünəməxsusluğunun ləğv edilməsinə istiqamətlənən siyasət idi.

Milli, etnik və dini kimliklərin müxtəlifliyinə münasibətdə yürüdülən müasir siyasi istiqamətlərdən biri, bəlkə də dövrümüzdə ən yayılmış və populyar olanı "multikulturalizm" siyasətidir. Multikulturalizmin ana prinsipləri barəsində yuxarıda məlumat verilmişdi. Ancaq onu demək lazımdır ki, hər bir ölkədə multikulturalizm siyasəti özünəməxsusluğu ilə yadda qalmışdır. Misal üçün Qərbi Avropa ölkələrində multikulturalizm istilahı daha çox, mühacirlərin milli və dini kimliyinə hörmət göstərilməsi anlamında başa düşülürsə, Latın Amerikasında multikulturalizm siyasəti daha çox yerli xalqların mədəniyyətinin qurunması istiqaməti kimi anlaşılır. ABŞ və

Kanadada isə müasir zamanımızda multikulturalizm nəinki mühacir yaxud yerli xalqların eyni zamanda mədəniyyətin, incəsənətin, sənayenin inkişafı, sosial və siyasi kimliyin dəyişməsi üzərində submədəniyyətlərə münasibətdə də çevik və tolerant siyasət yeridilməsini nəzərdə tutur.

Müasir dövrdə multikulturalizmin əsas pronsipləri Kanadada formalaşan multikultural dəyərlərin əsasında formalaşmışdır. Kanadada formalaşan multikultural siyasət "vahid millət, iki dil, çoxlu xalq və çoxlu mədəniyyət prinsipinə" söykənir. Bunları aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

1. Cəmiyyətin, eləcə də şəxsin siyasi və sosial həyatında mədəni kimliyin vacibliyinin dərk edilməsi

2. Bütün mədəni qrupların cəmiyyətin ictimai həyatına bərabər şəkildə cəlb edilməsi

3. Cəmiyyətdə multikultural kompromis yaradılması üçün tədricən mədəni transformasiyaya nail olmaq

4. Legitim multikultural kompromisə nail olmaq üçün çox formatlı multikultural dialoqa nail olunması (Veretevskaya, 2018: 143).

Nəzəri olaraq siyasi ədəbiyyatlarda multikulturalizmin aşağıdakı formatlarda rəzahür etdiyi göstərilir:

1. **Liberal multikulturalizm** – müxtəlif mədəni kimliklərin vahid hüquq bərabərlikləri və azadlıqları çərçivəsində bərabər şəkildə qorunması, eyni zamanda onların funksionallığına şərait yaradılması. Azərbaycan hazırda multikulturalizmin məhz bu formasına aid edilə bilər.

2. **Radikal multikulturalizm** – bunlar mədəni transformasiyanı qəti qəbul etməyən, milli identikliyin nəyin bahasına olursa olsun saxlanılmasının tərəfdarı olanlardır. Onlar milli ayrı seçkiliyi təbliğ etməsələr də, milli kimliyin də hər cür transformasiyasına müqavimət göstərirlər

3. **Konservativ yaxud korporativ multikulturalizm** – siyasi hakimiyyətin mədəni kimliklər arasında parçalanmasında maraqlı deyil, eyni zamanda multikultural dəyərlərin də cəmiyyətin ictimai həyatında qismən tətbiqinə çalışır (Nazarov, 2015: 28).

Heydər Əliyev və Azərbaycanda multikulturallıq ənənələri:

Azərbaycanda dini, milli və mədəni tolerantlığın dərin tarixi ənənələri vardır. Azərbaycan tarixən müxtəlif dinlərin, dini məzhəblərin, eyni zamanda müxtəlif xalqların və milli mədəni kimliklərin qaynayıb qarışdığı bir məkan olmuşdur. 1991-ci ilin oktyabrında Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi elan edildikdən sonra Azərbaycanda milli-etnik, dini məsələlər daha da aktuallaşmağa başladı. Bunları aktual edən məsələlərdən ən vacib olanı, hələ 1988-ci ildən başlayan "Dağlıq Qarabağ" mnəsələsi deyilən qondarma bir məsələ adı altında Ermənistan Respublikasının millətçi-şovinist rəhbərliyinin Azərbaycana qarşı təcavüzü idi. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü təkcə ərazi istəkləri deyil, eyni zamanda guya ki, Azərbaycanda milli azlıqların demokratik şəkildə yaşamasının mümkün olmaması, onların milli kimliyinin daima tapdanması fikri üzərində qurulurdu. Bu baxımdan Azərbaycan siyasi dairələrinin ölkə daxilində mövcud olan xalqlar, dini icmalarla aparılan siyasəti daha çevik və daha effektiv şəkildə yenidən qurması günün mühüm məsələlərindən birinə çevrilmişdi. 1992-ci ildə Azərbaycanda "Dini etiqad azadlığı haqqında" qanun qəbul edilsə də, faktiki olaraq ölkədə əlverişli çox mədəni mühitə əsaslanan bir abu havanın yaradılması istiqamətində o qədər də böyük işlər görülməmişdir. Bundan başqa o dövrdə Azərbaycan Respublikasının prezidenti olan Əbülfəz Elçibəyin psevdo-millətçi şüarlarla çıxış etməsi ölkədə millətlərarası münasibətlər sahəsində xeyli problemlərin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur.

Lakin 1993-cü ildə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi ilə Azərbaycanda millətlərarası münasibətlərdə, eyni zamanda dini konfessiyalara qarşı münasibətdə çox böyük müsbət irəliləyişlər baş vermişdir. İlk olaraq görülən mühüm və nəhəng iş 1995-ci ilin noyabrın 12-də Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Azərbaycanda multikulturalizmin ilkin prinsiplərinin möhkəmlənməsi üçün mühüm qanunvericilik bazası yaratmış oldu. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Azərbaycanın dünyəvi və demokratik ölkə olduğunu bəyan etməklə yanaşı, Azərbaycan Respublikasında yaşayan vətəndaşların təməl demokratik hüquq və azadlıqlarını təsdiqləmiş oldu. Belə ki, Konstitusiyanın 1.II maddəsinə görə "Azərbaycan xalqı Azərbaycan Respublikası ərazisində və ondan kənarda yaşayan, Azərbaycan dövlətinə və onun qanunlarına tabe sayılan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarından ibarətdir; bu isə

beynəlxalq hüquqla müəyyənləşdirilmiş normaları istisna etmir" (7). Dövlətimizin Ali Qanununun ilk maddəsindən göründüyü kimi Azərbaycanda yaşayan istənilən etnos, xalq, dini konfessiya üzvü Azərbaycan xalqı sayılır. Bu prinsip eyni zamanda Azərbaycan dövlətçiliyinin başlıca ideoloji prinsipi olan Azərbaycançılıq ideologiyasının da təməl əsasını təşkil edir.

Azərbaycan Konstitusiyasının 7.II maddəsi isə Azərbaycan dövlətinin daxili məsələlərinin yalnız hüquqla həll edildiyini bildirir. Yəni Konstitusiya heç bir etnosun, xalqın yaxud dini konfessiyanın adət, ənənəsini dövlətin daxili məsələlərinin həlli üçün əsas təşkil etmədiyini göstərir. Konstitusiyanın 12.1 maddəsinə əsasən isə insanların hüquq və azadlıqlarını təmin etmək dövlətin ali məqsədi elan edilir (7).

Konstitusiyanın 18.I maddəsi isə dinin dövlətdən ayrı olduğunu, eyni zamanda istənilən dinin qanun qarşısında bərabər olduğunu göstərir. Konstitusiyanın 21.II maddəsi isə Azərbaycan dilindən başqa, Azərbaycan ərazisində olan başqa dillərin də sərbəst şəkildə işlədilməsinə və inkişafına zəmanət verir. Bütün bu göstərilənlər isə Azərbaycanda multikultural siyasətin məhz qanunvericilik bazasının hüquqi əsasını təşkil edir.

Dövlətin idarəçilik sistemində multikulturalizm prinsiplərinin təmin edilməsi sahəsində mühüm addımlardan biri də 2000-ci ilin 13 iyununda "İctimai birliklər haqqında" qanunun verilməsidir. Həmin qanunun mühüm məqsədlərindən biri isə ölkədə fəaliyyət göstərən müxtəlif prinsiplər əsasından meydana gələn submədəniyyətlərin formalaşması və stabil fəaliyyəti üçün hüquqi baza yaratmaqdır. Qanunun başqa mühüm vəzifəsi isə ölkədə vətəndaş iştirakçılığını təmin etməkdir (8). Bu baxımdan 2013-cü ilin noyabrında qəbul edilmiş İctimai İştirakçılıq haqqında qanun göstərilən qanunun hüquqi davamı sayılmalıdır.

Yuxarıda göstərilənlərdən başqa ölkədə multikultural inteqrasiya məkanının formalaşması, eyni zamanda ölkədə mövcud olan dini konfessiyalar, xalqların milli mədəniyyətlərinin inkişaf etdirilməsi üçün də mühüm işlər görülmüşdür.

1998-ci ildə Azərbaycanda Bakı və Xəzəryanı ölkələrin Yepiskopluğu yaradılmış, sonrakı dövrlərdə bu Yepiskopluğa Dağıstan və Çeçenistan muxtar respublikalarının pravoslav kilsəsi də tabe edilmişdir. Hazırda Bakıda 3, Gəncədə və Xaçmazda bir kilsə, Sumqayıtda isə bir məbəd fəaliyyət göstərməkdədir (9).

1999-2001- ci illərdə Bakıda Müqəddəs Məryəmin Miladı Baş Kilsəsi bərpa edilmişdir. 2003-cü ildə Rum patriarxı II Varfolomey Azərbaycanda səfərdə olmuş, Ümummillli lider Heydər Əliyevlə görüşmüş və Azərbaycanda dini və milli tolerantlıq, eyni zamanda dini konfessiyaların fəaliyyətinə yaradılan şəraiti yüksək qiymətləndirmişdir.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən katolik icmasının fəaliyyəti baxımından 1997-ci ilin sentyabrın 26- sında Heydər Əliyevin Vatikana rəsmi səfərinin mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. Ümummilli Lider Heydər Əliyev Vatikanda Papa II İohann Pavellə görüşmüş və geniş fikir mübadiləsi aparmışdır. Bunun ardınca 1999-cu ildə Azərbaycanda katolik icması rəsmi dövlət qeydiyyatına alınmış, 2002-ci ildə isə Roma papası II İohann Pavel Azərbaycana səfər etmişdir. Bütün bu göstərilənlərin hamısı Azərbaycanın multikultural bir dövlət kimi dünya ictimaiyyətinə tanıtdırmış, eyni zamanda dövlətin daxili siyasətində də mühüm mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur

Azərbaycanda dini və milli baxımdan identikliyi hüquqi səviyyədə təsdiqlənməyən icmalardan biri də Qəbələ ərazisində yaşayan udi icması idi. 1836- cı ildə alban kilsəsi ləğv edilərək erməni kilsəsinə tabe edilmiş, hamısı bir yerdə Erməni kilsəsi adlandırılmışdı. 2003-cü ildə bu tarixi ədalətsizliyə son qoyulmuş və Udi kilsəsi Alban kilsəsi olaraq dövlət qeydiyyatına alınmışdır (9).

Azərbaycanın ictimai-sosial həyatında mühüm rol oynayan yəhudi icması da Ümummilli liderimizin diqqətindən kənarda qalmamışdır. Buna misal olaraq 2003-cü ilin martında Bakıda yəhudi sinaqoqunun, sentyabrında isə Bakıda ilk yəhudi məktəbinin tikilərək istifadəyə verilməsi olmuşdur.

2001-ci ilin 21 iyununda "Dini qurumlarla iş üzrə Dövlət Komitəsi" yaradılmışdır. Əslində bu qurumun yaradılması dövlətimizin ölkədə dini tolerantlıq prinsiplərinin dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılmasının mühüm göstəricisi idi.

Azərbaycanda İslam dininə mənsub olan konfessiyaların inkişafı da ümummilli liderimizin diqqətindən kənarda qalmamışdır. Müstəqillik əldə edilən ilk illərdə Azərbaycanda 39 məscid fəaliyyət göstərirdisə, hazırda Azərbaycanda 2000-dən çox məscid, onlarla kilsə və məbəd fəaliyyət göstərməkdədir. Azəbaycanda multikulturalizm siyasətini araşdıran fransız tədqiqatçısı və səyahətçisi, Bakıda fəaliyyət göstərən Fransız liseyinin müəllimi Benua Filu özünün "Azərbaycanda multikulturalizm" adlı məqaləsində qeyd edir: "Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi ilə yenidən ərazi əsaslı kimlik anlayışına yönəldilmiş daha balanslı siyasət tətbiq edildi: diskurs tarixi proseslər nəticəsində yaranan azərbaycanlılığa və Oğuz türk mədəniyyətinin İran-Qafqaz əhalisi ilə tanışlığına yönəldi" (10).

Məqaləsində göstərdiyi tezisləri davam etdirən fransalı tədqiqatçı daha sonra yazır: "Ümumiyyətlə, hökumət ərazi və vətəndaşlığa əsaslanan millət anlayışına yönəldi. Rəsmi sənədlərdən etnik mənsubiyyət qeydləri çıxarıldı; əlavə olaraq, 1995-ci il konstitusiyası irqindən, milliyyətindən, dinindən və dilindən asılı olmayaraq, bütün azərbaycanlıların bərabər hüquqlarını müəyyənləşdirir (Maddə 25), 44 və 45-ci maddələrində isə hər kəsin milliyyətinə hörmət prinsipi, hər kəsin ana dilindən istifadə etmək və ana dilində təhsil almaq hüququ öz əksini tapır" (10). Göstərilən sitatlardan göründüyü kimi Benua Filu öz məqaləsində diqqəti Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda dini və milli siyasətin formalaşdırılmasının ana prinsiplərinə çəkir və bu prinsiplərin multikultural dəyərlərə arxalandığını qeyd edir.

Heydər Əliyevin özü Azərbaycanda milli azlıqların mədəniyyətlərinə öz münasibətini belə ifadə etmişdi: "...respublikanın ən başlıca sərvətlərindən biri, bəlkə də ən başlıca sərvəti, qədimlərdən bu torpaqda yaşayan, öz taleyini, öz həyatını bu torpağa bağlayan, müxtəlif millətlərdən olan, müxtəlif dinlərə etiqad edən adamlardır..." (Cavadov, 2000: 14). Lakin bütün bunlara baxmayaraq milli birlik, Azərbaycançılıq, Azərbaycanda yaşayan xalqların və etnosların Azərbaycan milli varlığının tərkib hissəsi olması da həmişə Ümummilli liderimiz tərəfindən göz önündə tutulmuşdur. Heydər Əliyev cənabları öz nitqlərinin birində söyləmişdir: "...mənim sizlərlə görüşlərimi milli azlıqların nümayəndələri ilə görüş adlandırmaq istəməzdim. Bu Azərbaycanın, Azərbaycan xalqının nümayəndələri ilə görüşüdür" (Cavadov, 2000: 14).

Heydər Əliyev cənablarının milli azlıqların nümayəndələri ilə görüşlərdə söylədiyi sözlər, elə söz olaraq da qalmadı. Artıq XX əsrin 90-cı illərinin ortalarında Azərbaycan radiosunda milli azlıqların dillərində verilişlər təsis olundu. XX əsrin 90-cı illərinin sonlarından başlayaraq milli azlıqların dillərində, onların yaşadıqları rayonların ərazilərində milli məktəblər təsis edildi ki, onlarda yerli dillər tədris edilməyə başlandı.

Hətta Xbəzi yerli ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili ilə birgə, həmin azlıqların dillərinə də saat ayrıldı. Eyni zamanda Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatının nəzdində milli azlıqların tarixi, folkloru, milli mədəniyyət nümunələrinin toplanması, onların nəşri ilə məşğul olan xüsusi şöbə yaradıldı (12).

1995-ci ildə Azərbaycan nümayəndə heyətinin bilavasitə iştirakı ilə BMT qərarı ilə 1995-2005-ci illərdə Azərbaycanda azsaylı xalqların onilliyi proqramı qəbul edilmiş və uğurla həyata keçirilmişdir. Bu sahədə onlarla məcmuə nəşr edilmiş, elmi tədqiqatlar aparılmış, eyni zamanda azsaylı xalqların milli mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi sahəsində mühüm işlər görülmüşdür. Buna misal olaraq hələ XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq İsmayıllı rayonunun Basqal və Lahıc kəndlərinin açıq səma altında muzeyə və turistlərin ziyarət etdiyi mühüm məkanlardan birinə çevrilməsi üçün mühüm addımlar atılmışdır.

Azərbaycanda submədəniyyətlərin inkişafı da ümummilli liderimizin diqqətindən kənarda qalmamış, onların yaradılması, gənclərin müxtəlif yaradıcılıq qrupları şəklində həmin submədəniyyətlərdə iştirakı təşviq edilmişdir. Bu submədəniyyətlərin formalaşmasında mühüm amillərdən biri müxtəlif müasir və populyar müsiqi üslublarını tirajlayan diskotekalar və əyləncə mərkəzlərinin yaradılması oldu.

Məsələn: 1996- cı ildə Bakıda Skylife adlı diskotekada DJ Remin (Ramil Əşrəfov) təhbərliyi altında Respublikada ilk dəfə elektro musiqi gecəsi təşkil edildi. Bu da elektro musiqi tərəfdarlarından ibarət olan kiçik bir gənc qrupun formalaşmasına yol açdı. 2000-ci ildə isə iki DJ, Dj Rem (Ramil Əşrəfov) və

Dj Nemo (Mansur Əhmədov) respublikada ilk elekro musiqi festivalı təşkil etdilər. Festivalı onların yaratdıqları TRİBAL PROMO GROUP təşkil etmişdi.

Lakin görülən işlərə baxmayaraq Azərbaycan hələ ki, submədəniyyətlərin formalaşmasının başlanğıc mərhələsindədir. Bunların formalaşması, gələcək inkişafı əslində Azərbaycanda ictimai, sosial və mədəni mühitin gələcək inkişafı, formalaşma istiqamətlərindən çox asılıdır.

Nəticə

Azərbaycanda Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev dövründə başlayaraq dövlət səviyyəsində aparılan multikulturalizm siyasəti, dövlət quruculuğunun təməl prinsiplərinin əsasında qoyulmuşdur.

Ümummilli liderimiz Azərbaycanda milli, dini və mədəni siyasətin təməllərini formalaşdırarkən heyrət ediləcək şəkildə düşüncə genişliyi, dünyagörüş böyüklüyü, uzaqgörənlik nümayiş etdirmişdir. Ona görə də müasir dövrümüzdə Azərbaycan dövləti öz tolerant, multikultural inkişaf mühitinə görə dünyanın aparıcı ölkələri ilə eyni sırada addımlayır. Yuxarıdan göründüyü kimi Ümummilli lider Heydər Əliyevin apardığı milli siyasəti üç təməl komponentə bölmək olar

1. Tolerantlıq
2. Demokratizm
3. Azərbaycançılıq
4. Xalqçılıq
5. Multikulturalizm

Tolerantlıq Azərbaycan cəmiyyətində milli və dini dözümlülük, submədəniyyətlərin genişləndirilməsi, Azərbaycan cəmiyyətinin rəngarəngliyinin qorunması kimi özünü göstərməkdədir.

Demokratizm Azərbaycanda insan hüquqları, vətəndaş iştirakçılığı zəminində yerli xalqların, dinlərin, submədəniyyətlərin fəaliyyətini stimullaşdırmaq, onlara şərait yaratmaqdır. Azərbaycançılıq isə vahid Azərbaycan dövlətçiliyi, millətçiliyi çərçivəsində cəmiyyətimizin milli mənəvi dayaqlarını möhkəmləndirməkdən ibarətdir.

Xalqçılıq prinsipi isə Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların maddi və mənəvi rifah halının genişləndirilməsini nəzərdə tutur. Lakin multikulturalizm Azərbaycan cəmiyyətinin rəngarəngliyinin, cəmiyyətimizdə yaşayan istənilən mədəniyyətin, konfessiyanın üzvünün fəallığının artırılması, dövlət idarəsində fəal iştirakını özündə ehtiva edir ki, bunun da təməl əsasları ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində qurulmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Etnik rəngarənglik. https://multiculturalism.preslib.az/az_a3.html
2. Dövlət Statistika Komitəsi. Əhalinin milli tərkibi. https://www.stat.gov.az/source/demoqraphy/ap/
3. Moisenko, L.V. (2010). Molodejnaya subkultura v obrazovatelnom prostranstve VUZa. Sovremenniye naukoyomkiye tekhnologyy. № 9, s.124-127. https://top-technologies.ru/ru/article/view?id=25379
4. Babich, I.L., Rodionova, O.V. Teoriya i praktika multikulturalizma (Institut etnologyy i antropologyy RAN). Issledovaniya po prikladnoy i neotlozhnoy etnologyy. № 215, 49 s.
5. Veretevskaya, A.B. (2018). Multikulturalizm, kotorogo ne bilo (analiz evropeyskikh praktik politiceskoy integracyy etnokulturnikh menshistv). Moskva, 184 s.
6. Nazarov, V.L. (2015). Teoriya i praktika multikulturalizma v stranakh Zapada (uchebnoye posobiye). Yekaterinburg, 212 s.
7. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. https://www.e-qanun.az/framework/897
8. "Qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında". Azərbaycan Respublikasının qanunu. https://e-qanun.az/framework/511
9. Məmmədov, C. Azərbaycanda tolerantlıq və müasirlik. https://stm.az/ru/news/429/azerbaycanda-tolerantliq-tarix-ve-muasirlik

10. Filu, B. (2021). Azərbaycanda multikulturalizm. 06 iyul. https://bakuresearchinstitute.org/multiculturalism-in-azerbaijan-2/
11. Cavadov, Q. (2000). Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları. Bakı, 221 s.
12. Riad, S. (1980-2010). Azərbaycanda submədəniyyətlər. https://bakuresearchinstitute.org/subcultures-in-azerbaijan-1980-2010-2/

Göndərilib: 20.04.2023 Qəbul edilib: 04.06.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/91/36-42

Katana Qafarova
Çin Renmin Universiteti
katana@mail.ru

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MÜSTƏQİLLİK ƏLDƏ ETDİKDƏN SONRA SİYASİ VƏ İQTİSADİ GÖSTƏRİCİLƏRİNDƏKİ DƏYİŞİKLİKLƏRİN XARAKTERİ, XARİCİ ƏLAQƏLƏRİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNİN İQTİSADİ GÖSTƏRİCİLƏRƏ TƏSİR İMKANLARI

Xülasə

Cənubi Qafqazda vacib strateji coğrafi mövqeyə malik Azərbaycan Respublikasının mürəkkəb xarici münasibətləri mövcuddur. Respublika bir sıra tranzit xəttlərinin üzərində yerləşdiyindən bu onu beynəlxalq siyasi və iqtisadi əlaqələr baxımından əhmiyyətli edir. Məqalədə Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyat və beynəlxalq əlaqələrinin tarixi, bir sıra iqtisadi neft lahiyələrinin əhəmiyyəti, Qarabağ münaqişəsi və onun ölkənin iqtisadi-siyasi göstəricilərinə təsirləri, Azərbaycan-Çin əlaqələrinin perspektivlərindən bəhs edilməklə ümumi təhlil aparılmışdır.

Açar sözlər: *Azərbaycan Respublikası, müstəqillik, iqtisadi göstəricilər, beynəlxalq münasibətlər, monitorinq və qiymətləndirmə, davamlı inkişaf*

Katana Gafarova
Renmin University of China
katana@mail.ru

The nature of the changes in the political and economic indicators of the Republic of Azerbaijan after gaining independence, the possibilities of influencing the economic indicators of the development of foreign relations

Abstract

The Republic of Azerbaijan, which has an important strategic geographical position in the South Caucasus, has complex foreign relations. Since the Republic is located on a number of transit lines, this makes it important in terms of international political and economic relations. In the article, the history of the economy and international relations of the Republic of Azerbaijan, the importance of a number of economic oil projects, the Karabakh conflict and its effects on the country's economic and political indicators, and the prospects of Azerbaijan-China relations were analyzed.

Keywords: *Republic of Azerbaijan, independence, economic indicators, international relations, monitoring and evaluation, sustainable development*

Giriş

Azərbaycanda sinfi dəyişikliklər və iqtisadi münasibətlər hələ qədim dövrlərdən təşəkkül tapmışdır ki, biz bu haqda məlumatları Avestada və Kitabi-Dədə-Qorqud dastanında da müşahidə edə bilir (Abbasbeyli, Gasanov, 1999: 256; Aliyev, 1989: 104). Qədim dövrlərdə iqtisadiyyatın əsasında natural təsərrüfat üstünlük təşkil etmişdir ki, bu baxımdan ölkəmizin yerləşdiyi torpaqlar bütün dövrlərdə öz zənginliyi ilə seçilmişdir. Göründüyü kimi təbiətin və coğrafi mövqeyin əlverişliliyi iqtisadi amillərin təşəkkülündə hərəkətverici qüvvə olmuşdur. Bununla bərabər, ölkəmizin coğrafi mövqeyi strateji əhəmiyyət daşıdığından həm qədim, həm orta əsrlər və həm də yeni dövrlərdə bir sıra işğalçı ünsürlərin təsirlərinə məruz qalmışdır. İşğal, müharibə və müxtəlif xəstəliklərin yayılması iqtisadi tənəzzülün əsas səbəbkarları rolunda zaman-zaman dünya tarixinin xronologiyasında öz yerini tutmuşdur (Abbasbeyli, Gasanov, 1999: 256; Aliyev, 1989: 104; Arakelov, 1991: 92). Ölkəmizin iqtisadi göstəricilərinə dair ilk sənədli materiallar Çar Rusiyasının

işğalından sonrakı dövrlərə təsadüf edir. Çar Rusiyası dövründə ölkəmiz əsasən işğalçıların iqtisadiyyatı üçün təminat mənbəyi kimi istifadə olunsa da, neft sənayesi və iqtisadiyyatının ilkin inkişafı məhz bu dövrə təsadüf edir. Həmin dövrdə H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev və s. kimi neft milyonçuları öz şəxsi vəsaitlərini ölkə vətəndaşlarının təhsilinə, məktəblərin və xəstəxanaların açılmasına da sərf etmişdirlər ki, bu da dolayı yolla milli mütəxəsislərin, iqtisadiyyatın və sənayenin inkişafına rəvac vermişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadiyyat və sənayenin inkişafı əhalinin mədəniyyət və təhsil səviyyəsilə birbaşa əlaqədardır (Zaklyuchitelnyy Akt Soveshchaniya po Bezopasnosti i Sotrudnichestvu v Yevrope, 1975-1987: 96). Nəqliyyat sisteminin də iqtisadi münasibətlərin inkişafında rolu yüksəkdir. 1883-1900-cü illərdə Tiflis-Bakı dəmir yolunun istifadəyə verilməsi və ümumi Qafqaz dəmiryolu şəbəkəsinin təşkili Xəzər hövzəsində ticarətin genişlənməsinə təkan verdi və Bakı iri liman şəhərinə çevrilmişdir. 1870-ci illərə kimi Bakıda neft hasilatı ciddi göstəricilərdə olmasa da, həmin illərdə burada iri neft sənayesi sahələri inkişaf etməyə başlamışdır və xarici kapitalda bu sahəyə ciddi sərmayələr qoymuşdur. Məsələn, 1872-ci ilin göstəricilərinə görə Bakıda heft hasilatı 26000 ton civarında olsa da, 1901-ci ildə bu göstərici əhəmiyyətli dərəcədə artaraq 11 milyona ton təşkil etmişdir ki, bu da ümumi dünya üzrə ümumi hasilatın 50%-i deməkdir. Birinci dünya müharibəsi Bakıda neft sənayesinə də çox ciddi zərbə vurmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, hələ Bakı Sovetlər tərəfindən işğal edildikdən sonrakı 1921-1922-ci illərdə də 1900-cu illərin neft hasilatı göstəricilərindən dəfələrlə az, 2-4 milyon neft hasil edilə bilirdi. Bu hətta neftin çıxarılmasında istifadə edilən sənaye texnikalarının təkimilləşdirildiyi halda baş vermişdir (Abbasbeyli, Gasanov, 1999: 256).

I Dünya Müharibəsi Çar Rusiyası və Osmanlı imperiyası kimi iri dövlətlərin parçalanması və çöküşü ilə nəticələnir ki, bu da onların ərazilərində iqtisadi problemlərlə müşayiət olunur və bu dövrdə meydana gəlmiş siyasi və iqtisadi situasiya Azərbaycan Demokratik Respublikasının meydana gəlməsilə nəticələnir və bu işdə əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi neft milyonçularının əhalinin təhsilinə və mütəxəsislərin yetişdirilməsinə sərf etdikləri vəsaitin mühüm rolu olmuşdur. Cəmi 2 il sonra Rusiya ərazisində meydana gəlmiş Sovetlər İttifaqı tərəfindən işğala məruz qalmasına baxmayaraq, Azərbaycan Demokratik Respublikası ölkəmizin sonrakı inkişafında və taleyində mühüm rol oynamış və ölkəmizin Sovetlərin tərkibinə ayrıca bir Respublika kimi daxil olmasına gətirib çıxartmaqla, sonradan müstəqilliyimizin qazanılmasının hüquqi əsasını təşkil etmişdir. Sovetlər İttifaqı da əslində Çar Rusiyasının davamını təşkil etsə də, həmin dövrdə ölkədə neft sənayesinin inkişafı fonunda bir sıra mütəxəsislər yetişmişdir. Sovetlərin işğalından İkinci Dünya Müharibəsinə qədərki dövrdə planlı iqtisadiyyat üzrə tətbiq edilən sərmayənin 70%-ə qədəri sənayenin inkişafına tətbiq edilirdi ki, onun da 80-90%-i məhz neft sənayesinin inkişafına yönləndirilmişdir (Zamanov, 2001; Rzayev, 1997). Nəticədə ölkədə sənayedə ciddi irəliləyişlər qeydə alınmışdır. İkinci Dünya Müharibəsi ərzində Azərbaycan, o cümlədən, Bakı sənayesi və iqtisadiyyatı cəbhənin təminatı baxımından xüsusi əhəmiyyət daşımışdır. Təsadüfi deyildir ki, 1941-ci il üzrə Bakıdan tədarük edilən neft 23-24 milyon ton təşkil etmişdir. İkinci dünya müharibəsinin 5 ili ərzində isə ümumi olaraq bu göstərici 75 milyon xam neft, o cümlədən 23 milyon ton yüksək oktanlı benzin şəklində olmaqla, ümumi SSRİ-i neft sənayesi tərəfindən əldə edilmiş neft və onun məhsullarının 70%-i, yüksək oktanlı benzinin 100%-ni əhatə etmişdir. Bu da o deməkdir ki, müharibəyə cəlb edilmiş hər 10 daxili yanma mühərrikli nəqliyyat vasitəsi yaxud tankdan 8-i Bakı yanacağı sayəsində hərəkət etmişdir. Müharibə dövründə neft sənayesi və iqtisadiyyatı əsasən yanacaq və digər hərbi məqsədlər daşıyan məhsullar hazırlayırdısa, müharibədən sonrakı illərdə sənayedə çeşidlənmə artmış və şaxələnmə meydana gəlmişdir. Bundan başqa, qeyri-neft sektorunun inkişafa başlaması da sovetlər dönəmində təşəkkül tapmağa başlamışdır. Belə ki, 1950-ci ilin statistika göstəricilərinə görə Azərbaycanda istehsal edilən sənaye məhsulları 1940-cı illə müqayisədə 40%-ə qədər artmışdır. Sovetlər dövründə istifadəyə verilmiş Sumqayıt boru, alüminium və kauçuk zavodları, Gəncə Alüminium zavodu, Daşkəsən Filiz Saflaşdırma müəssisəsi, Mingəçevir Su-Elektrik Stansiyası və başqa sənaye obyektləri ölkə iqtisadiyyatının şaxələnməsində mühüm pay sahibi olmuşdur. Beləliklə, ümumi sənayedə Bakının üzərinə düşən pay tədricən azalma tendensiyası izləməyə başlamışdır. 1970-1980-ci illərdə

Azərbaycanda sənayedə olan irəliləyiş ümumi SSRİ üzrə olan ortalama göstəricini üstələmişdir (Abbasbeyli, Gasanov, 1999: 256; Aliyev, 1989: 104). 1991-ci ildə SSRİ-nin dağılması fonunda ölkəmiz də öz müstəqilliyini qazanmış digər respublikalar kimi müstəqil iqtisadiyyata və pul vahidinə sahib olmuşdur. Ümumilikdə, müstəqillik dövrü 1991-1995-ci illəri əhatə edən iqtisadi xaos və 1996-cı ildən başlayan sabitlik və dinamiklik dövrü olmaqla 2 mərhələyə ayrıla bilər. Qeyd edilən 2-ci mərhələdə əldə edilmiş uğurlar əsasən Ümumilli lider Heydər Əliyevin xarici və daxili siyasətindəki uğurlu gedişlərlə əlaqədardır. Respublikamız ilk müstəqillik qazandığı dövrdən başlayaraq, Ermənistanın Respublikamızın Dağlıq Qarabağ adlanan regionuna olan ərazi iddialarına əsasən yaranmış münaqişə ölkənin 20%-nin işğalı ilə nəticələnmişdir ki, bu da nəticə olaraq Respublikamızın işğala məruz qalmış iqtisadi rayonlarının resurslarından məhrum olması və 1 milyondan çox vətəndaşın qaçqın vəziyyətinə düşməsilə iqtisadiyyata böyük zərbənin dəyməsinə gətirib çıxartmışdır (Zamanov, 2001; Rzayev, 1997; Konflikt v Nagornom Karabakhe, 1990; Mekhtiyev, 2000: 203). Ölkənin müstəqillik əldə etməsi yerli iqtisadiyyatımızın dünya bazar iqtisadiyyatına inteqrasiya etməsinə şərait yaratmaqla mülkiyyətin özəl formalarının da inkişafına təkan vermişdir. Müstəqillik dövrünün iqtisadi baxımdan ilk mühüm hadisəsi kimi 20 sentyabr 1994-cü ildə "Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda "Azəri", "Çıraq" yataqlarının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi və hasil olunan neftin pay şəklində bölüşdürülməsi" haqqında dünyanın 13 neft şirkəti ilə bağlanmış "Əsrin müqaviləsi" hesab edilə bilər. Müqavilə təxminən 400 səhifə həcmindədir və 4 dildə tərtib edilmişdir. Müqavilədə 8 ölkənin (Azərbaycan, ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, Türkiyə, Norveç, Yaponiya və Səudiyyə Ərəbistan) 13 ən məşhur neft şirkəti (AMOCO, BP, McDermott, UNOCAL, ARDNŞ, Lukoil, Statoil, Exxon, Türkiyə Petrolları, Pennzoil, ITOCHU, Ramco, Delta) iştirak etmişdir. Bu zaman qoyulan investisiyalarda BP (Böyük Britaniya) 17,12%, Ramco (Böyük Britaniya) 2,08%, AMOCO (ABŞ) 17,01%, UNOCAL (ABŞ) 11,2%, Penzzoil (ABŞ) 9,81%, McDermott (ABŞ) 2,45%, Lukoil (Rusiya Federasiyası) 10,0%, Statoil (Norveç krallığı) 8,56%, Türk Petrolları Şirkəti (Türkiyə Respublikası) 1,75% və ARDNŞ (Azərbaycan Respublikası) 20% pay sahibi olmuşdur (Mekhtiyev, 2000: 203; Moiseyev, 1997: 272; Mardzhanly, 2009). Əsrin müqaviləsilə "Yeni neft strategiyası və doktrinası" uğurla həyata keçirilməyə başlanılmışdır, müqavilə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təsdiq edilmişdir və 12 dekabr 1994-cü ildən qüvvəyə minmişdir. Neft müqaviləsi üzrə Azərbaycanın neft sənayesinin inkişafı üçün nəzərdə tutulmuş 64 milyard ABŞ dollarının 57,6 milyardı dəniz yataqlarının mənimsənilməsinə və axtarış-kəşfiyyat işlərinin aparılmasına istiqamətləndirilmişdir. 1999-cu ilin dekabr ayında "mənfəət nefti" ilə doldurulmuş ilk tanker dünya bazarına çıxarılmışdır və satışdan əldə edilən valyuta Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fonduna yönləndirilmişdir (Chitak, 2021; Shaffer, 2012). Neftin dünya bazarına çıxarılması, beynəlxalq iqtisadi əlaqələr və münasibətlərin qurulması və inkişaf etməsində neftin daşınmasında kəmərlər mühüm rola malikdir. Müxtəlif dövrlərdə Bakı-Batum neft kəməri, Bakı-Supsa neft kəməri, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri və Trans-Anadolu Qaz Boru kəməri kimi mühüm lahiyələr ölkənin karbohidrogen ehtiyatlarının dünya bazarlarına çıxarılmasında əhəmiyyətli olmuşdur. Yuxarıda sadalananlardan ən qədimi Bakı-Batum neft kəməri olmuşdur. Onun lahiyəsi ilk dəfə XIX əsrin 70-ci illərində verilmişdir. Həmin dövrlərdə xaricə ixrac edilən əsas neft məhsulu ağ neft olduğu üçün 1896-cı ildə bu kəmərlə Bakıdan Batuma məhz ağ neftin daşınacağına qərar verildi. Kəmərin 1907-ci ildə ilk dəfə olaraq neft nəql etmişdir və kəmərin lahiyə üzrə hazırlanmasına 10 il sərf edilmişdir. Ümumi uzunluğu 895,42 km (yaxud o zamankı ölçü ilə 839,36 verst) olan kəmər boyunca 16 ötürücü stansiya fəaliyyət göstərirdi. Boruların diametri 8 dyum və divarlarının qalınlığı isə 4 mm olmuşdur. Borularda təzyiqin 50 atmosferə qədər yüksəldilə bilinməsi nəzərdə tutulmuşdur. Kəmərlə gündə 240 min pud, il ərzində isə 60 milyon pud kerosin nəql edilə bilinərdi. Lahiyəyə 21 milyon 460 min rubl xərclməli olmuşdu. 1-ci dünya müharibəsi ərəfəsində müvafiq kəmərlə ildə 22 milyon pud kerosin ixrac edilmişdir ki, bu zaman dövlətin ağ neftin daşınmasına olan xərcləri 4-5 dəfə azalaraq, hər il Çar Rusiyasının büdcəsinə 3 milyon rubldan artıq fayda vermişdir. 1-ci dünya müharibəsi başladıqdan sonra isə neft kəməri ilə kerosinin daşınmasına ehtiyac azalmışdır. Son istiqamət dəyişikliyindən sonra 1997-ci ildə istismara verilən Bakı-Novorossiysk neft kəməri Xəzər neftinin

Rusiyanın Qara dənizdəki limanı olan Novorossiyskini birləşdirir və digər adla "Şimal marşrutu" da adlandırılır. Kəmərin uzunluğu ümumilikdə 1347 km-dir ki, onun 231 km Respublikamızın ərizasinə düşür. Kəmər 1983-cü ildə inşa edilmişdir və 1995-1996-cı illərdə hərəkət istiqamətində dəyişikliklər həyata keçirilmişdir. Kəmərin neft daşıma qabiliyyəti gündəlik 105000 barel təşkil edir. Qeyd edək ki, SOCAR və "Transneft" şirkətləri arasında 2021-ci ildə bir milyon ton neftin müvafiq boru kəməri ilə nəql edilməsinə daur müqavilə imzalanmışdır və uyğun ilin yanvar-noyabr ayları ərzində 1,009 milyon ton neftimiz nəql edilmişdir. 17 aprel 1999-cu ildə istismara verilmiş Bakı-Supsa neft kəməri Xəzər neftinin Gürcüstandan keçməklə dünya bazarlarına nəql edir. Bakıdan Gürcüstanın Supsa limanına daşınmış xam neft oradan tankerlərə doldurularaq Bosfor boğazından keçməklə Avropa bazarına daxil edilir. Kəmərinin ümumi uzunluğu 833 km təşkil edir. Kəmərin gəmiyükləmə qabiliyyəti 600 min – 1 milyon barelə qədərdir. Bakı-Supsa neft kəməri Azərbaycanla bərabər Gürcüstanın da iqitsadi və siyası inkiaşında, xarici münsibətlərin təşəkkül tapmasında mühüm rola malikdir. Gürcüstanla Azərbaycan arasında qarşılıqlı münasibətlərin digər sərhəd qonşularımızla müqayisədə daha yaxşı ənənələrə malik olması ilə əlaqədar olaraq, bir çox beynəlxalq istiqadi əlaqə və münasibətlərdə mühüm xarakter daşıyan neft lahiyələrində o ölkənin ərazisindən istifadə edilmişdir. Bu baxımdan Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin də əhəmiyyətini qeyd etmək yerinə düşər. Bu kəmər Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən Azəri-Çıraq-Günəşli və Şahdəniz yataqlarından karbohidrogenlərin Türkiyə Respublikasının Ceyhan limanına və oradan da Avropa bazarlarına nəql edilməsini təmin edən kəmərdir. Bununla bərabər, müvafiq kəmərlə Türkmənistandan da dəniz vasitəsilə gələn xam neft nəql edilir ki, bu da müvafiq kəmər lahiyyəsinin beynəlxalq münasibələr baxımından necə əhəmiyyətə malik olduğunu göstərməkdədir (Independent Evaluation Department 2018, 2011-2017; Erdal, 2003: 110-112; Habibbayli, 2021: 37-54). Bu yolla nəinki Azərbycanın hətta orta Asiyanın da kabohidrat ehtiyatlarının Avropa bazarlarına çıxarılmasını təmin etməklə Avropanın enerji təhlükəsizliyinə töhfə vermişdir və hal-hazırda da verməkdədir. Kəmərin açılışı 13 iyul 2006-cı ildə baş tutmuşdur və istismara verilmişdir. Kəmər 443 km-i Azərbaycanda, 249 km-i Gürcüstanda və 1076 km-i Turkiyədə olmaqla ümumilikdə 1768 km uzunluğa malikdir. Hal-hazırda kəmər vasitəsilə ildə 60 milyon ton neft nəqli mümkündür. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft borusunun enerji təhlükəsizliyi və tranzit yolların səmərəli istifadəsi baxımdan beynəlxalq əhəmiyyətini əlavə olaraq sübuta yertirə biləcək amil onun marşutu ilə əlaqədar olaraq, Türkiyənin Qara dənizdəki boğazlarının həddən artıq yüklənməməsində rol oynamasıdır. 2014-cü ildən tikintisinə başlanılmış Trans-Anadolu qaz borusu kəməri (Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline, ixtisarla-TANAP) Respublikamızın Xəzər hövzəsindən hasil edilən mavi yanacağın Türkiyə Respublikasının şərq sərhəddindən qərb sərhəddinə daşınması üçün nəzərdə tutulmaqla, sabit tranziti təmin təşkil edəcəkdir. Lahiyənin uzunluğu 1839 km təşkil edir. Bundan başqa, bu kəmərlə karbohidrogen ehtiyatlarının birbaşa Avropaya bazarına çatıdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Avropa üçün nəzərdə tutulanqaz Türkiyə-Bolqarıstan və ya Türkiyə-Yunanıstansərhədində təhvil veriləcək. TANAP layihəsində Cənub Qaz Dəhlizi QSC 51%, STEAŞ 7%, BP 12%və Türkiyənin BOTAŞ şirkəti 30% paya malikdir. TANAP layihəsi üzrə saziş 2012-ci il iyunun 26-da İstanbulda imzalanmışdır (Həbibbəyli, 2021: 37-54). Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra yuxarıda göstərilən neft müqavilələri və kəmər lahiyələrini ehtiva edən müsbət iqtisadi və beynəlxalq əlaqələrdəki uğurlarla yanaşı Erməsintanla Qarabağ münaqişəsi və torpaqlarımızın 30 il işğalda saxlanılması iqtisadiyyata ciddi zərbə endirmişdir. Beynəlxalq əlaqələrin möhkəm qurulması və etibarlı olması ölkələrdəki iqitsadi və siyası sabitlikdən çox asılıdır. Münaqişə zamanı ən böyük zərər məhz işğala məruz qalmış ərazilərdə baş vermiş, yerli əhali demək olar ki, hər şeyini itirərək maddi və mənəvi zərərə məruz qalmışdır. Çox təəsüfki beynəlxalq münasibətlərdə ikili standartlara üstünlük verən qüvvələr bu hala qarşı susqunluqlarını uzun müddət qorumuşdur. Son olaraq, 2020-ci ildə ali baş komandan İlham Əliyev Ermənistanın hərbi-siyası rəhbərliyi ilə danışıqların səmərəsizliyini qeyd edərək işğalçıların güc tətbiq edilməsi yolu ilə ölkə ərazisindən kənarlaşdırılması məqsədilə əməliyyatlar üçün əmir vermişdir. Nəticədə işğalçılar tutduqları ərazilərin əksər hissəsindən çıxarılmışdır və həmin ərazilərdə də suverenliyimiz bərpa edilmişdir. Hal-hazırda Zəngəzur dəhlizinin açılması məqsədilə də ölkə rəhbərliyi tərəfindən

uğurlu addımlar atılmaqdadır və müvafiq dəhlizin nəinki ölkəmiz üçün eləcə də dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq əlaqədər, o cümlədən, ipək yolu üçün əhəmiyyəti artıq dünya gücləri tərəfindən də qəbul edilməkdədir. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, hələ 1995-1997-ci illərdə Ümumilli Lider Heydər Əliyev İpək Yolunun əhəmiyyətini ilk olaraq dilə gətirmiş və onun region və dünya iqtisadi əlaqələri və münasibətlərində mühüm rol oynayacağını qeyd etmişdir. Hələ həmin dövrlərdə qonşu dövlətlər bu yolun əhəmiyyətinin bu dərəcədə olacağı haqqında düşünmürdülər. Halbuki onun vəfat etməsindən 20 ilə qədər zaman keçsə də, təklif etdiyi iqtisadi lahiyələr indi daha da aktuallıq əldə etmişdir. Qarabağ münaqişəsinin dünya və regional iqtisadi və siyası əlaqələr baxmından düzgün qiymətləndirilməsi üçün ilk olaraq, onun tarixinə və yaradılma səbəblərini düzgün xronologiyasını araşdırmaq lazımdır (Talıblı, 2016: 362; Məlikli, 2020: 259-270; Makili-Aliyev, 2008; Rzayeva, 2011; Dağlıq Qarabağ Sovet hakimiyyəti illərində, 1969; Dağlıq Qarabağda və onun ətrafında baş verən hadisələr, 1989). Onu da qeyd etmək yerin düşərdi ki, Qarabağ məsələrində Ermənistan rejiminin əsas bəhanələri və iddiaları iqtisadi amillərlə əlaqədar olmuşdur ki, bu müstəqilliyin ilk illərində nəzərə alınardı və təxirəsalınmaz şəxskildə bu istiqamətdə tədbirlər görülərdi. Təəsüf ki, buna bir sıra cəhd olunsa da, nail oluna bilinmədi. Sovetlərin son dövrlərində bilərəkdən Qarabağ regionunun iqtisadi əlaqələri Azərbaycan SSR ilə deyil məhz Ermənistan SSR ilə möhkəmləndirilmişdir ki, bu da erməni əhali ilə Ermənistanın biri-birinə gələcəkdə meyl etməsi və münaqişə törədilməsi niyyətlərindən xəbər verirdi. Bu cəhdlər əslində SSRİ hakimiyyətinin əvvəlki illərində də baş vermişdi (Yunusov, 2007; Mikhaylov, 2006; Talıblı, 2016; 362; Məlikli, 2020: 259-270). Həmin dövrlərdə bu cəhdlərin qarşısı alınmğa cəhd edilmişdir. Ermənilərin belə cəhdlərinə qarşı ən ciddi tədbirlər H.Əliyevin Azərbaycan SSR-ə rəhbərliyi dövründə və ondan sonra onun Kremldəki fəaliyyəti zamanı həyata keçirilmişdir, bu səbəbdən bir çox hallarda ermənilərin birbaşa və dolayı təzyiqlərinə məruz qalmışdır. SSRİ-nin çöküşü start götürdükdən sonra xaricdəki erməni lobbisi və Rusiya daxilində pulla ələ aldıqları qüvvələrin yardımı ilə onlar işğal əmliyyatlarına başlamışdırlar. Bu işğalın davam etməsi H.Əliyevin birbaşa koordinasiya etdiyi Horadiz əməliyyatı ilə dayandırılmışdır. H.Əliyevin müvafiq siyasəti onun davamçısı İ.Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilmişdir. Burada da ölkə rəhbərliyinin əsas taktikası ilk olaraq Ermənistan rejimini yuxarıda detallarını qeyd etdiyimiz beynəxalq iqtisadi lahiyələrdə kənarda saxlamaqla onların beynəlxakq münasibətlərini məhdudlaşdırmaq olmuşdur. Bu öz təsirini illər sonra göstərməyə başlamışdır və Respublikamızın təkcə hərbi büdcəsi düşmənin ümumi dövlət büdcəsindən üstün olmuşdur və son olaraq 2020-ci ildə bu proseslərin məntiqi nəticəsi olaraq, Ermənistan məğlub edilmişdir və öz iddialarından əl çəkmək məcburiyyətində qalmışdır.Respublika rəhbərliyi hər zaman xarici münasibətlərində və əlaqələrində dünyada baş verən siyası və iqtisadi hadisələri nəzərə almışdır. Son zamanlar dünya iqtisadiyytında Çin xalq Respublikası öz tərəqqi dövrünü keçirməkdədir. Bunu Çinin iqtisadi göstəricilərinin təhlili də göstərir. İpək Yolu lahiyəsind də əsas rollardan biri məhz Çinin üzərinə düşür. Çin orta Asiya, Qafqaz və bir sıra digər Asiya ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrini genişlənirməkdə davam edir. Azərbaycanla Çin arasında diplomatik əlaqələr ilk olaraq, 1992-ci il aprel ayının 2-də yaradılmışdır və müstəqilliyimizi tanıyan ilk dövlətlərdən biri də Çin olmuşdur. 2008-ci ilin Avqust ayı və 2014-cü ilin may ayında Prezident İlham Əliyev Pekin Olimpiya oyunlarının açılışı və Asiya Əməkdaşlıq və Etimad Tədbirləri Konfransında iştirak etmək üçün Çinə səfər etmişdir. 2005 və 2015-ci illərdə isə Cənab Prezident Çinə işgüzar səfərlər etmişdir ki, bu da əlaqələrin inkişaf etdirilməsində mühüm hal hesab edilir (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Çin Xalq Respublikasına dövlət səfəri, 2009: 648).

Nəticə

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ 1994-cü ildə Ümumilli Lider Heydər Əliyev Çinə səfər edərək o zamankı Çin rəhbərliyi ilə mühüm görüşlər keçirərək Çin-Azərbaycan iqtisadi əlaqələrinin əsasının qoyulması üçün 8 ədəd razılaşmanın imzalanmasını həyata keçirmişdir. Bu hadisədən sonra Çinlə Respublikamız arasındakı əlaqələr yalnızca iqtisadi müstəvidə deyil, həm də digər sahələri də əhaət etmişdir ("Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi və inkişafında Heydər Əliyevin rolu", 2021: 97; Yiming, Sunhee, 2022: 187; Mamedov, 2020: 406-412). Məsələn, 12-21

Aprel 1995-ci il tarixlərdə Pekin Beynəlxalq Sərgi Mərkəzində görkəmli Azərbaycan rəssamı Səttar Bəhlulzadənin əsərlərindən ibarət sərgi nümayiş etdirilmişdir ki, bu da o zaman üçün çox mühüm hadisədir. 17-18 Aprel 1996-cı ildə isə Çinin o zamankı rəhbəri Jiang Jemin və əməkdaşları Azərbaycana səfər edərək Ümumilli Liderlə görüşmüşdürlər və bu Azərbaycanın Çin üçün əhəmiyyətindən məlumat verir.

Ədəbiyyat

1. Abbasbeyli, A., Gasanov A. (1999). Azerbaydzhan v sisteme mezhdunarodnykh i regionalnykh organizatsiy. Baku, 256 s.
2. Aliyev, I.G. (1989). Nagornyy Karabakh: istoriya, fakty, sobytiya. Baku, 104 s.
3. Arakelov, R.K. (1991). Nagornyy Karabakh: vinovniki tragedii izvestny. Baku, 92 s.
4. Zaklyuchitelnyy Akt Soveshchaniya po Bezopasnosti i Sotrudnichestvu v Yevrope. (1975-1987). Khelsinki, 30 iyulya-01 avgusta. M., Mezhdunarodnyye otnosheniya, 96 s.
5. Zamanov, I. (2001). Ot agressii k agressii ili podlinnoye litso armyanskogo shovinizma. Baku.
6. Rzayev, K. (1997). Pravda i lozh' o Karabakhskoy voyne. Baku.
7. Konflikt v Nagornom Karabakhe. (1990). Sbornik statey. Baku.
8. Mekhtiyev, R.E. (2000). Realii genotsida Azerbaydzhantsev. Baku, 203 s.
9. Moiseyev, Ye.G. (1997). Mezhdunarodno-pravovyye osnovy sotrudnichestva stran SNG: Uchebnoye posobiye (Pod red.K.A.Bekyasheva). M.: “Yurist”, 272 s.
10. Mardzhanly, M. (2009). Karabakhskaya problema s pozitsiy geopolitiki: analiticheskiy rakurs. SPb.: Knizhnyy dom.
11. Chitak, E. (2021). “Azerbaijan in the 21st Century: An Assessment in the Context of Main Determinants of Domestic and Foreign Policies”. The changing perspectives and "new" geopolitics of the caucasus in the 21st century.
12. Shaffer, B. (2012). "Azerbaijan’s foreign policy since independence", The Caucasus and its Neighbors: Towards the Future, Caucasus International, Vol. 2, №: 1 Spring. http://cijournal.az/post/caucasus-international-vol-2-no-1-spring-2012
13. Independent Evaluation Department 2018. (2011-2017). Country Assistance Program Evaluation: Azerbaijan. Manila: ADB.
14. Erdal, A. (2003). “Dünya Ticarət Təşkilatı və Azərbaycanın Üzvlük Prosesi”. Azərbaycan Müstəqillikdən Sonra Beynəlxalq Konfrasın Materialları. Bakı, 3-4 mart, s.110-112.
15. Habibbayli, S.I. (2021). Azerbaijan-Turkey-Georgia trilateral cooperation as a factor of regional stability (View from Azerbaijan). Qafqazşünaslıq elmi-nəzəri jurnal. № 1 (2), p.37-54.
16. Talıblı, S.Ə. (2016). İran İslam Respublikasının Qafqaz siyasətində Dağlıq Qarabağ problemi (1991-2005-ci illər). Bakı: “Elm və təhsil”, 362 s.
17. Məlikli, G. (2020). Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsinin siyasi aspektləri. Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası. Dövlət idarəçiliyi-nəzəri təcrübə. №1 (69), s.259-270.
18. Makili-Aliyev, K. (2008). Enforcement of International Law in the Nagorno-Karabakh Conflict, Tbilisi, Universal.
19. Rzayeva, G. (2011). “Azərbaycan-Türkiyə enerji münasibətləri: çağırışlar və perspektivlər” (Azerbaijan-Turkey energy relations: challenges and perspectives), in Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri son 20 ildə: uğurlar və imkanlar (Azerbaijan-Turkey Relations in the Last 20 Years: Successes and Opportunities). Baku, Center for Strategic Studies (SAM) and Azerbaijan-Turkey Business Association (ATİB).
20. Dağlıq Qarabağ Sovet hakimiyyəti illərində. (1969). Qısa statistik məlumat kitabçası. Stepanakert.
21. Dağlıq Qarabağda və onun ətrafında baş verən hadisələr. (1989). Qəzet səhifələrinə əsasən. Bakı.

22. Yunusov, A.S. (2007). Azerbaydzhano-iranskiye otnosheniya i problemy regionalnoy bezopasnosti na Kavkaze. Prostranstvo i vremya v mirovoy politike i mezhdunarodnykh otnosheniyakh: materialy 4 Konventa RAMI. T. 8: Novyye tendentsii v mirovoy politike. M.
23. Mikhaylov, S.A. (2006). Politika SSHA v Tsentral'noy Azii i Zakavkaz'ye v 2005 – nachale 2006 g. Politika v XXI veke: vyzovy i realii. Vyp. 5 (15).
24. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Çin Xalq Respublikasına dövlət səfəri. (2009). Azərbaycanın xarici siyasəti: Sənədlər məcmuəsi: Bakı: Qarisma, MMC, 648 s
25. “Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi və inkişafında Heydər Əliyevin rolu”. (2021). Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin təşkilatçılığı ilə keçirilmiş Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları. 8 may. Bakı, 97 s
26. Yiming, L., Sunhee, S. (2022). "Influencing Factors of Azerbaijan and China’s Sustainable Tourism Development Strategy under the One Belt One Road Initiative" Sustainability 14, № 1, 187 s. https://doi.org/10.3390/su14010187
27. Mamedov, Z.F. (2020). One belt and one road: Participation and role of Azerbaijan in the implementation of the megaproject. In Proceedings of the 55th International Scientific Conference on Economic and Social Development. Baku, Azerbaijan, 18-19 June; Volume 25, p.406-412

Göndərilib: 26.02.2023 Qəbul edilib: 30.05.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/91/43-47

Zümrüd Hüseynova
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
magistrant
zmrdhsynva22@gmail.com

TƏCAVÜZ CİNAYƏTİ İNSAN HÜQUQLARININ POZULMASI KİMİ VƏ TÖRƏDİLMƏSİNƏ GÖRƏ BEYNƏLXALQ CİNAYƏT MƏSULİYYƏTİNİN PERSPEKTİVLƏRİ

Xülasə

İnsan hüquqlarını insanın cəmiyyətdə və dövlətdə statusunu müəyyən edən hüquqlar kimi müəyyən etmək olar. Müasir anlayışda insan hüquqları təbii hüquqa əsaslanır, yəni doğuşdan bütün insanlara xasdır. Belə bir anlayış kifayət qədər uzun müddət ərzində inkişaf etmişdir. İnsan hüquqları təkcə ölkədaxili deyil, həm də beynəlxalq hüquqi müdafiə obyektidir. Bu hüquqların qəsdən pozulması, şübhəsiz ki, haqsız hərəkətdir. Eyni zamanda hər bir insan hüquqlarının pozulması beynəlxalq cinayət deyil, yalnız bütün dünya ictimaiyyətini narahat edən ən ağır cinayətlərdir. Son zamanlar dünyanın müxtəlif yerlərində bir çox dövlətlər getdikcə daha çox siyasi qeyri-sabitlik əlamətləri ilə üzləşirlər. Beynəlxalq və qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr, qeyri-qanuni zorakılıqdan istifadə edən siyasi rejimlər (əsasən qeyri-legitim), beynəlxalq münasibətlərdəki gərginlik bu qeyri-sabitliyin elementləridir. Bu qeyri-sabitliyin nəticələrindən biri də insan hüquqlarının pozulması hallarının xeyli artmasıdır.

Açar sözlər: *insan hüquqları, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi, beynəlxalq cinayət hüququ, beynəlxalq təhlükəsizlik, təcavüz cinayəti*

Zumrud Huseynova
The Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Azerbaijan
master student
zmrdhsynva22@gmail.com

The crime of attack as a violation of human rights and perspectives of international criminal responsibility

Abstract

Human rights can be defined as rights that determine the status of a person in society and the state. In the modern understanding, human rights are based on natural law, that is, inherent to all people from birth. Such a concept has developed over a long period of time. Human rights are an object of legal protection not only domestically, but also internationally. Deliberate violation of these rights is certainly a wrongful act. At the same time, not every violation of human rights is an international crime, but only the most serious crimes that concern the entire world community. Recently, many countries in different parts of the world are facing more and more signs of political instability. International and non-international armed conflicts, political regimes using illegal violence (mostly illegitimate), tensions in international relations are elements of this instability. One of the consequences of this instability is a significant increase in human rights violations.

Keywords: *human rights, International Criminal Court, international criminal law, international security, crime of rape*

Giriş

Müasir dünyada insan hüquqları ən yüksək dəyərlərdən biri kimi tanınır. İnsan hüquqlarının müdafiəsi üzrə beynəlxalq sistem beynəlxalq hüququn adət və normalarında təsbit olunmuş insan hüquq və azadlıqlarına riayət olunmasını təmin edən hüquqi və institusional mexanizmlərin məcmusudur.

"Bəşəriyyətə qarşı cinayətlər" anlayışı XIX-cu əsrin ortalarında yaranmışdır. Belə cinayətlərin ilk nümunələri Birinci Dünya müharibəsinin sonunda görünsə də, 1945-ci ildə Nürnberq Tribunal Nizamnaməsinə qədər beynəlxalq sənəddə toplanmamışdı. Nürnberq Xartiyasında müəyyən edildiyi kimi, Bəşəriyyətə Qarşı Cinayətlər sonrakı illərdə BMT Baş Assambleyası tərəfindən beynəlxalq hüququn bir hissəsi kimi tanındı və bir çox sonrakı beynəlxalq sənədlərdə, o cümlədən keçmiş Yuqoslaviya və Ruanda üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunallarının Nizamnaməsində əhatə olundu. Lakin 17 iyul 1998-ci ildə BCMni təsis edən Roma Statutu qəbul ediləndə ilk dəfə olaraq beynəlxalq müqavilədə Bəşəriyyətə Qarşı Cinayətlər müəyyən edilmişdir (Werle, 2014: 96).

Nizamnamə öz yurisdiksiyasına görə insanlığa qarşı cinayətlərin üç formasını adi cinayətlərdən fərqləndirir:

Birincisi, insanlığa qarşı cinayətlər başlığı altında törədilən qətl kimi cinayət əməlləri "genişmiqyaslı və sistemli hücumun tərkib hissəsi kimi" törədilməlidir. Lakin buradakı hücum sözü hərbi hücum kimi qəbul edilməməlidir. O, həmçinin deportasiya və məcburi köçkünlük kimi qanunvericilik və inzibati tədbirləri əhatə edə bilər.

İkincisi, hərəkətlər "mülki əhaliyə qarşı yönəldilməlidir". İnsanlığa qarşı cinayət səviyyəsinə yüksəlməyən, təkbaşına, təcrid olunmuş, ayrı-ayrı və ya təsadüfi əməllər belə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilməz. Mülki əhali arasında çox az sayda əsgər olması onları mülki xarakterdən məhrum etməyə kifayət etmir.

Üçüncüsü, hərəkətlər "dövlətin və ya təşkilatın siyasətinə" uyğun olaraq həyata keçirilməlidir. Beləliklə, cinayətlər dövlət məmurları və ya onların nəzarəti altında olan şəxslər tərəfindən irəli sürülən hərəkətlər və ya onların ittifaqı və ya razılığı ilə törədilə bilər (Cohn, Cones, 2000).

"İnsanlıq əleyhinə cinayətlər" anlayışı beynəlxalq cinayət hüququnun intensiv inkişafı ilə xeyli genişlənmişdir. BCM-in Əsasnaməsinin 7-ci maddəsində insanlıq əleyhinə göstərilən cinayətlər (15 cinayət əməli) olduqca müxtəlifdir

Eyni zamanda Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 105-ci maddəsində öz əksini belə tapmışdır: "Bu fəslin 105-113-cü maddələrində nəzərdə tutulan istər sülh, istərsə də müharibə zamanı hər hansı mülki əhaliyə qarşı genişmiqyaslı və ya sistematik hücumların tərkib hissəsi olaraq qəsdən törədilmiş əməllər insanlıq əleyhinə cinayətlər hesab edilir" (Səməndərov, 2019: 52-78).

Təcavüz cinayəti ən ağır beynəlxalq cinayət əməli olmaqla bir çox cinayət qəsd obyektlərinə malikdir. Bu obyektlərdən ən bariz olanı təcavüz aktına məruz qalmış dövlətin dövlət suverenliyi və ərazi bütövlüyüdür. Bununla belə, bu məqalənin kontekstində praktiki olaraq insan hüquqlarının bütün toplusu təcavüz cinayətinin obyekti kimi tanınmalıdır (Hüseynov, 2000: 22-58). V.A.Kartaşkin təcavüzü demək olar ki, bütün fundamental insan hüquq və azadlıqlarının ən ciddi pozulması adlandırıb. Xüsusilə, təcavüz cinayəti "üçüncü nəslin hüquqları" adlanan həmrəylik hüququnu pozur. Əlavə edək ki, təcavüz cinayəti təkcə özlüyündə əsas insan hüquqlarını pozmur, həm də digər beynəlxalq cinayətlərin – soyqırım, insanlıq əleyhinə cinayətlər və müharibə cinayətlərinin törədilməsinə münbit şərait yaradır.

Bir dövlətin başqa dövlətin ərazisinə qarşı hərbi güc tətbiq etməsinin beynəlxalq hüquq müstəvisindən kənara çıxan, lakin eyni zamanda təcavüz aktının klassik anlayışına tam uyğun gəlməyən müxtəlif variantlarını qeyd etmək lazımdır. Bu mümkün variantlar arasında aşağıdakıları vurğulamağa dəyər:

– terror təşkilatlarının başqa dövlətin ərazisində yerləşən bazalarına və digər infrastruktur obyektlərinə müvafiq dövlət tərəfindən məqsədyönlü zərbələr endirilməsi. Müvafiq dövlətin bu hərəkətlərinə müəyyən dərəcədə (daha doğrusu, beynəlxalq hüquqi aspektdə deyil, siyasi

müstəvidə) haqq qazandırmaq olar, o halda ki, bu dövlət başqa bir dövlətin ərazisində yerləşən terror təşkilatları tərəfindən hücuma məruz qalır, onların fəaliyyətini dayandırmaq gücü çatmır;

– müvafiq dövlətin öz silahlı qüvvələrini başqa dövlətin silahlı qüvvələrinə qarşı qabaqlayıcı müdafiə qaydasında istifadə etməsi. Müasir beynəlxalq hüquqşünasların əksəriyyəti qabaqlayıcı müdafiənin (yaxınlaşan təcavüz aktının qarşısını almaq üçün zərbələrin endirilməsi) yolverilməzliyi və qanunsuzluğu ilə razılaşırlar;

– müvafiq dövlətin öz silahlı qüvvələrinin başqa dövlətin ərazisində humanitar müdaxilə kimi istifadə etməsi. "Humanitar müdaxilə" anlayışının hüquqi tərifi yoxdur. Beynəlxalq hüquq elmində bu anlayışa kifayət qədər oxşar (nüansları ilə fərqlənsə də) təriflər verilmişdir. Belə ki, V.A.Kartaşkin humanitar müdaxilənin mahiyyətini bir dövlətin (bir qrup dövlətin) "xarici ərazidə olan vətəndaşlarını xilas etmək və ya siyasi, irqi, dini və digər sahələrdə baş verən kütləvi və kobud insan hüquqları pozuntularını dayandırmaq üçün" silahlı qüvvədən istifadə etməsində görür (Akhavan, 2003: 27-48).

İlk dəfə olaraq Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsində işğalçı müharibənin cinayəti (beynəlxalq cinayət hüququ mənasında) tanınıb. Müasir "təcavüz cinayəti" anlayışı bu beynəlxalq hüquqi aktda "sülhə qarşı cinayət" kimi qiymətləndirilmiş və "beynəlxalq müqavilələri, sazişləri və ya təminatları pozmaqla işğalçı müharibənin və ya müharibənin planlaşdırılması, hazırlanması, başlanması və ya aparılmasını ehtiva edir. Müharibədən sonrakı dövrdə beynəlxalq mübahisələrin sülh yolu ilə həlli prinsipi ilk növbədə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsində yazılı şəkildə möhkəmlənməsinə baxmayaraq, beynəlxalq ictimai hüququn jus cogens-ə çevrilir (Abbasov, 2014: 22-27).

Digər mühüm beynəlxalq hüquqi prinsip güc tətbiq etməkdən və ya güc tətbiq etməklə hədələməkdən çəkinmək prinsipinə çevrilmişdir. BMT-nin əsas məqsədlərindən biri kimi Təşkilatın Nizamnaməsinin 1-ci maddəsində digər məsələlərlə yanaşı "təcavüz aktlarının qarşısının alınması" üçün tədbirlərin görülməsi nəzərdə tutur.

Təcavüz anlayışının məzmunu uzun müddət beynəlxalq hüquqda ifadə edilməmişdir. Bu boşluq BMT Baş Assambleyasının 1974-cü il dekabrın 14-də XXIX sessiyasında qəbul edilmiş 3314 saylı Qətnamə ilə doldurulmuşdur. Daha sonra BCM-in Roma Əsasnaməsində təsbit edilmiş təcavüz cinayətinin əsasını məhz bu tərif təşkil etmişdir (Engster, Daniel, 2004: 113-135).

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Əsasnaməsi ilk dəfə beynəlxalq cinayət hüququnda "təcavüz cinayəti" anlayışını kodlaşdırmışdır. Təcavüz cinayətinin anlayışı və məzmunu Roma Əsasnaməsinin 8-ci maddəsində verilmişdir. Eyni zamanda, bu maddədə verilmiş və sözügedən beynəlxalq cinayətin aktus reusunu təşkil edən təcavüz aktının məzmunu BMT Baş Assambleyasının yuxarıda qeyd olunan Qətnaməsinin məzmununu praktiki olaraq təkrar etmişdir (Friedmann, 1964: 209-232).

Roma Əsasnaməsinin 8-ci maddəsində deyilir:

"1. Bu Əsasnamənin məqsədləri üçün "təcavüz cinayəti" özünün xarakterinə, ağırlıq dərəcəsinə və miqyasına görə BMT Nizamnaməsinin açıq-aşkar pozuntusunu təşkil edən, dövlətdə siyasi və hərbi fəaliyyəti istiqamətləndirən və ya onun üzərində effektiv nəzarət həyata keçirən şəxs tərəfindən təcavüz aktının planlaşdırılmasını, hazırlanmasını, başlanmasını və ya icrasını ifadə edir.

2. 1-ci bəndin məqsədləri üçün "təcavüz aktı" dövlətin silahlı qüvvələrinin digər dövlətin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə və ya siyasi müstəqilliyinə qarşı və ya Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinə zidd olan hər hansı digər şəkildə istifadə edilməsi deməkdir (Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, 2002). Müharibə elan edilməsindən asılı olmayaraq, aşağıdakı hərəkətlərdən hər hansı biri Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyasının 14 dekabr 1974-cü il tarixli 3314 (XXIX) saylı Qətnaməsinə uyğun olacaq:

a) bir dövlətin silahlı qüvvələri tərəfindən başqa bir dövlətin ərazisinə basqın və ya hücum və ya bu cür işğal və ya hücum nəticəsində yaranan hər hansı müvəqqəti hərbi işğal və ya başqa bir dövlətin ərazisinə və ya onun bir hissəsinə güc yolu ilə ilhaq edilməsi;

b) bir dövlətin silahlı qüvvələri tərəfindən başqa dövlətin ərazisini bombalaması və ya dövlətin başqa dövlətin ərazisinə qarşı hər hansı silahdan istifadə etməsi;

c) başqa dövlətin silahlı qüvvələri tərəfindən dövlətin limanlarının və ya sahillərinin blokadaya alınması;

d) bir dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa dövlətin quru, dəniz və ya hava qüvvələrinə və ya dəniz və hava donanmasına hücumu;

e) bir dövlətin digər dövlətin ərazisində yerləşən silahlı qüvvələrinin müqavilədə nəzərdə tutulmuş şərtləri pozmaqla, qəbul edən dövlətlə razılaşdırılaraq istifadə edilməsi və ya müqavilə ləğv edildikdən sonra onların bu ərazidə mövcudluğunun hər hansı şəkildə davam etdirilməsi;

f) bir dövlətin başqa dövlətin sərəncamına verdiyi ərazisinin üçüncü dövlətə qarşı təcavüz aktının törədilməsi üçün həmin digər dövlət tərəfindən istifadə edilməsinə icazə verən akt;

g) başqa dövlətə qarşı yuxarıda sadalanan hərəkətlərə və ya onun bu işlərdə əhəmiyyətli iştirakına bərabər olan ciddi xarakterli silahlı qüvvələr hərəkətləri həyata keçirən silahlı dəstələrin, qrupların, qeyri-qanuni qüvvələrin və ya muzdluların dövlət tərəfindən və ya onun adından göndərilməsi" (Allahverdiyev, Əlövsət, 2017: 248).

Təcavüz cinayətinin obyektiv tərəfi təcavüz cinayətinin yalnız cinayət əməlləri formasında törədilməsini nəzərdə tutur (bu cinayət əməlinin xüsusiyyətlərinə görə cinayət hərəkətsizliyi istisna olunur). Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq hüquq nəzəriyyəsi təcavüzün iki növünü – birbaşa və dolayı təcavüzü ayırır. Birbaşa təcavüz bu və ya digər dövlətin silahlı qüvvələri tərəfindən birbaşa həyata keçirilir. Dolayı təcavüz formal olaraq hər hansı bir dövlətin silahlı qüvvələrinə daxil olmayan (və ya mənsubiyyətini gizlədən), lakin eyni zamanda müəyyən dövlət tərəfindən təşkil edilən və ya onun adından hərəkət edən silahlı dəstələr, qruplar, nizamsız qüvvələr və ya muzdlular tərəfindən həyata keçirilir. Bununla belə, istər birbaşa, istərsə də dolayı təcavüz halında, sözügedən cinayətin "tətikləmə mexanizmini" müəyyən şəxslərin başçılıq etdiyi və nəzarət etdiyi müəyyən dövlət tərəfindən həyata keçirildiyi (bu o deməkdir ki, həmin şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti daşımaları nəzərdə tutulur) göz qabağındadır (Dormann, 1999).

Yuxarıdakıları ümumiləşdirərək, təcavüz cinayətinin aşağıdakı əsas əlamətlərini və bu cinayət əməlinin törədilməsinə görə beynəlxalq cinayət məsuliyyətini göstərmək olar:

– Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Əsasnaməsi ilk dəfə beynəlxalq cinayət hüququnda "təcavüz cinayəti" anlayışını kodlaşdırmışdır.

– Əsanamə BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qərarı olmadığı halda, Məhkəmənin təcavüz cinayəti (Roma Əsanaməsinin iştirakçısı olan dövlətlərə qarşı) üzrə yurisdiksiyasını həyata keçirməsi imkanını nəzərdə tutur. Bu hal BCM-ə müvafiq dövlətin və onun vəzifəli şəxslərinin (xüsusilə də Məhkəmənin yurisdiksiyasına aid olduğu hallarda) təcavüz aktının (və müvafiq olaraq, təcavüz cinayətinin) əlamətlərinin olub-olmadığını müəyyən etmək üçün geniş diskresiya səlahiyyətləri verir.

– Təcavüz cinayətinin törədilməsində təqsirli olan şəxsin təqsirinin ağırlığı obyektiv olaraq təcavüz aktının həyata keçirilməsi zamanı beynəlxalq humanitar hüququn və beynəlxalq insan hüquqlarının prinsip və normalarına əməl olunmasından asılı olacaqdır (İbayev, 2001: 124).

Nəticə

Son zamanlar dövlətlər getdikcə daha çox siyasi qeyri-sabitlik əlamətləri ilə üzləşirlər. Beynəlxalq və lokal silahlı münaqişələr, qeyri-qanuni zorakılıqdan istifadə edən siyasi rejimlər (əsasən qeyri-legitim), beynəlxalq münasibətlərdəki gərginlik bu qeyri-sabitliyin elementləridir. Bu qeyri-sabitliyin nəticələrindən biri də insan hüquqlarının pozulması hallarının xeyli artmasıdır.

Bu hal mövcud beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminə əlavə tələblər qoyur, onun təsisatlarının insan hüquqlarının pozulmasına görə fiziki şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyətinin yaxşı işləyən mexanizmi ilə gücləndirilməsini nəzərdə tutur. Belə bir mexanizm təkcə törədilmiş beynəlxalq cinayətlərə görə cəzasızlığın aradan qaldırılmasını (və ya ən azı minimuma endirilməsini) deyil, həm də sülhyaratma və münaqişədən sonrakı sülh quruculuğu prosesində dolayı iştirakını (qarşıdan gələn və qabaqlayıcı amil kimi) nəzərdə tutur. Təbii ki, belə mexanizm beynəlxalq cinayət ədalətinin daimi orqanının mövcudluğunda öz institusional ifadəsini tapmalıdır. Bunların icra edilməsi üçün yaradılan hüquqi orqan BCM-dir.

BCM-in qabaqlayıcı rolu bu beynəlxalq cinayət ədaləti orqanının əsas funksiyasını – fundamental insan hüquqlarını pozan beynəlxalq cinayət əməlləri ilə bağlı ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsini ört-basdır etmir, əksinə tamamlayır. İstər beynəlxalq cinayətin qarşısının alınması, istərsə də beynəlxalq cinayətlə bağlı ədalətin bərqərar olması bir sıra məqsədlərə xidmət edir – fundamental insan hüquqlarının qorunmasına və nəticədə beynəlxalq təhlükəsizliyin və mövcud dünya nizamının möhkəmləndirilməsinə.

Bu məqsədə nail olmaq insan hüquqlarının cinayətkar pozuntularına görə şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyətinin təmin edilməsi zərurəti ilə dövlətin suverenliyi prinsipi arasında tarazlığın yaradılmasını tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Werle, G. (2014). Principles of international criminal law: textbook. Oxford University Press, 696 p.
2. Cohn, R.W.D., Cones. (2000). The practice of the International Criminal Tribunals for the fomer Yugoslavia and Rwanda. Transnational Publishers, Inc. Ardsley, New-York.
3. Səməndərov, F.Y. (2019). Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası. Bakı: Hüquq.
4. Hüseynov, L.H. (2000). Beynəlxalq hüquq. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı.
5. Akhavan, P. (2003). The Origin and Evolution of Crimes against Humanity. In: Human Rights and Criminal Justice for the Downtrodden.
6. Abbasov, X.M. (2014). Ruanda Beynəlxalq Cinayət Tribunalı və soyqırımdan sonra Ruandada vəziyyət. Bakı: "Qanun". № 2, s.22-27.
7. Engster, D. (2004). "Care Ethics and Natural Law Theory: Toward an Institutional Political Theory of Caring." The Journal of Politics 66(1):113-135.
8. Friedmann, W. (1964). The Changing Structure of International Law, ed. by Wolfgang Friedmann. N.Y.: Columbia University Press, 238 p.
9. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. (2002). Bakı: Qanun.
10. Allahverdiyev, Ə. (2017). Beynəlxalq hüquqda insanlıq əleyhinə cinayətlər. Bakı: Elm, 396 s.
11. Dormann, K. (1999). "The first and second sessions of the Preparatory Commission for the International Criminal Court", in YIHL, Vol. 2.
12. İbayev, V.İ. (2001). Beynəlxalq humanitar hüquq. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı.

Göndərildi: 02.03.2023 Qəbul edildi: 13.05.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/91/48-53

Bilnurə İbadova
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
magistrant
ibadova.bilnura.2201@atmu.edu.az

AZƏRBAYCANDA FESTİVAL TURİZMİNİN PROBLEMLƏRİ

Xülasə

Azərbaycan turizm sahəsində sürətlə öyrənir və təcrübə toplayır. Dövlət tədbirləri nəticəsində ölkədə müasir mehmanxanalar və turizm infrastrukturu yaradılmış, turizm agentliklərinin geniş şəbəkəsi formalaşmış, informasiya və reklam strukturları yaradılmışdır. Azərbaycanın ən mənzərəli və münbit rayonlarından keçən çoxsaylı gəzinti yolları hazırlanmış və sınaqdan keçirilmişdir. Azərbaycanda tədbir turizmini inkişaf etdirmək üçün böyük imkanlar var. Ölçüsündən və populyarlığından asılı olaraq, musiqi festivalı hər yerdə yüzlərlə, minlərlə iştirakçı toplaya bilər. Onların hamısı eyni səbəbdən, musiqidən həzz almaq üçün oradadırlar.

Açar sözlər: *turizm, turizm istiqamətləri, Azərbaycanda turizm, turizmin inkişafı, turizm ehtiyatları, musiqi festivalları, dövlət tənzimlənməsi, Azərbaycan Turizm İnstitutu*

Bilnura Ibadova
Azerbaijan Tourism and Management University
master student
ibadova.bilnura.2201@atmu.edu.az

Problems of festival tourism in Azerbaijan

Abstract

Azerbaijan has been learning quickly and gaining experience in the field of tourism. Due to the state measures in the country modern hotels and tourism infrastructure have been created, an extensive network of travel agencies has been formed, information and advertising structures have been set up; numerous hiking trails in Azerbaijan that run through the most picturesque and fertile regions have been developed and tested. There are great opportunities to develop event tourism in Azerbaijan. Depending on its size and popularity, a music festival can gather anywhere from hundreds to thousands of attendees. They are all there for the same reason, to enjoy the music.

Keywords: *tourism, tourist destinations, tourism in Azerbaijan, tourism development, tourist resources, music festivals, state regulation, Azerbaijan Institute of Tourism*

Giriş

Əgər bir neçə il əvvəl turizm ən geniş yayılmış və kütləvi istirahət formalarından biri hesab olunurdusa, indi bu sahə daha qlobal xarakter alıb. Beləliklə, turizm hazırda zəngin iqtisadi artım mənbəyi hesab olunur. Turizmin inkişafındakı müasir meyllər onun həm bütövlükdə dünya iqtisadiyyatına, həm də ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatına təsirinin artdığını göstərir. Turizm milli iqtisadiyyatın bir sahəsidir. Onun fəaliyyəti bir tərəfdən əhalinin səyahət və istirahət zamanı yaranan spesifik tələbatlarının ödənilməsinə yönəldilir, digər tərəfdən isə regionun iqtisadi artımını təmin edə bilir.

Turizmin inkişafına dair 2002-2005 və 2010-2014-cü illər üçün Dövlət Proqramı var. Bu proqrama əsasən, bir sıra günbəz-tarixi abidələrin bərpası nəzərdə tutulur. Hər il sentyabrın 29-da Azərbaycanda "Ümumdünya Turizm Günü" qeyd olunur. Hər il daxili turizm sərgi - yarmarkaları, konfranslar keçirilir. Turizm sahəsində problemlər müzakirə olunur. Ölkənin turizm potensialının beynəlxalq miqyasda tanınması məqsədilə KİV və turizm şirkətlərinin nümayəndələri üçün səfalı təbiət ərazilərində mütəmadi olaraq məlumat turları keçirilir. Nəticədə mehmanxana kompleksləri

ilə turizm şirkətləri arasında müqavilələr bağlanır. Bakı, Gəncə, Xaçmaz, Quba, Şamaxı, Lənkəran, Şəki, Zaqatala və İsmayıllıda "Turizm Destinasiya Mərkəzləri" fəaliyyət göstərir (Soltanova, 2015).

Azərbaycanda turizmin inkişafı üçün böyük potensial və imkanlar var. Lakin problemləri də qeyd etmək lazımdır. Azərbaycanda turizmin potensial inkişafını göstərir. Azərbaycanın regionlarında əsas görməli yerləri və gizli inciləri təsvir edir. Bölgələrdəki tarixi - mədəni turizm abidələri yerli və xarici turistlərin diqqətinə daha çox layiqdir. Azərbaycanın bütün bölgələrində kifayət qədər mehmanxana, turizm obyektləri, abidələr kimi infrastruktur var. Hökumət və idarələr turistləri bölgəyə cəlb etmək üçün düzgün reklam üsulları yaratmalıdırlar. Digər tərəfdən, aşağı büdcəli yaşayış variantları, investisiyaların olmaması kimi bir çox problemlər var.

Bölgələrdəki tarixi abidələrin konservasiyası bu gün bütün ölkə üzrə əsas problemdir. Bərpa və mühafizə turizm departamentlərinin ilk sıralarında olmalıdır. Azərbaycanın regionlarında dayanıqlı turizmin yaradılması təkcə ekoloji turizmin yaradılması üçün deyil, həm də tarixi abidələrin qorunması ilə bağlı maarifləndirmənin artırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu cür resurslar regionlarda yerli əhali üçün əsas turizm məhsulları və gəlir mənbəyidir (Əsgərov, Bilalov, Gülalıyev, 2011).

Turizm nəqliyyat, yerləşdirmə, yemək və içmə müəssisələri, pərakəndə satış mağazaları, əyləncə biznesləri və evdən uzaqda səyahət edən şəxslər və ya qruplar üçün göstərilən digər qonaqpərvərlik xidmətlərindən ibarətdir. Səyahət təcrübəsi təqdim edən fəaliyyətlər, xidmətlər və sənayelər toplusudur. Mədəni turizm, səyahətçinin ölkə və ya bölgənin mədəniyyəti, xüsusən də həmin coğrafi ərazilərdə yaşayan insanların həyat tərzi, həmin insanların tarixi, sənəti, memarlığı, dinləri və onların mədəniyyətinin formalaşmasına kömək edən digər elementlərlə əlaqəli turizmin alt hissəsidir. Tarixi və ya irs turizmi bir yerin tarixini və irsini araşdırmaq məqsədi ilə səyahət etmək deməkdir. Tanınmış tarixi memarlığın sadə görməli yerlərini gəzmək, artefaktlar, incəsənət və ədəbi qalıqlar vasitəsilə keçmişi sənədləşdirən yerli muzeylərə baş çəkmək və ya hətta onların mənşəyində orijinal tarixi reseptlərdən nümunə götürmək kimi qəribə bir şey demək ola bilər. Azərbaycanın hər yerində təkcə ölkə vətəndaşlarının deyil. Həm də beynəlxalq şəxslərin diqqətini cəlb edən maraqlı yerlər var. Azərbaycan Asiya ilə Avropa arasında əsas ticarət mərkəzlərindən biri idi. Azərbaycan xalqının memarlığına, mədəniyyətinə təsir etdi (Bilalov, 2006).

Milli bayramlar və festivallar.

Azərbaycanda tədbir turizmini inkişaf etdirmək üçün böyük imkanlar var. Xüsusilə Novruz bayramının Azərbaycan tarixində və turizmində həlledici rolu var. Beləliklə, Novruz martın 4-5 günü ərzində ölkə üzrə bütün fəaliyyətləri genişləndirməyə imkan verir. Novruz Bayramı günlərində əylənmək, qısamüddətli səyahətlər təşkil etmək mümkündür. Qeyd edək ki, Novruz UNESCO-nun qeyri-maddi irsinə daxil edilib.

Bundan əlavə, Azərbaycanın bölgələrində müxtəlif növ festivallar keçirilir. Belə festivallara misal olaraq Göyçayda "Nar" festivalını, Lənkəranda "Çay" və "Yerli mətbəx" bayramlarını, Şəkidə "İpək" bayramlarını və s.

Azərbaycanın zəngin milli mətbəxi regionda turizmin inkişafında mühüm rol oynayır. Azərbaycanın yeməkləri və içkiləri özünəməxsus və bir-birindən fərqlidir. Xüsusilə Lənkəran, Şəki-Zaqatala bölgələri mətbəxinə görə məşhurdur.

Yerli sənət və sənətkarlıq bölgələrin əsas cazibədarlığıdır və yerli icma üçün mühüm gəlir rolunu oynayır. Turizm həmçinin ənənəvi sənət və sənətkarlıq məhsullarının inkişafına kömək edə bilər. Ənənəvi rəqslər, musiqi və teatr turistlər üçün maraqlı ola bilər. Bu vəziyyətdə rayonlarda mədəni-kütləvi tədbirlər üçün müəyyən binalar tikilməlidir (Bilalov, Gülalıyev, 2015).

Ənənəvi musiqi festivallarının əhəmiyyəti mədəni turizm məhsulları.

Konseptual nöqteyi-nəzərdən mədəni turizm bir və ya bir neçə mədəni elementi özündə cəmləşdirir, mərkəzi komponenti təşkil edir və səfər təcrübəsini tamamlayır. Mədəniyyət turizminə bu geniş baxışın həm bazar, həm də istehlak ölçüləri var. Onun qorunmasına yönəlmiş irsin təşviqi strategiyalarını artırmaq üçün yeni dinamikalar yaradır. Burada təqdim olunan konseptual təriflər

Mədəni Marşrutlar və Mədəni Marşrutlar kimi mədəni turizm məhsullarının yaradılması üçün tələb olunan uzun prosesi izah edəcək (Abadov, 2014).

Birincisi, festivalın tərifinə gəlməkdən ibarət idi. Bunu etmək kifayət qədər asan görünə bilər. Lakin mübahisələrə səbəb ola bilər. Festivalın geniş tərifini vermək çətin deyil: zaman və məkan baxımından məhdud olan, müəyyən bir bədii layihə hazırlayan və müəyyən fasilələrlə baş verən hadisə. Bu meyarlar festival anlayışının demək olar ki, universal konsensusunu təmsil edir. Ancaq xüsusilə iki sahə çətinlik yaratdı. Festivalların sayının artması tədbir sənayesində böyük dəyişiklikləri müşayiət edir. Bu kontekstdə yuxarıdakı tərif daxilindəki terminlərin hər biri indi mübahisəlidir (6).

Təhlillər göstərir ki, festivalların mövsüm tarixlərindən kənar fəaliyyətlər təklif etdiyini nəzərə alsaq, festivalların müvəqqəti həddi nisbi olmuşdur. Tamaşaların qeyri-mərkəzləşdirilməsi strategiyalarının inkişafını müşahidə edərkən məkan məhdudiyyəti də öz mənasını bir qədər itirməyə meyllidir və 36 müəyyən festival bir neçə saytda keçirilə, saytdan sayta səyahət edə və ya hətta digər bölgələrdə və ya ölkələrdə təkrarlana bilər. Eynilə, bədii layihənin konsepsiyası da müasir təcrübələrlə dəyişdirilir. Festivalın yarandığı bədii niş sonradan tədbirdə iştirak edənlərin çoxu arasında sadəcə bir istinad nöqtəsi ola bilər, çünki festivallar hibrid proqramlar çərçivəsində müxtəlif estetik registrləri bir araya gətirərək özlərini yeniləməyə çalışırlar. Beləliklə, bədii layihə var, lakin o, həmişə müəyyən bir üsluba bağlı deyil. Festivalın dövriliyinə gəldikdə, tənəzzül dövründə müəyyən sektorlara və ya ölkələrə təsir edən ölüm nisbəti ilə yanaşı, onun bir ildən iki ilə qədər dəyişə biləcəyini qeyd edirik. Bunlar festivalın klassik tərifinə qarşı edilə bilən əsas tənqidlərdir (9).

Bu meyarların hər bir festivalı nəzərə almaq üçün kifayət qədər çevikliklə tətbiq edilməli olduğunu və məhdudlaşdırıcı və ya geniş şərh ola biləcəyini nəzərə alaraq qarşılana bilər. Bundan sonra biz müəyyən hadisələri bu sektorda iştirakçı kimi saxlamağa imkan verən göstəricilər hazırlamalıyıq. Bəzi ixtiyari məhdudiyyətlər qoymalı olsaq da həqiqətən bizim yanaşmamız olub və məqsəd mümkün qədər müxtəlif festival formatlarını təmsil edən bir nümunə yaratmaq olub.

Məqsədlər üçün biz göstərilən meyarlara cavab verməklə yanaşı, 2011-ci ilə qədər ən azı iki mövsüm təşkil etmiş hadisələri saxlamağı seçmişik. Müəyyən dərəcədə dövriliyi təklif edirik. Üstəlik, ən azı iki gün ərzində ən azı beş konsert planlaşdırmış olmalıdırlar. Bu bədii proqram seçimləri üzərində müəyyən miqyasda fikirləşməni nəzərdə tutur.

Yalnız musiqi, lakin musiqinin bütün formaları İkinci seçim, tədqiqatın musiqi sahəsi ilə məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tuturdu. Müqayisəli təhlillərdə çoxlu fərqlər nəticələrin etibarlılığını zəiflədə bilər, çünki empirik nəticələri izah edən amilləri müəyyən etmək artıq mümkün olmur. Beləliklə, ilk qərar, idarəolunmaz genişlik nümunəsinin qarşısını almaq üçün Pandoranın rəqs, teatr və ya küçə tamaşaları qutusunu açmamaq idi. Bu qərarı iki cəhətdən müsbət əsaslandırmaq olar. Musiqi Avropanın ən mühüm festival fəaliyyətidir. Nəticə etibarilə, bu sektor mədəniyyətin daha geniş festivallaşmasının ən çox təmsilçisidir. Musiqi həm də təhlil və təsnif edilə bilən müxtəlifliyi baxımından xüsusilə maraqlıdır. Klassik musiqi, dünya musiqisi, caz, rok müxtəlif sosial sferalara uyğun gəlir və müxtəlif yollarla dövlət siyasəti ilə kəsişir. Buna görə də bir neçə fərqli, lakin üst-üstə düşən **festival dünyalarının** olub-olmadığını nəzərə almaq vacib idi. Beləliklə, bu tədqiqat üçün seçim "yalnız musiqi, lakin musiqinin bütün mümkün formaları"dır. Beləliklə, milli nümunələrin hər biri bu daxili müxtəliflik prinsipinin bir funksiyası kimi qurulmuşdur, bu nöqtəyə sonra qayıdacağımızdır.

Musiqi çox müxtəlif səviyyələrdə işləyir. Ancaq musiqinin maraqlı tərəfi odur ki, ətrafa baxmaq və musiqinin hər yerdə olduğunu başa düşmək gülməlidir. Hər hansı bir səbəbdən olmasaydı, hər yerdə olmazdı. Liftlərdə də var, mağazalarda da vardır. Əslində çox musiqili olmayan insanlar üçün musiqi var.

Ənənəvi musiqinin kökləri adi zəhmətkeş insanlardadır. Nadir hallarda zadəganların musiqisi kimi təsvir edilən bu musiqi, XX-ci əsrdən əvvəl bir çoxu savadsız olan proletariata aiddir. Bu da onun şifahi ənənəyə etibarını izah edir. Xalq musiqisi xalqın hekayələrini danışır, onların tarixi variantını verir.

Qəbələ Beynəlxalq Musiqi Festivalı 2009-cu ildən başlayaraq Azərbaycanın Qəbələ şəhərində hər il yayda keçirilən klassik musiqi festivalıdır. Festival Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi, Bakı Musiqi Akademiyasının rektoru Fərhad Bədəlbəyli və dirijor Dmitri Yablonskinin təşəbbüsü ilə təşkil olunur. Bu festivalda musiqiçilər açıq havada çıxış edirlər. İştirakçılar arasında Avropa, ABŞ və İsrail musiqiçiləri, eləcə də keçmiş SSRİ respublikalarının musiqiçiləri var idi. 2009-cu ildə musiqi festivalı ilə eyni vaxtda gənc pianoçuların müsabiqəsi keçirilmişdir. Klassik musiqi konsertləri ilə yanaşı, caz və muğam axşamları da keçirilib. 2010-cu ildə festival avqust ayında keçirildi. Festivalın açılış mərasimində UNESCO-nun baş direktoru İrina Bokova iştirak etmişdir. Festival 2009-cu ildə olduğu kimi Üzeyir Hacıbəyovun "Koroğlu" operasından uvertüranın ifası ilə başlayıb. Festivalın açılış mərasimi Kral Filarmoniya Orkestrinə həvalə olunub (7).

Beynəlxalq Muğam Dünyası Festivalı Azərbaycan muğam musiqisinin illik musiqi festivalıdır.

İlk festival Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə 2009-cu il martın 18-25-də Bakıda keçirilib. Martın 20-də Azərbaycan Beynəlxalq Muğam Mərkəzində festivalın rəsmi açılış mərasimi olub. Festival çərçivəsində beynəlxalq elmi simpozium, muğam ifaçılarının beynəlxalq müsabiqəsi, çoxsaylı muğam operaları, simfonik və klassik muğam konsertləri keçirilib. Festivala 2009-cu il martın 25-də Bakıda, Heydər Əliyev Sarayında keçirilən qala-konsert yekun vuruldu (8).

Bakı Beynəlxalq Caz Festivalı saksofonçu və Bakı sakini Rain Sultanovun təşkilatçılığı ilə hər il keçirilən caz tədbiridir. Festivalın məqsədi Azərbaycanın caza olan uzunmüddətli bağlılığını nümayiş etdirməkdir, bu əlaqə 1950-1960-cı illərdə sovet hakimiyyəti tərəfindən cazın qadağan edildiyi zaman ölkədə yaradılmışdır. Festivala Gürcüstan, Portuqaliya, İtaliya, İsrail, ABŞ, Almaniya, Kanada və Rusiyadan musiqiçilər qatılıb.

2005-ci ilin aprelində ilk tədbirdə çıxış edən aktyorlar arasında Co Zavinul Sindikatı, Almaniyadan Kristof Busse Trio və Rusiyadan Yakov Okun Kvarteti var idi. On dörd gün davam edən tədbirdə azərbaycanlı caz musiqiçiləri Rafiq Babayev və onun Qaya kvarteti və pianoçu Vaqif Mustafa Zadənin çıxışı olub. Birinci festivalın sonunda festivalın illik tədbirə çevriləcəyi elan edildi. 2006-cı ildə festival 19-27 iyun tarixlərində baş tutdu və Herbie Hancock və Al Jarreau başçılıq etdilər.

Eurovision Mahnı Müsabiqəsi 2012 illik Eurovision Mahnı Müsabiqəsinin 57-ci buraxılışı idi. Ell və Nikki 2011-ci ildə Almaniyanın Düsseldorf şəhərində keçirilən müsabiqədə "Running Scared" mahnısı ilə qalib gəldikdən sonra Azərbaycanda, Bakıda baş tutub. Müsabiqə yeni tikilmiş "Baku Crystal Hall"da keçirilib, yarımfinallar 22 və 24 may 2012-ci il tarixlərində, daha sonra isə final mərhələsi 26 may 2012-ci ildə keçirilib (11).

Ölçüsündən və populyarlığından asılı olaraq, musiqi festivalı hər yerdə yüzlərlə, minlərlə iştirakçı toplaya bilər. Onların hamısı eyni səbəbdən - musiqidən həzz almaq üçün oradadırlar. Bir festivala getdiyiniz zaman hər gün ən azı bir yeni insanla tanış olmağa çalışın. Bu barədə düşünsəniz, artıq onlarla ortaq bir şeyiniz var. Yəqin ki, musiqidə oxşar zövqləriniz var! Heç vaxt bilmirsən, yeni ən yaxşı dostunuzla tanış ola bilərsiniz. İnsanlar bir-birləri ilə inanılmaz dərəcədə sinxronlaşmağa qadirdirlər, eləcə də onların mühitləri vasitəsilə ötürülən musiqi.

Festivallar müxtəlif təbəqələrdən olan insanları bir araya gətirir. Müxtəlifliyi musiqinin gücü ilə birləşdirdikdə, festivalın təcrübəsi həqiqətən böyük bir sosial gücə çevrilir. Musiqi beynimizdə yaxşı hiss hormonu olan dopamin ifraz edir. Əgər özünüzü xoşbəxt hiss edirsinizsə və digər xoşbəxt insanlarla birlikdə festivaldan həzz alırsanız, müxtəlif insanların həyat təcrübələri və mədəniyyətləri haqqında daha çox öyrənməyə açıq olacaqsınız. Bu qədər böyük izdihamla tədbirə qatılmaq qorxuducu görünə bilər, xüsusən də bu sizin üçün tamamilə yeni bir təcrübə olacaqsa. Əgər hasardasınızsa, tək qalmamaq üçün bəzi dostlarınızı dəvət etməyi düşünün. Zövq aldığınız başlıqlarla festival tapın və bir şans əldə edin! Yol boyu bəzi fantastik xatirələr yaşayacaqsınız (12).

Musiqinin dinləyicilərin zehninə və ümumi sağlamlığına təsir göstərdiyini göstərən bir sıra araşdırmalar üzrə Existence hesabatları araşdırıldı. Qroningen Universitetində aparılan araşdırmalar göstərir ki, daha yüksək əhval-ruhiyyəli musiqi dinləyən tədqiqat iştirakçıları həyat haqqında daha xoşbəxt qavrayışlar yaşayıblar. Musiqi beynimizdə dopamin ifraz edir, bu hormon sizin sevimli Beyonce mahnınız hər gələndə sizə bütün hissləri bəxş edir. Gözəl bir mühitdə hitləri dinləyərkən

bu gücləndirici hissi bir-birinizlə paylaşmaqla, həqiqətən heç nə yoxdur. Sizin əhvalınızı artıra biləcək başqa bir şey dünyada qalıb. Ətrafınızda paylaşılacaq bütün istirahət əhval - ruhiyyəni gücləndirənlər daxil olur.

Nəticə

Mədəniyyət sektorunun festivallaşmasının istirahət və turizm sektorları ilə sıx bağlı olması fikri var. Bu, iki spesifik şərti nəzərdə tutur: əsasən yay fəslinə, istirahət tədbirlərinin böyük əksəriyyətini özündə cəmləşdirən ilin vaxtına yönəlmiş festival proqramı və mədəniyyət siyasətlərində olandan daha çox mədəniyyətə kommersiya yönümlü yanaşma.

Bununla belə, tədqiq etdiyimiz festival mənzərəsi özünü bu şərti görüntüdən daha nüanslı, mürəkkəb və bəzən paradoksal göstərir. Bu, nüanslıdır, çünki yay festivalın pik mövsümü olsa da, festival fəaliyyəti bu mövsümdən xeyli kənara çıxır. Əgər yay indi bu daim dəyişən hadisələrin yalnız yarısından çoxunu keçirirsə, bu, festivalın yaradılmasının ötən illərdə güclü artım nümayiş etdirməsi ilə bağlıdır. Festival sektorunun artan kommersiyasına gəlincə, biz bu iddiada bəzi həqiqətləri görə bilərik, çünki festivallar mədəniyyət məkanlarından daha çox özəl təşkilatlardır. Onların çox vaxt öz-özlüyündə özəl aktyor olması xüsusilə diqqətəlayiq deyil, çünki mədəniyyət sektoru qeyri-kommersiya təşkilatlarının olması ilə güclü şəkildə xarakterizə olunur. Qeyd edə bilərik ki, bu hüquqi status həm ictimai sferanın praktiki uzantısı olan, həm də kommersiya müəssisəsi kimi fəaliyyət göstərən təşkilatlara da şamil edilə bilər.

Buna baxmayaraq, festivallara bu statusla bağlana bilən xüsusiyyətlər var. Birincisi, bilet qəbzləri digər kommersiya və ya para-kommersiya fəaliyyətləri kimi onlar üçün əhəmiyyətli gəlir mənbəyidir. İkincisi, özəl tərəfdaşlıqlar daha böyük rol oynayır. Patronaj və sponsorluq adətən festivallar tərəfindən etibar edilir, baxmayaraq ki, onların istifadə etdiyi strategiyalar da dəyişir. Məsələn, himayədarlıq iqtisadi böhran səbəbindən dövlət maliyyə dəstəyində yaranan çatışmazlıqların ödənilməsi vasitəsi kimi qəbul edilir. Bununla belə, himayəçilik səviyyələri bunu etmək üçün kifayət etməmişdir və bir çox havadarlar və sponsorlar sərmayələrinin qaytarılmasını nümayiş etdirmək üçün festivallara getdikcə daha çox təzyiq göstərirlər. Özümüzü bir festivala ad verən əsas sponsorların oynadığı rolla məhdudlaşdırmadan, biz görə bilərik ki, xeyirxah patronun klassik modelini daha tələbkar tərəfdaşlıq modeli üstələyir və beləliklə, festivala daha dərindən nüfuz edir. festivallara daha çox kommersiya baxışı. Festivallarla bağlı qəbul edilən ikinci fikir birincisi ilə sıx bağlıdır: daimi mədəniyyət məkanları ilə müqayisədə bu tədbirlərin keçici olması. Bu tədbirlərin daha qısa formatı, həqiqətən də, onların uğurunu başa düşmək üçün açardır.

Festivalların mövsüm tarixlərindən kənar fəaliyyətlər təklif etdiyini nəzərə alsaq, festivalların müvəqqəti həddi nisbi olmuşdur. Azərbaycanın hər yerində tarixi yerlərə və abidələrə rast gəlmək olar. Ziyarətçilər bu tarixi yerlərə və ya görməli yerlərə səyahət etmək niyyətində olduqda, onlara tarixi turistlər deyilir. İnsanlar milli və ya qeyri-millətli ola bilər. Tarixi turizmin böyüməsində yadda saxlamaq lazım olan müxtəlif amillər var. Bu sahələrə infrastrukturun inkişafı, məhsulların yaradılması, insan kapitalının inkişafı, təşviq və marketinq, əməkdaşlıq, biznes strategiyası, innovasiya, turizmin milli diqqəti, yeni medianın inkişafı və irs turizminin inkişafı daxildir. Bu sahələrin inkişafı yeni turizm növlərinin inkişafına töhfə vermək və ziyarətçilərin sayını artırmaq. Ən böyük əhəmiyyət kəsb edən sahələrdən biri də turizmə milli prioritet verməkdir, çünki turizmin inkişafına diqqət yetirilir.

Regionda təkcə tarixi turizmin deyil, digər turizm növlərinin də böyüməsini və inkişafını təmin etmək üçün Turizm Departamenti lazımi funksiyaları yerinə yetirməlidir. Əsas funksiyaları turizm haqqında məlumat toplamaq, əldə etmək və yaymaq, təşkilatları təşkil etmək və əməkdaşlıq etmək, cinayət və zorakılığın qarşısını almağa çalışmaq, xidmətləri yaxşılaşdırmaq, müxtəlif turizm növləri haqqında məlumatlılığı artırmaq, nəqliyyat təmin etmək, qanunları formalaşdırmaq, fəaliyyətlərə nəzarət etmək və statistik məlumat və marketinq yaratmaqdır. Məslən: Yaylaq festivalı.

Xülasə, Azərbaycan özünü turizm ölkəsi kimi təsdiqləmək və dünyanın hər yerindən bütün növ turistləri cəlb etmək üçün kifayət qədər təbii və tarixi resurslara malikdir.

Azərbaycanda keçiriləcək festivallara Qafqaz xalqının canlı mədəniyyətini əks etdirmək lazımdır. Azərbaycanlılar istənilən kütləni parlaq və rəngarəng hadisəyə çevirmək üçün qeyri-adi qabiliyyətə malikdirlər. Xalqların musiqi ansamblı, ləzzətli yeməkləri, zəngin irsi ilə tanış olmaq. Azərbaycanda keçirilən festivallardan birinə baş çəkərək canlı mədəniyyəti yaxından izləmək olar.

Ədəbiyyat

1. Soltanova, H. (2015). "Azərbaycan Respublikasında Turizm və Onun İnkişafı". Bakı.
2. Əsgərov, Ə.T., Bilalov, B.Ə., Gülalıyev, Ç.G. (2011). "Ekoloji turizm". Bakı: Adiloğlu nəşriyyatı.
3. Bilalov, B. (2006). "Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi". Bakı: Mütərcim nəşriyyatı.
4. Bilalov, B.Ə., Gülalıyevin, Ç.G. (2015). "Turizmin Əsasları". Bakı: QHT nəşriyyatı.
5. Abadov, M. (2014). "Azərbaycan turizmi və onun inkişaf problemləri". Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı.
6. https://en.wikipedia.org/wiki/Baku_International_Jazz_Festival
7. https://en.wikipedia.org/wiki/Baku_International_Jazz_Festival
8. https://en.wikipedia.org/wiki/Gabala_International_Music_Festival
9. https://en.wikipedia.org/wiki/International_World_of_Mugham_Festival
10. https://www.bakujazzfestival.com/festival
11. https://en.wikipedia.org/wiki/Eurovision_Song_Contest_2012
12. https://www.fliptix.com/blog/2019/5/7/why-are-music-festivals-important

Göndərildi: 11.02.2023 Qəbul edildi: 06.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/91/54-60

Gülər Məmmədzadə
Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
magistrant
gyularmammadzada@gmail.com

MÜXTƏLİF LİDERLİK ÜSLUBLARININ MOTİVASİYA ÜZƏRİNDƏKİ TƏSİRLƏRİ

Xülasə

Lider və liderlik anlayışları son illərdə idarəetmə sahəsində ən çox diqqət çəkən məsələlərdən biridir. Lider, təşkilatda işçiləri motivasiya etməklə təşkilatdakı səmərəliliyin artırılmasına cavabdehdir. Liderin üslubu və davranışı birbaşa işçinin motivasiya, məmnunluq və bağlılıq səviyyəsinə təsir göstərir. Bu səbəbdən təşkilatın uğurunun işçilərin uğurundan keçə biləcəyi fikri lider tərəfindən diqqətdən kənarda qalmamalıdır. Məqalədə ən geniş yayılmış liderlik üslubları haqqında ümumi məlumat verilmiş və bu üslubların işçilərin motivasiyası üzərində effektinin müxtəlifliyi araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *lider, liderlik, liderlik xüsusiyyətləri, motivasiya, liderlik üslubları*

Guler Mammadzade
The Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Azerbaijan
master student
gyularmammadzada@gmail.com

Effects of different leadership styles on motivation

Abstract

The concept of leader and leadership is one of the most important issues in the field of management in recent years. The leader is responsible for increasing the efficiency of the organization by motivating the employees in the organization. The leader's style and behavior directly affect the employee's level of motivation, satisfaction and commitment. Therefore, the idea that the success of the organization can pass through the success of the employees should not be ignored by the leader. The article provides general information about the most common leadership styles and examines the diversity of the effect of these styles on the motivation of employees.

Keywords: *leader, leadership, leadership characteristics, motivation, leadership styles*

Giriş

Lider təşkilat və işçiləri arasında işçilərin davranış və münasibətinə təsir edən əhəmiyyətli bir vasitəçidir. Effektiv lider motivasiya amilləri haqqında hərtərəfli biliyə malik olmalıdır. İşçilərin istəkli olması, səy göstərmələri və işlərini mənimsəmələri liderin motivasiyası sayəsində mümkün olacaqdır. Bu baxımdan lider işçilərin motivasiyasında əsas rol və funksiyanı yerinə yetirir və liderin mənimsədiyi üslub və davranış birbaşa işçinin motivasiya, bağlılıq və məmnunluq səviyyəsinə təsir göstərir. Liderlik üslubunu vəziyyətə və işçilərin ehtiyaclarına uyğunlaşdıra bilən liderlər işçilərini həvəsləndirmək və cəlb etməkdə daha uğurlu olurlar.

Liderlik anlayışı və xüsusiyyətləri. Liderliyin tərifi ümumilikdə iki fərqli şəkildə verilir. Onlardan biri liderliyi proses, digəri isə xüsusiyyətlər baxımından müəyyənləşdirir. Proses baxımından lider təşkilatın məqsədlərinə uyğun olaraq təşkilat üzvlərinin fəaliyyətinə rəhbərlik edən və təşkil edən şəxsdir. Xüsusiyyətlər baxımından isə lider qrup üzvlərinə müvəffəqiyyətlə təsir edə bilən xarakterik xüsusiyyətlərə malik lider kimi müəyyən edilir (Ozkalp, Kirel, 2010: 309).

Bəzi insanlar təbii liderlik qabiliyyətlərinə sahib ola bilər, digərləri isə onları təlim və təcrübə vasitəsilə inkişaf etdirməli ola bilər. Burada əsas diqqət yetiriləcək məqam müəyyən araşdırma və araşdırmalarda ortaya çıxan liderlik xüsusiyyətlərinə malik insanların ortaq xüsusiyyətləri olacaq. Bununla belə, bütün tədqiqatlar ümumi nəticəyə gəlməyib və hər bir araşdırmada bəzi ümumi lider xüsusiyyətləri aşkar edilsə də, bəzi tədqiqatlarda fərqli lider xüsusiyyətləri müşahidə edilib.

Bəzi araşdırmalarda liderlərin qətiyyətli, özünə güvənən, yaradıcı, yüksək anlayışlı, dürüst, ardıcıl, qətiyyətli, digər fərdləri motivasiya edən,mürəkkəb problemləri həll etməyi bacaran, səbirli, işbirlikçi, gələcəyə baxan və yüksək ünsiyyət bacarıqlarına sahib fərdlər olduqları müəyyən edilmişdir (Wagen, 2007: 219). Bəzi araşdırmalarda isə liderdə olması lazım olan xüsusiyyətlər etibarlılıq, özünə inam, cəsarət, yaradıcılıq və idarəetmə qabiliyyəti, strategiya inkişaf etdirmə, dəyişikliyə ayaqlaşmaq, yenilikçi olmaq, vizyon sahibi olmaq, ünsiyyət bacarıqları, təşkilati bağlılıq, risk götürmək, əməkdaşlıq etmək bacarığı və xarizma kimi sadalanmışdır (Porter, 2003: 1).

Bununla belə effektiv liderlərdə tez-tez müşahidə olunan bir çox keyfiyyətlər var. Ən ümumi liderlik keyfiyyətlərindən bəziləri bunlardır:

– Vizyon: Liderin hara getmək istədikləri ilə bağlı aydın baxışı olmalıdır və bu baxışı başqalarına çatdıra bilməlidir.

– Ünsiyyət: Liderin öz vizyonunu, məqsədlərini və gözləntilərini çatdırması, həmçinin başqalarını ruhlandırmaq və həvəsləndirmək üçün effektiv ünsiyyət vacibdir.

– Qətiyyətlilik: Lider komandaya və ya təşkilata fayda verən vaxtında və yaxşı məlumatlı qərarlar qəbul etməyi bacarmalıdır.

– Məsuliyyət: Yaxşı bir lider öz hərəkətləri və qərarları,özünün və komandasının fəaliyyətinə görə məsuliyyət daşıyır.

– Empatiya: Empatiya nümayiş etdirən lider başqalarının ehtiyaclarını və hisslərini başa düşə və onlarla əlaqələndirə bilər ki, bu da inam və sədaqət yaratmağa kömək edir.

– Uyğunlaşma: Lider dəyişən şərtlərə uyğunlaşa bilməli və problemin həllinə çevik yanaşmalıdır.

– Güvən: Özündən əmin və özünə güvənən lider öz komandasında inam yaradır və inamla çətin qərarlar qəbul edə bilir.

– Dürüstlük: Dürüstlüklə hərəkət edən lider, komandasının etibarını və hörmətini qazanır və nümunə göstərir.

Liderləri digər insanlardan fərqləndirən bəzi əsas xüsusiyyətlər var. Liderlərin ən ümumi fərqləndirici xüsusiyyətləri dürüstlük, doğruluq, motivasiya, iddialılıq, ünsiyyətə açıqlıq və yüksək özünə inamdır. Liderlərin dürüst, düzgün, qərarlı olması, ekstrovert və ünsiyyətə açıq olması, özünə güvənməsi və ətrafındakılara da bunu hiss etdirməsi, izləyicilərini hərəkətə keçirməsi və məqsədlərinə çatmaq üçün onları motivasiya etməsi, kütlələrə rəhbərlik etmək və uğurlu olmaq baxımından son dərəcə vacibdir.

Motivasiya anlayışı və xüsusiyyətləri. Motivasiya latınca "hərəkət etmək" mənasını verən "movere" sözündən götürülmüşdür (Mustafa, Hasibe, 2015: 56). Motivasiya sözü motivasiya, aktivləşdirmə kimi anlayışlar üçün də işlənir. Motivasiya müəyyən bir hərəkətə başlamaq, davam etdirmək və konstruktiv yönləndirmək kimi xüsusiyyətlərə malikdir. Motivasiya, işçinin fərdi ehtiyaclarını ödəməklə təşkilatın məqsədlərinə çatmaq üçün tələb olunan yüksək səviyyəli səydir.

Motivasiya bizi hədəflərimizə çatmağa yönəldən psixoloji vəziyyətdir. Bizi hərəkətə keçməyə, maneələri dəf etməyə və çətinliklər qarşısında əzmkar olmağa ruhlandıran hərəkətverici qüvvədir. Motivasiya insanın özündən qaynaqlanan daxili, ya da xarici mükafatlardan və ya təzyiqlərdən qaynaqlanan xarici ola bilər. Motivasiya şəxsi dəyərlər və inanclar, nailiyyət və tanınma istəyi, sosial əlaqə və aidiyyət ehtiyacı kimi müxtəlif amillərdən təsirlənə bilər. O, həmçinin stimullar, mükafatlar, sosial və ya mədəni normalar kimi xarici amillərdən təsirlənə bilər.

Motivasiyanın əsas məqsədlərindən biri insanları təşkilati məqsədlərə doğru işləməyə həvəsləndirməkdir. Motivasiyadan təşkilatın xeyrinə istifadə etmək və idarəetmənin uğuruna töhfə vermək üçün insanları təşkilati məqsədlərə yönəltmək lazımdır. Bunun baş verməsi üçün fərdi ehtiyaclar ödənilməlidir. Təşkilatın balanssızlığının və gərginliyinin azaldılması üçün işçilər öz

gözləntilərini və ehtiyaclarını qarşılamalıdırlar. Motivasiya, performans və müsbət işə münasibətin hamısı güclü əlaqəyə malikdir. Motivasiyalı fərdlər həm işə bağlılıqlarını, həm də performanslarını artırırlar.

Liderlik üslubları və motivasiya. Liderlər vəzifələrini yerinə yetirərkən, olduqları mühitin şərtlərinə uyğun olaraq müxtəlif davranış üslubları mənimsəyirlər. Şərtlərə uyğun liderlik üslubunun seçilməsi həm fərdi, həm də təşkilati məqsədlərin həyata keçirilməsinə əhəmiyyətli töhfə verəcəkdir. Bu səbəbdən də tətbiq olunacaq liderlik üslubu müəyyən edilərkən müəssisənin fəaliyyət sahəsi, fəaliyyət subyekti, lideri izləyənlərin şəxsiyyətləri, ölkələrin mədəni strukturları, zaman təzyiqi, struktur və ekoloji problemlər kimi bəzi amillər nəzərə alınmalıdır (Shimshek, 2003: 182).

Liderlik üslubu liderin istiqamət vermək, planları həyata keçirmək və insanları motivasiya etmək üçün yanaşmasıdır. 1939-cu ildə psixoloq Kurt Lewin və tədqiqatçılar qrupu üç əsas liderlik üslubunun olduğunu müəyyən etdilər: Avtoritar (avtokratik), İştirakçı (Demokratik) və Liberal (Laissez-Faire). Ənənəvi liderlik üslubları ilə yanaşı, yeni dəyişikliklər və inkişafların təsiri ilə bəzi müasir liderlik üslublarının da meydana çıxdığı müşahidə edilmişdir. Bu liderlik üslublarının daha çox günün ehtiyac və tələblərinə cavab verdiyi düşünülür. Müasir liderlik üslubları arasında ən diqqət çəkənlər transformasiya, tranzaksiya və xarizmatik liderlik üslublarıdır. Hər bir üslubun üstünlükləri və çətinliklərinə nəzər salmaqla altı ümumi liderlik üslubuna nəzər salaq:

Ənənəvi liderlik üslubları. Bu gün ölkəmizdə bir çox təşkilatlarda ənənəvi liderlik üslublarından hələ də geniş istifadə olunur. Ənənəvi liderlik üslubları aşağıda qısa şəkildə verilmişdir:

Avtokratik liderlik stili. Bu üslub ənənəvi liderlik üslubları arasında ən diqqət çəkənidir. Bu liderlər komanda üzvlərindən məlumat toplamağa daha az diqqət yetirir və başqalarının əməl etməsi gözlənilən icraedici qərarlar qəbul etməyə meyllidirlər. Bu cür rəhbərlər səhvlərini tənqid etməklə və əmr verməklə, tabeliyində olanları motivasiya edirlər.

Avtokratik liderliyin üstünlüklərinə aşağıdakılar daxildir:

– Xüsusilə qərar qəbul etməyə gəldikdə səmərəli ola bilər.

– Məsuliyyəti öz üzərinə götürən bir şəxs komandaları vahid və ardıcıl saxlaya bilər.

– Liderin cəld qərar verməsi fərdin stressini azalda bilər.

– Hər kəsin fərdi rollarını aydınlaşdıra bilər, çünki onlara xüsusi vəzifələr verilir və bu roldan kənara çıxmağa təşviq edilmir.

– Avtokratik liderlər iş yerində qərarların çoxunu qəbul etdikləri üçün böhranlara və stresli vəziyyətlərə necə reaksiya verməyi və idarə etməyi bilirlər.Bu cür inam nümayiş etdirən lider adətən komandanın mənəviyyatını artırmağa kömək edir.

Avtokratik liderliyin mənfi cəhətlərinə aşağıdakılar daxildir:

– Yaradıcılığı, əməkdaşlığı, yeniliyi və düşüncə müxtəlifliyini boğa bilər.

– Avtokratik liderlər qərarların əksəriyyətini öz komandaları adından qəbul edirlər, bu isə yüksək stresslidir, çünki lider hər şeyə görə məsuliyyət hiss edir. Lider pisdirsə və ya inamlı qərarlar qəbul edə bilmirsə, bu, komandanın qalan hissəsinə təsir edə bilər, çünki heç bir komanda üzvü qərar qəbul etmə səlahiyyətinə malik deyil.

– Avtokratik lider başqalarının fikirlərini eşitmək istəmədiyi üçün fərdlər tərəfindən tez-tez narazılıq, işə qarşı istəksizlik və tətminsizlik hissi yaranır, belə olduğu halda işçilər söz haqqlarının olmadığını hiss edə bilərlər.

Avtokratik rəhbərlik yalnız müəyyən bir iş mühitində yararlıdır.Ciddi bir iyerarxiya və struktura əməl edən şirkətlər bu liderlik tərzinə asanlıqla uyğunlaşa bilərlər. Kiçik şirkətlər avtoritar liderlik üslubunda daha uğurlu ola bilərlər, çünki bu, idarə etməyi və daha az işçi ilə işləməyi tələb edir. Əslində üslubun çatışmazlıqları və çoxsaylı üstünlükləri var. Bir sözlə, avtokratik liderlik daha yüksək məhsuldarlığa səbəb ola bilər, lakin uzunmüddətli perspektivdə təşəbbüsün olmaması və institusional çəkişmə adi haldır. Avtokratik şəraitdə məhsuldarlığın artması liderin fəaliyyətinin tanınması və sanksiyadan istifadə etməsinin nəticəsidir (Chukwusa, 2018: 6).

Demokratik-İştirakçı liderlik üslubu. İştirakçı liderlik üslubu da deyilir və avtokratik liderliyin əksidir. Qrup üzvlərinin qərarların qəbulu prosesində daha fəal rol oynadığı liderlik tərzidir. Demokratik lider hər kəsə qərarların qəbuluna töhfə vermək, problemləri müzakirə etmək və həll etmək üçün bir araya gəlmək imkanı verir. Bu tip liderlər tabeliyində olanlara təsir etmək üçün taktikaları idarə etmək əvəzinə, təcrübə və maraq gücündən istifadə etməyə üstünlük verirlər. Bu liderlik üslubunun ən fərqləndirici xüsusiyyəti fəaliyyətlərin lidersiz həyata keçirilə bilməsidir. Qərarların qəbulunda liderin iştirakı isə qaçılmazdır (Sabuncuoglu, Tuz, 2008: 210-211).

Demokratik-iştirakçı liderin məqsədi ardıcılları onlara qarışmamaq və tam azad etmək deyil, yalnız hədəflərə çatma nöqtəsində onlarla birgə hərəkət edərək iştirakını təmin etməkdir.

Demokratik liderliyin üstünlüklərinə aşağıdakılar daxildir:

– Lideri izləyənlər də lider qədər təşkilata təsir edən şərtlərlə maraqlanır, məqsəd, qərar, plan və siyasətlə bağlı təkliflər hazırlayır.

– Daha dəqiq qərarlar qəbul olunur.

– İşçilərin və ya ideyası olan ardıcılların arzu və düşüncələri,motivləri,istəkləri və inanclarının müsbət dəyərləndirilməsi nəticəsində iş görmə arzusu və motivasiya artır.

– Qərar vermə prosesində iştirak etməklə işçilərin psixoloji məmnunluğu və motivasiyası artır.

Bu liderliyin çatışmazlıqlarına aşağıdakılar daxildir:

– vaxt itkisinə səbəb olur

– vacib və vacib olmayan bütün qərarlar sistemi ləng işləyir

– izləyici qrupu böyük olduqda həm xərclər artır, həm də bəzi yeniliklər baş verir, ona görə də qərarlar öz effektivliyini itirir, bəzən hətta qrup qərar verə bilmir, qərar qəbul edə bilmir

– hər kəsin öz fikrini söyləməyə məcbur edilməsi, mütəxəssisi olmadığı mövzularda rəy soruşulması ilə auditoriya bəzən çətin vəziyyətdə qalır, bəzi yanlış fikirlər irəli sürüb müdafiə edilir (Eren, 2011: 455).

Demokratik liderlik o zaman səmərəlidir ki, qrupdakı hər kəs bacarıqlara malik olsun və bunları bölüşməyə hazır olsun. İnsanlara öz fikirlərini bölüşmək, plan hazırlamaq və daha sonra ən yaxşı seçimə səs vermək üçün kifayət qədər vaxt vermək də vacibdir.

Liberal liderlik üslubu. Adından da göründüyü kimi, laissez-faire liderlik tərzi ardıcıllarına müdaxilə etmədən tam azadlıq verir. Bu liderlik üslubunda olan liderlər çoxlu idarəetmə səlahiyyətlərindən istifadə etmirlər. Onlar öz səlahiyyətlərini həyata keçirməkdən və məsuliyyəti qəbul etməkdən yayınırlar. Liderlər digər qrup üzvləri ilə eyni rol oynayırlar. Onlar qrup üzvlərinə səlahiyyət verir və hər bir işçiyə mövcud resursların məhdudiyyətləri daxilində məqsədlər, planlar və cədvəllər təyin etməyə imkan verir.Tam azadlığa imkan verən bu liderlik üslubunda liderlər tabeliyində olanlar üzərində çox da təsir gücünə malik deyillər. Qrup üzvləri sanki başlarında lider yoxmuş kimi davranırlar və bu məqamda özlərini tam azad hiss edirlər. Belə rəhbərlər heç bir səlahiyyətdən istifadə etmirlər,əvəzinə bütün səlahiyyətləri üzvlərə verirlər. Nəticədə təşkilat daxilində istər-istəməz səlahiyyət boşluğu yarana bilir.

Liberal liderliyin bəzi üstünlükləri

– hər bir üzvün fərdi hazırlığını və yaradıcılığını aktivləşir

– tabeliyində olanlara lazım bildikləri şəxslərlə qruplar yaratmağa imkan verir

– problemləri həll etmək və tabeliyində olanların yeni ideyaları sınaqdan keçirərək ən uyğun qərarlar qəbul etmələrini təmin etmək üçün tam sərbəstlik var

Bu tip liderliyin çatışmazlıqlarındandır:

– liderin səlahiyyət istifadəsini aradan qaldırmaq, qrup daxilində anarxiyaya səbəb olmaq, hər kəsin istədiyi məqsədlərə doğru irəliləməsinə səbəb olmaq

– fərdi nailiyyətlərdən başqa qrup nailiyyətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına səbəb olmaq

– tənbəllik edənlər tərəfindən xaos və anarxiyanı artırmaq və ondan qaçmaq üçün yollar axtarmaq, təşkilati resurslardan özləri üçün istifadə etmək,qrupun parçalanmasına səbəb olmaq (Yilmaz, 2011: 74).

Qrup üzvlərinə tez-tez müdaxilə və vədlərə əməl etməmək bəzi problemlərə səbəb olduğu kimi, qrup üzvlərinə tam sərbəstlik və səlahiyyət verilməsi də təşkilatlarda bəzi problemlərə səbəb olur. Nəticədə, ardıcıllara tam səlahiyyət vermək, müdaxilə etməmək, onları öz ixtiyarına buraxmaq liderliklə bir araya sığmır. Çünki liderlər adətən insanlar tələb etdikdə orada olurlar. Bu zaman insanların özlərini təcrid olunmuş hiss etmələri uyğun deyil.

Bu liderlik tərzi qərar qəbul etmək üçün səlahiyyət sahibi olan işçilər arasında motivasiyanı artıra bilər, lakin aydın istiqamət və rəhbərlik tələb olunduğu yerlərdə təsirli olmaya bilər.

Müasir liderlik üslubları. *Transformasiyalı liderlik stili.* Müasir liderlik üslubları arasında ən çox vurğulanan və ən diqqət çəkən liderlik üslublarından biri transformativ liderlik tərzidir. Transformativ liderliyi təşkilatda dəyişən ətraf mühit şəraitinin tələblərinə uyğun olaraq transformasiya prosesinə başlamaqla, hörmət, etibar və cəsarət doğuran xüsusiyyətlərlə ardıcılların inanclarına, münasibətinə və dəyərlərinə təsir etməklə təşkilatın missiya və məqsədlərinə nail olmaq prosesi kimi ifadə etmək olar. Transformasiya liderliyi təşkilat qarşısında yeni inkişaf və rifah yolu yaratmaq üçün ideyalar və yeni perspektivlər yaratmağa çalışan liderlərə aiddir. Menecerlər və işçi heyəti arasında öhdəlik, həvəs və sədaqət inkişaf etdirərək, onlar yeni istiqamətlərdə hərəkət etmək və daha yüksək ideal performans zirvələrinə çatmaq üçün hazırlıqlı olmaq və lazımi bacarıqları əldə etmək üçün təşkilatın üzvlərini təşkilatın əsaslarında və əsaslarında əsaslı dəyişikliklər etməyə səfərbər edirlər (Mirkamali, Shateri, Uzbashi, 23).

Transformasiya edən liderlər işçilərini tam potensiallarına çatmaq və məqsədlərinə çatmaq üçün ruhlandıraraq və gücləndirməklə motivasiya edirlər. Transformasiya edən liderlərin işçilərini motivasiya etməyin bəzi yolları bunlardır:

– Aydın bir vizyon qururlar: Transformasiya liderləri təşkilatlarını və ya komandalarını hara aparmaq istədikləri barədə aydın və cəlbedici bir baxışa sahibdirlər. Onlar bu vizyonu işçilərinə çatdırır və onları bu istiqamətdə işləməyə ruhlandırırlar.

– Güvən yaradırlar: Transformasiya edən liderlər açıq, dürüst və şəffaf olmaqla işçiləri ilə inam yaradırlar. Onlar işçilərini dinləyir, fikirlərini qiymətləndirir və işçilərin öz fikirlərini söyləyə biləcəyi təhlükəsiz və dəstəkləyici mühit yaradırlar.

– Dəstəklə təmin edirlər: Transformasiya liderləri öz işçilərinə resurslar, kouçinq və mentorluq təmin etməklə dəstək verirlər. Onlar işçilərinə bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir və onların təkmilləşdirilməsinə kömək etmək üçün rəy və təlimat verirlər.

– İnnovasiyaları həvəsləndirən: Transformasiya edən liderlər işçilərini yenilikçi ideyalar irəli sürməyə təşviq edirlər. Onlar təcrübə və risk alma mədəniyyəti yaradırlar, burada işçilər özlərini yeni çağırışların öhdəsindən gəlmək və yeni imkanları araşdırmaq üçün güc hiss edirlər.

– Nailiyyətin tanınması və mükafatlandırılması: Transformasiya liderləri işçilərinin nailiyyətlərini tanıyır və mükafatlandırırlar. Onlar uğurları qeyd edir, ictimaiyyətin tanınmasını təmin edir və işçilərini yüksək səviyyədə fəaliyyətlərini davam etdirməyə həvəsləndirmək üçün stimul və mükafatlar təqdim edirlər.

Ümumilikdə transformasiya liderləri işçilərini yeni zirvələrə çatmağa ruhlandırmaqla, dəstək və rəhbərlik etməklə, yenilik və mükəmməllik mədəniyyəti yaratmaqla həvəsləndirirlər.

Tranzaksional (interaktiv) Liderlik Stili. Tranzaksional liderlər inanırlar ki, onların ardıcılları mükafatlar və həvəsləndiricilər tərəfindən motivasiya olunur və onlar arzu olunan nəticələrə nail olmaq üçün mükafat və cəzalar sistemindən istifadə edirlər.

Tranzaksiyal liderlik üslubunun üç əsas xüsusiyyətə malik olduğu bildirilir. Bu xüsusiyyətlər bunlardır:

– Şərti Mükafat: Bu o deməkdir ki, rəhbər işçiləri əvvəlcədən müəyyən edilmiş məqsədlərə çatdıqları təqdirdə onlara konkret mükafatlar verir. Bu məqsəd və vəzifələrə nail olmaq üçün rəhbər və işçiləri arasında vaxtaşırı xatırlatmalara əsaslanan müsbət möhkəmləndirmə aparılır. Bu anlayışda işçilər öz vəzifələrini gözlənildiyi kimi yerinə yetirmək və qarşılığında mükafat almaq üçün öz işlərini və vəzifələrini yerinə yetirirlər.

– İstisna ilə İdarəetmə (Aktiv): Bu ölçü ilə tranzaksiyonal (interaktiv) fəaliyyət göstərən liderlər təşkilatdakı problemi və ya uğursuzluğu aradan qaldırmaq üçün dərhal hərəkətə keçirlər. Bu

hərəkətin nəticəsində liderlər dağıdıcı tənqidlər edə, cəzalandırmağa və ya işdən çıxarmağa cəhd edə bilərlər.

– İstisnalar üzrə İdarəetmə (Passiv):Bəzi tədqiqatçılar bu liderliyi də sərbəstlik verən liderlik adlandırırlar.Çünki bu anlayışa sahib olan liderlər öz işçilərini vəzifələrini yerinə yetirmək üçün tamamilə sərbəst buraxırlar. Problemləri həll etmək üçün müdaxilə etməkdənsə, işçilərinin həll yolu tapmaqlarını üstün tuturlar. Çünki onlar qərar vermək məcburiyyətində olduqları zaman çətinlik çəkirlər və adətən qərar verməyi gecikdirirlər (Sabuncuoğlu, 2008: 221-222).

Bu liderlər yuxarıda qısa şəkildə ümumiləşdirilən üç əsas davranışdan, yəni bəzən mükafatlandırmaqla, bəzən müdaxilə etməklə, bəzən isə heç müdaxilə etməməklə bütün səlahiyyətləri qrup üzvlərinə buraxaraq fərdləri istiqamətləndirməyə çalışırlar. Bununla belə, tranzaksiya xarakterli liderlik modeli həddindən artıq nəzarətçi və sərt kimi də görünə bilər və yaradıcılıq, innovasiya və çevikliyə ehtiyac olan situasiyalarda təsirli olmaya bilər. O, həmçinin uzunmüddətli məqsəd və vəzifələr hesabına qısamüddətli nəticələrə diqqəti yönəldə bilər.

Xarizmatik liderlik stili. Xarizmatik liderlər öz ardıcılları ilə xüsusi əlaqələrə malikdirlər və yüksək performans, sədaqət, fədakarlıq və həvəs yaradırlar.Onlar həvəslə bağlı olduqları ardıcıllarının duyğularına toxunan bir vizyon inkişaf etdirirlər. Xarizmatik liderlər risk götürür və qeyri-ənənəvi yollarla hərəkət edirlər.Onlar onu izləyənlərin ehtiyaclarına və kənar məhdudiyyətlərə həssasdırlar. Bu tip liderlər yüksək özünəinam və ünsiyyət bacarıqlarına malikdirlər (Osland, Joyce, 2017:404). Xarizmatik liderlərin işçilərini motivasiya etməyin bəzi yolları bunlardır:

– Cazibədar bir vizyonun ifadə edilməsi: Xarizmatik liderlər təşkilatlarını və ya komandalarını hara aparmaq istədikləri barədə aydın və ruhlandırıcı bir vizyona sahibdirlər. Onlar bu vizyonu izləyiciləri ilə rezonans doğuran, ortaq məqsəd və istiqamət hissi yaradan şəkildə çatdırırlar.

– Şəxsi əlaqələr qurmaq: Xarizmatik liderlər ardıcılları ilə güclü şəxsi əlaqələr qururlar. Onlar öz izləyicilərinin həyatına və qayğılarına səmimi maraq göstərirlər və onlarla şəxsi səviyyədə əlaqə saxlamağa çalışırlar.

– Ruhlandırıcı etimad: Xarizmatik liderlər səriştə, nikbinlik və dözümlülük hissini əks etdirərək öz ardıcıllarında inamı ilhamlandırırlar. Çətinliklərin və uğursuzluqların öhdəsindən gəlməyə qadir olduqlarını nümayiş etdirirlər və ardıcıllarını oxşar düşüncə tərzini mənimsəməyə təşviq edirlər.

– Geribildirim və dəstəyin təmin edilməsi: Xarizmatik liderlər öz izləyicilərinə rəy və dəstək verirlər. Onlar ardıcıllarına bacarıq və qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə kömək edir, maneələri dəf etmək və məqsədlərinə çatmaq üçün onlara rəhbərlik və dəstək verirlər.

– Həyəcan hissi yaratmaq: Xarizmatik liderlər öz baxışları ətrafında həyəcan və enerji hissi yaradırlar. Onlar xarizmalarından və şəxsiyyətlərindən istifadə edərək, izləyiciləri arasında həvəs və motivasiya hissi yaratmaqla onlara xüsusi və vacib hadisənin bir hissəsi olduqlarını hiss etdirirlər.

Nəticə

Fərqli liderlik üslublarının motivasiya üzərində təsirləri müxtəlifdir.Liderlik üslubunun seçimi işçilərin motivasiya səviyyələrinə əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. İşçilərin ehtiyacları və üstünlükləri ilə uyğunlaşan liderlik tərzi müsbət və məhsuldar iş mühiti yarada bilər ki, bu da motivasiya və iş məmnunluğunun daha yüksək səviyyəsinə gətirib çıxarır. Digər tərəfdən, işçilərin ehtiyaclarına uyğun olmayan liderlik tərzi motivasiya, məşğulluq və məhsuldarlığın aşağı səviyyələrinə səbəb ola bilər.

Nəticə etibarı ilə, ən təsirli liderlik üslubu fərdi işçilərin ehtiyac və üstünlüklərini və vəziyyətin tələblərini nəzərə alaraq uyğunlaşa bilən və çevik olandır. Müxtəlif liderlik üslublarının motivasiyaya təsirini başa düşməklə, liderlər işçilərini ən yaxşı şəkildə necə motivasiya etmək və təşkilati məqsədlərinə nail olmaq barədə əsaslandırılmış qərarlar qəbul edə bilərlər. Liderlər liderlik üslublarını vəziyyətə uyğunlaşdırmalıdırlar və çevik olmalıdırlar.

Yaxşı lider vəziyyəti təhlil etməyi bacarmalı və komanda üzvlərinin ehtiyaclarını anlayaraq ən uyğun liderlik tərzini seçməlidir. Həmçinin, liderlər liderlik bacarıqlarını daim təkmilləşdirməli və tabeliyində olanlarla qarşılıqlı əlaqədə ünsiyyət, empatiya və komanda işi kimi əsas bacarıqlara diqqət yetirməlidirlər.

Ədəbiyyat

1. Ozkalp, E., Kirel, C. (2010). "Organizational Behavior", 309 p.
2. Wagen, L.V. (2007). "Human Resource Management for Events", 219 p.
3. Porter, M.E. (2003). "Competitive Strategy Sector and Competitor Analysis Techniques", 1 p.
4. Mustafa, O., Hasibe, G.K. (2015). "Leadership and Motivation: A Theoretical Evaluation", 56 p.
5. Shimshek, I.H. (2003). "An approach to the types of leaders in terms of the Quran", 182 p.
6. Chukwusa, J. (2018). "Autocratic Leadership Style: Obstacle to Success in Academic Libraries", 6 p.
7. Sabuncuoglu, Z., Tuz, M. (2008). "Organizational Psychology". Bursa: Alfa Aktuel Press Distribution, p.210-211.
8. Eren, E. (2011). "Management and Organization", 10th Edition, 455 p.
9. Yilmaz, H. (2011). Empowering Leadership. B. 1. Istanbul: Beta Press Publication, 74 p.
10. Mirkamali, M., Shateri, K., Uzbashi, A. "Explaining the role of transformational leadership in the field of organizational creativity". Journal of Innovation and Value Creation, 23 p.
11. Sabuncuoğlu, Z., Tuz, M. (2008). "Organizational Psychology". Bursa: Alfa Aktuel Press Distribution, p.221-222.
12. Osland, Joyce, S. (2017). "Organizational Behaviour: An Experiential Approach", 8th Edition, 404 p.

Göndərildi: 15.04.2023 Qəbul edildi: 05.06.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/91/61-68

Rəşad Hacıyev
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
rashad.hadjiyev@gmail.com

MÜASİR DÖVRDƏ QEYRİ-NEFT SEKTORUNDA MÖVCUD VƏZİYYƏTİN TƏDQİQİ

Xülasə

IFRS bütün dünyada maliyyə bazarlarına şəffaflıq, hesabatlılıq və səmərəlilik gətirən yüksək keyfiyyətli, beynəlxalq səviyyədə tanınmış mühasibat standartları toplusunu təmin etməklə bu problemi həll edir. IFRS maliyyə məlumatlarının beynəlxalq müqayisəliliyini və keyfiyyətini artırmaqla şəffaflıq gətirir, investorlara və digər bazar iştirakçılarına əsaslandırılmış iqtisadi qərarlar qəbul etməyə imkan verir. IFRS kapital təminatçıları və onların pullarını etibar etdikləri insanlar arasında məlumat boşluğunu azaltmaqla hesabatlılığı gücləndirir. "Ehtiyatlar" adlı 2 №-li IFRS maliyyə hesabatlarında ehtiyatların (həmçinin ehtiyat kimi tanınır) tanınması, ölçülməsi və açıqlanmasına dair təlimatları təqdim edir. O, ehtiyatların ilkin dəyərinin müəyyən edilməsi üsullarını, o cümlədən qaimə məsrəflərinin bölüşdürülməsini və sonradan maya dəyərinin və xalis satış dəyərinin ən aşağı qiyməti ilə ehtiyatların ölçülməsini əks etdirir. Qeyri-neft sektorunda mövcud vəziyyət ölkədən, regiondan və konkret sənayedən asılı olaraq çox dəyişə bilər. İqtisadi şərait, hökumət siyasəti, texnoloji irəliləyişlər və qlobal bazar tendensiyaları kimi amillər qeyri-neft sektorunun fəaliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər. Standartlar rəhbərliyin məsuliyyətə cəlb edilməsi üçün lazım olan məlumatları təqdim edir. Bütün bunlar mövzunun aktuallığından xəbər verir.

Açar sözlər: *müasir dövr, qeyri-neft sektoru, mövcud vəziyyət, IFRS, 2 №-li IFRS*

Rashad Hajiyev
Azerbaijan State University of Economics
master student
rashad.hadjiyev@gmail.com

Study of the current situation in the non-oil sector in modern times

Abstract

IFRS solves this problem by providing a set of high-quality, internationally recognized accounting standards that bring transparency, accountability and efficiency to financial markets around the world. IFRS brings transparency by increasing the international comparability and quality of financial information, allowing investors and other market participants to make informed economic decisions. IFRS strengthens accountability by reducing the information gap between capital providers and the people they trust with their money. IFRS 2 Provisions provides guidance on the recognition, measurement and disclosure of provisions (also known as reserves) in financial statements. It reflects methods of initial cost determination of inventories, including allocation of overhead costs and subsequent measurement of inventories at the lower of cost and net realizable value. The current situation in the non-oil sector can vary greatly depending on the country, region and specific industry. Factors such as economic conditions, government policies, technological advances and global market trends can significantly affect the performance of the non-oil sector. Standards provide the information necessary to hold management accountable. All this indicates the relevance of the topic.

Keywords: *modern era, non-oil sector, current situation, IFRS, IFRS № 2*

Giriş

Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartları (BMHS) dünyanın getdikcə daha çox ölkəsində kapital bazarlarına maliyyə hesabatlarının verilməsi üçün əsas yaradır. Qlobal miqyasda müqayisə edilə bilən məlumat mənbəyi kimi, IFRS da bütün dünya üzrə tənzimləyicilər üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. IFRS investorlara bütün dünyada imkanları və riskləri müəyyən etməyə kömək etməklə iqtisadi səmərəliliyə töhfə verir, beləliklə də kapitalın bölüşdürülməsini yaxşılaşdırır. Bizneslər üçün vahid, etibarlı mühasibat dilinin istifadəsi kapitalın dəyərini azaldır və beynəlxalq hesabat xərclərini azaldır. Bu gün transsərhəd əməliyyatlar adi haldır və çoxlu sayda biznes dünya üzrə investisiya imkanları axtarır. Keçmişdə bu cür beynəlmiləlçiliyə müxtəlif ölkələrin müxtəlif mühasibat uçotu standartlarını saxlaması, işgüzar sövdələşmələrə xərc, mürəkkəblik və risk əlavə etməsi mane olurdu. IFRS müxtəlif ölkələrin eyni, qlobal miqyasda tətbiq olunan mühasibat standartları toplusunu qəbul etməsini təmin etməklə bu problemi aradan qaldırır.

IFRS bütün dünyada maliyyə bazarlarına şəffaflıq, hesabatlılıq və səmərəlilik gətirən yüksək keyfiyyətli, beynəlxalq səviyyədə tanınmış mühasibat standartları toplusunu təmin etməklə bu problemi həll edir. IFRS maliyyə məlumatlarının beynəlxalq müqayisəliliyini və keyfiyyətini artırmaqla şəffaflıq gətirir, investorlara və digər bazar iştirakçılarına əsaslandırılmış iqtisadi qərarlar qəbul etməyə imkan verir. IFRS kapital təminatçıları və onların pullarını etibar etdikləri insanlar arasında məlumat boşluğunu azaltmaqla hesabatlılığı gücləndirir. Standartlarımız rəhbərliyin məsuliyyətə cəlb edilməsi üçün lazım olan məlumatları təqdim edir. Qlobal miqyasda müqayisə edilə bilən məlumat mənbəyi kimi, IFRS da bütün dünya üzrə tənzimləyicilər üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Və IFRS investorlara bütün dünyada imkanları və riskləri müəyyən etməyə kömək etməklə iqtisadi səmərəliliyə töhfə verir, beləliklə də kapitalın bölüşdürülməsini yaxşılaşdırır. Bizneslər üçün vahid, etibarlı mühasibat dilinin istifadəsi kapitalın dəyərini azaldır və beynəlxalq hesabat xərclərini azaldır (1).

Qeyri-neft sektorunun maliyyə hesabatı neft sənayesindən kənarda fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlar üçün maliyyə məlumatlarının hazırlanması və təqdim edilməsi prosesinə aiddir. Qeyri-neft sektorları istehsal, pərakəndə satış, xidmətlər, kənd təsərrüfatı, texnologiya və s. daxil olmaqla, geniş sənaye sahələrini əhatə edir. Bu sektorlar ölkənin ümumi iqtisadi inkişafına töhfə verir və maliyyə təhlili və qərarların qəbulu üçün vacibdir. Qeyri-neft sektorunda maliyyə hesabatları Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartları (BMHS) kimi müəyyən edilmiş mühasibat uçotu prinsipləri və standartlarına əməl edir. Məqsəd istifadəçilərə şirkətin maliyyə fəaliyyətini, mövqeyini və pul vəsaitlərinin hərəkətini qiymətləndirməyə imkan verən müvafiq, etibarlı və müqayisə edilə bilən maliyyə məlumatlarını təmin etməkdir.

Qeyri-neft sektoru üçün maliyyə hesabatlarında bəzi əsas elementlər və mülahizələr bunlardır:

Maliyyə hesabatları: Qeyri-neft sektoru subyektləri balans hesabatı, mənfəət və zərər haqqında hesabat, pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat və kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat daxil olmaqla maliyyə hesabatlarını hazırlayır. Bu hesabatlar müəyyən dövr ərzində maliyyə vəziyyətinin, fəaliyyətinin və maliyyə strukturunda dəyişikliklərin qısa təsvirini təqdim edir.

Gəlirlərin tanınması: Qeyri-neft sektoru şirkətləri malların və ya xidmətlərin satışından əldə olunan gəliri müvafiq qaydada tanımalıdırlar. Gəlirlərin tanınması prinsipləri, gəlirin müştərilərə mal və ya xidmətlərin ötürülməsini əks etdirməsini təmin etməklə, gəlirin nə vaxt və necə tanınması lazım olduğunu istiqamətləndirir.

Satılan malların dəyəri: İstehsal və ya pərakəndə satış müəssisələri üçün satılan malların dəyərini müəyyən etmək çox vacibdir. Satılan Malların Dəyəri müəyyən bir dövr ərzində satılan malların istehsalı və ya alınması ilə bağlı birbaşa xərcləri təmsil edir.

Amortizasiya: Qeyri-neft sektoru müəssisələri çox vaxt faydalı istifadə müddəti ərzində köhnəlmə və ya amortizasiya tələb edən maddi və qeyri-maddi aktivlərə malikdirlər. Amortizasiya maddi aktivlərin (məsələn, binalar, avadanlıqlar) dəyərinin bölüşdürülməsini əks etdirir, amortizasiya isə qeyri-maddi aktivlərə (məsələn, patentlər, ticarət nişanları) aiddir.

Ehtiyatların qiymətləndirilməsi: Qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələr inventar saxlayır və bu ehtiyatların dəqiq qiymətləndirilməsi lazımdır. Ehtiyatların ilkin dəyərini və sonradan

onun maliyyə hesabatlarına təsirini müəyyən etmək üçün FIFO və ya orta çəkili dəyər WAC kimi qiymətləndirmə metodlarından istifadə olunur.

Maliyyə açıqlamaları: Qeyri-neft sektoru şirkətləri maliyyə hesabatlarından kənar müvafiq məlumatları açıqlayır. Bu açıqlamalara mühasibat uçotu siyasəti, şərti öhdəliklər, əlaqəli tərəflərlə əməliyyatlar, əhəmiyyətli hadisələr və ya risklər və maliyyə hesabatlarının şərhinə təsir edə biləcək digər amillər daxil ola bilər (Roberts, 2022: 75-92).

Tənzimləmə uyğunluğu: Yurisdiksiyadan asılı olaraq, qeyri-neft sektoru şirkətləri tənzimləyici orqanlar tərəfindən qoyulan xüsusi hesabat tələblərinə tabe ola bilər. İllik hesabatların təqdim edilməsi və ya yoxlanılmış maliyyə hesabatlarının təqdim edilməsi kimi bu qaydalara riayət etmək çox vacibdir.

Rəhbərliyin müzakirəsi və təhlili: Maliyyə hesabatlarında qeyri-neft sektoru şirkətləri tez-tez Rəhbərliyin müzakirəsi və təhlili bölməsini təqdim edirlər. Bu rəvayət şərhi şirkətin maliyyə vəziyyəti, əməliyyatların nəticələri və gələcək perspektivləri haqqında məlumat verir və istifadəçilərə maliyyə hesabatlarının əsas amillərini başa düşməyə imkan verir (Anderson, 2019).

Qeyd etmək vacibdir ki, maliyyə hesabatı təcrübələri və qaydaları ölkələr və sənayelər arasında dəyişə bilər. Buna görə də, qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən şirkətlər öz fəaliyyət yurisdiksiyalarına xas olan müvafiq mühasibat uçotu standartlarına və normativ tələblərə əməl etməlidirlər. Qeyri-neft sektorunda maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünün və uyğunluğunun təmin edilməsində peşəkar mühasiblər və auditorlar mühüm rol oynayırlar.

Ehtiyatların idarə edilməsi müəssisələr üçün vacib bir aktivdir, çünki bu, bu malları aldıqları zaman şirkətin balansında olan inventarların dəyərini minimuma endirməyə imkan verir. Ehtiyatlar üç yolla təsnif edilə bilər, o cümlədən materiallar, bitməmiş istehsal və hazır məhsullar. İnventar, şirkətin istehsalatda istifadə etdiyi və ya satdığı əşyaların, komponent hissələrinin və xammalın uçotudur. Mühasibat uçotu termini olaraq inventar cari aktivdir və müxtəlif istehsal mərhələlərində olan bütün ehtiyatlara aiddir (Smith, 2021).

Ehtiyat saxlamaqla həm pərakəndə satıcılar, həm də istehsalçılar əşyaları satmağa və ya tikməyə davam edə bilərlər. İnventar əksər şirkətlər üçün balans hesabatında əsas aktivdir, lakin həddindən artıq inventar praktiki öhdəlikə çevrilə bilər. Tez-tez istehsal və sifarişin yerinə yetirilməsi arasındakı addım kimi təsvir edilən təşkilatın inventarları onun bütün biznes əməliyyatlarının mərkəzidir, çünki o, çox vaxt gəlir əldə etmək üçün əsas mənbə rolunu oynayır (Brown, Johnson, Smith, 2021: 45-60).

İnventar müxtəlif yollarla təsvir və təsnif edilə bilsə də, təşkilatın sifarişlərin yerinə yetirilməsi imkanlarına birbaşa təsir edən son nəticədə onun idarə edilməsidir (Johnson, Brown, Davis, 2020). Məsələn, xammalın, təhlükəsizlik ehtiyatının, hazır məhsulların və ya hətta qablaşdırma materiallarının uçotunu apararkən müəssisələr onların gələcək satınalma və icra əməliyyatlarına təsir edən mühüm məlumatlar toplayır. Satınalma tendensiyalarını və məhsulların satış dərəcələrini başa düşmək şirkətlərin inventar ehtiyatlarını nə qədər tez-tez bərpa etməli olduğunu və yenidən satınalma üçün hansı maddələrə üstünlük verildiyini müəyyən edir. Bu məlumatın əlinizdə olması müştəri münasibətlərini, pul vəsaitlərinin hərəkətini və gəlirliliyi yaxşılaşdıra bilər, eyni zamanda, israf edilmiş inventar, ehtiyatların tükənməsi və yenidən ehtiyatın yığılması gecikmələri səbəbindən itirilmiş pulun miqdarını azalda bilər.

Bu standartın məqsədi ehtiyatların uçot qaydalarını müəyyən etməkdir. Ehtiyatların uçotunda əsas məsələ aktiv kimi tanınmalı və müvafiq gəlirlər tanınana qədər köçürülməli olan maya dəyərinin məbləğidir. Bu standart maya dəyərinin müəyyən edilməsi və onun sonradan xərc kimi tanınması, o cümlədən xalis satış dəyərinə hər hansı silinmə ilə bağlı təlimat verir. O, həmçinin ehtiyatlara məsrəfləri təyin etmək üçün istifadə olunan maya dəyəri düsturlarına dair təlimat verir.

Bu standart, aşağıdakılardan başqa bütün növ ehtiyatlara tətbiq edilir:

a) tikinti müqavilələrindən, habelə onlarla birbaşa bağlı xidmət müqavilələrindən irəli gələn bitirilməmiş işlər ("Tikinti müqavilələri" adlı 11 №-li IFRS);

b) maliyyə alətləri; və

c) kənd təsərrüfatı fəaliyyətinə və kənd təsərrüfatı məhsullarının yığımına aid bioloji aktivlər ("Kənd təsərüffatı" adlı 41 №-li IFRS) (Abbasov, Cəfərov, 2011: 7-34)

Bu standart aşağıdakılar tərəfindən saxlanılan ehtiyatların ölçülməsinə tətbiq edilmir:

d) müvafiq sahələrdə qəbul edilmiş uçot təcrübəsinə uyğun olan mümkün xalis satış dəyərilə hesablanan kənd təsərrüfatı və meşə məmulatlarının, yığılmış kənd təsərrüfatı məhsullarının, təbii sərvətlər və təbii sərvətlərdən hazırlanmış məhsulların istehsalçıları. Belə aktivlər mümkün xalis satış dəyəri ilə qiymətləndirildikdə, həmin məbləğdə dəyişikliklər onların baş verdiyi dövr üzrə mənfəət və zərər haqqında hesabatda tanınırlar.

e) satış məsrəfləri çıxılmaqla, ehtiyatlarını ədalətli dəyər əsasında qiymətləndirən istehlak məhsulları üzrə broker-dilerlər. Belə ehtiyatlar, satış üzrə məsrəflər çıxılmaqla, ədalətli dəyərlə qiymətləndirildikdə, satış üzrə məsrəflər çıxıldıqdan sonra ədalətli dəyərdəki dəyişikliklər onların baş verdiyi dövr üzrə mənfəət və zərər haqqında hesabatda tanınırlar.

Bu standartın 3-cü maddəsinin (a) bəndində adı çəkilmiş ehtiyatlar müəyyən istehsal mərhələlərində mümkün xalis satış dəyərilə ilə qiymətləndirilir. Bu hal, məsələn kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsulu yığıldıqda, təbii sərvətlər hasil olunduqda və onların satışına forvard müqaviləsi və ya hökümət zəmanəti vasitəsilə və ya oxşar bazarın mövcud olduğu və pozulma riskinin cüzi olduğu hallarda baş verə bilər. Belə mal-material ehtiyatları bu Standartın yalnız ölçülmə üzrə tələblərindən istisna olunur.

Broker-dilerlər – başqaları üçün və ya öz hesabına malların alqı-satqısı ilə məşğul olan şəxslərdir. Bu standartın 3-cü maddəsinin (b) bəndində qeyd olunmuş ehtiyatlar yaxın gələcəkdə satılması və qiymətin və ya broker-dilərlərin marjalarının dəyişməsi nəticəsində mənfəətin əldə edilməsi məqsədilə alınırlar. Bu ehtiyatlar satış üzrə məsrəflər çıxılmaqla ədalətli dəyər əsasında qiymətləndirildikdə, bu standartın ölçülmə üzrə tələblərindən istisna olunur (Cəfərov, Abdullayeva, Məmmədyarov, 2011: 11-29).

Konseptual Çərçivə ilə Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları və Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartları arasında ziddiyyət yarandığı hallarda bu standartların tələbləri Konseptual Çərçivənin tələblərindən üstün olur. Belə olan halda, Konseptual Əsaslar ilə Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları və Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları arasında mövcud ziddiyyətləri azaltmaq üçün İdarə Heyətinin zamanla müvafiq düzəlişlər və düzəlişlər etməsi gözlənilir. "Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tələblərinə uyğun olaraq, "Maliyyə hesabatının konseptual əsaslarının" əhatə dairəsi mülkiyyət formasından asılı olmayaraq hesabat təqdim edən bu Qanunla müəyyən edilmiş kommersiya təşkilatlarına şamil edilir (Akimova, Azaden, 2018).

"Ehtiyatlar" adlı 2 №-li Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartına uyğun olaraq maliyyə əməliyyatlarının mühasibat uçotunda əks etdirilməsi xüsusiyyətləri.

"Müəssisələrdən 1 yanvar 2005-ci il tarixindən etibarən "Ehtiyatlar" adlı 2 nömrəli Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartını tətbiq etmələri tələb olunur. Bu standart 1 №-li SDK-nın şərhlərini əvəz edir və onun üçün qəbul edilmiş "Ardıcıllıq - Ehtiyatların Müxtəlif Məsrəf Metodları"nı özündə birləşdirir. həyata keçirilməsi.

Azərbaycan Respublikasında mühasibat uçotu standartlarının tətbiqi mühasibat uçotu haqqında Qanunla tənzimlənir. Bu qanuna uyğun olaraq, Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları Fondu tərəfindən 2016-cı ildə buraxılmış "Ehtiyatlar" adlı 2 nömrəli Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartı tərcümə edilərək Azərbaycan Nazirliyinin internet saytında dərc edilmişdir. Bu tərcümə digər Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartlarında və ya Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları Fondu tərəfindən nəşr olunan Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartlarında göstərilən maddələrin uçot xüsusiyyətləri ilə bağlı müvafiq düzəlişləri əhatə edir. Bu düzəlişlər 2005-ci ildən 2016-cı ilə qədər olan hesabat dövrlərini əhatə edir və tətbiq edilməsi nəzərdə tutulur.

Bundan əlavə, bu standartın Azərbaycanda tətbiqi aşağıdakı mühasibat uçotu qaydaları ilə tənzimlənir:

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin avqust tarixli 118 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş "Müəssisə və təşkilatların, habelə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin iş xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq ciddi hesabat blanklarının tərtibi və tətbiqi Qaydaları" 27, 2004.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 16 iyul 2013-cü il tarixli Q-17 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş "Aktivlərin və öhdəliklərin inventarlaşdırılması Qaydaları".

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 30 yanvar 2017-ci il tarixli Q-01 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş "Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları üzrə mühasibat uçotunun aparılması Qaydaları" (Cəfərov, 2019: 39-52).

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 30 yanvar 2017-ci il tarixli 01 nömrəli qərarı ilə Ehtiyatların hərəkəti ilə bağlı maliyyə əməliyyatları Q-nömrəli Qərarları ilə təsdiq edilmiş "Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları üzrə Mühasibat Uçotu Qaydaları"nda müəyyən edilmiş Hesablar Planına uyğun olaraq ümumiləşdirilir və hesablarda və müvafiq subhesablarda əks etdirilir.

Cədvəl 1: Mühasibat uçotu subyektləri üçün Hesablar Planı

Maliyyə hesabatının bölməsi/maddəsi	Hesabın №-si	Subhesabın №-si	Adı
20			**Ehtiyatlar**
	201		Material ehtiyatları
		201-1	Xammal
		201-2	Materiallar
		201-3	Qablaşdırma materialları
	202		İstehsalat (iş və xidmət) məsrəfləri
		202-1	İstehsalatda (işdə və xidmətdə) istifadə olunmuş xammal və materiallar
		202-2	İstehsalatla (işlə və xidmətlə) məşğul olan işçi heyəti ilə bağlı məsrəflər
		202-3	İstehsalatla (işlə və xidmətlə) məşğul olan işçi heyəti ilə bağlı məsrəflərə görə hesabalanılan sosial sığorta ayırmaları
		202-4	İstehsalat (iş və xidmət) aktivlərinin amortizasiya məsrəfləri
		202-5	İstehsalatla (işlə və xidmətlə) bağlı sair məsrəflər
	203		Tikinti müqavilələri üzrə məsrəflər
		203-1	Tikintidə istifadə olunmuş xammal və materiallar
		203-2	Tikinti ilə məşğul olan işçi heyəti ilə bağlı məsrəflər
		203-3	Tikinti ilə məşğul olan işçi heyəti ilə bağlı məsrəflərə görə hesabalanılan sosial sığorta ayırmaları
		203-4	Tikintidə istifadə edilən aktivlər üzrə amortizasiya məsrəfləri
		203-5	Tikinti ilə bağlı sair məsrəflər
	204		Hazır məhsul
		204-1	İstehsaldan alınan hazır məhsul
		204-2	Kənd təsərrüfatı məhsullarının yığımı üzrə hazır məhsul
	205		Mallar
	206		Satış məqsədi ilə saxlanılan digər aktivlər
	207		Digər ehtiyatlar
	208		Ehtiyatların dəyərinin azalmasına görə düzəlişlər

Mənbə (11).

Bu Standartın məqsədi ehtiyatlar üçün mühasibat uçotu qaydaları yaratmaq və əlaqədar xərclərin qiymətləndirilməsini müəyyən etməkdir. Bu ehtiyatlar aktiv hesab olunur və gələcək dövrlərdə satılana qədər saxlanılır.

Bu Standart maliyyə alətləri (32 №-li Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartı, "Maliyyə Alətləri: Təqdimat" və 9 №-li Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartı "Maliyyə Alətləri" ilə tənzimlənir) və kənd təsərrüfatı fəaliyyətləri və bioloji aktivlər istisna olmaqla, bütün ehtiyatlara tətbiq edilir. kənd təsərrüfatı məhsullarının yığılması ("Kənd təsərrüfatı" 41 №-li Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartı ilə tənzimlənir).

Bəzi hallarda bu Standartın tələblərinə uyğun olaraq ehtiyatların ölçülməsi istisna edilir. Bu istisna kənd təsərrüfatı və meşə məhsullarına, yığılmış kənd təsərrüfatı məhsullarına, faydalı qazıntılara və faydalı qazıntılardan əldə edilən məhsullara aiddir. Bu aktivlər müvafiq sənayelərdə qəbul edilmiş mühasibat uçotu təcrübələrinə əsaslanaraq təxmin edilən xalis satış dəyəri ilə qiymətləndirilir. Bu aktivlərin dəyərindəki dəyişikliklər baş verdikləri dövrdə maliyyə hesabatlarında, xüsusilə də "Mənfəət və ya zərər və digər məcmu gəlir" hesabatında tanınır. Bu tanınma aktivlərin satışı üçün forvard müqaviləsi və ya hökumət zəmanəti olduqda və ya aktiv bazar olduqda və pozulma riski minimal olduqda baş verə bilər.

Bundan əlavə, satış xərcləri çıxılmaqla öz inventarlarının ədalətli dəyəri əsasında qiymətləndirilən istehlak məhsulları da bu Standartın ölçülmə tələblərindən çıxarılır. Bu ehtiyatlar satış xərcləri çıxılmaqla ədalətli dəyərlə qiymətləndirilir və ədalətli dəyərdəki hər hansı dəyişikliklər sonradan onların baş verdikləri dövrdə mənfəət və zərər haqqında hesabatda tanınır.

Bu Standartda qeyd olunan ehtiyatlar onları yaxın gələcəkdə satmaq məqsədi ilə alınmış və qiymət dəyişikliklərindən və ya broker-diler marjasından faydalanan səhmlərə aiddir. Bu ehtiyatlar satış xərcləri çıxılmaqla ədalətli dəyərlə qiymətləndirilir və 1-5-ci maddələr daxildir.

Xammal və materiallar kimi satış üçün saxlanılan, habelə istehsal və ya xidmətlərin göstərilməsində istifadə olunan aktivlər müəssisənin əmtəə və material ehtiyatının bir hissəsi hesab olunur. Bu aktivlərin mümkün xalis satış dəyəri işin normal gedişində təxmin edilən tamamlanma xərcləri və gözlənilən satış qiyməti çıxıldıqdan sonra qalan məbləğə aiddir. Digər tərəfdən, ədalətli dəyər, ölçmə zamanı normal şəraitdə bazar iştirakçıları arasında aktivin satılması və ya öhdəliyin ötürülməsi üçün ödəniləcək qiyməti əks etdirir. Mümkün xalis satış dəyəri müəssisənin əməliyyat xüsusiyyətlərini nəzərə alan başqa bir anlayışdır və ədalətli dəyərə mütləq bərabər ola bilməz. Ehtiyatların tərkibinə alqı-satqı üçün saxlanılan qısamüddətli və uzunmüddətli aktivlər, hazır məhsullar, yarımçıq istehsal xərcləri, habelə istehsal prosesində istifadə üçün saxlanılan xammal və materiallar daxildir. Bununla belə, mal və materialların yaradılmasına gətirib çıxarmayan müqavilənin yerinə yetirilməsi üçün çəkilən xərclər "Müştərilərlə Müqavilələrdən Gəlir" adlı 15-ci Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartına uyğun olaraq uçota alınmalıdır. 9-cu maddəyə əsasən, ehtiyatların qiymətləndirilməsi zamanı ilkin maya dəyəri ilə xalis satış dəyəri arasındakı aşağı qiymətdən istifadə edilməlidir. Ehtiyatların maya dəyərinə təkcə satınalma qiyməti deyil, həm də onların hazırkı vəziyyətinə və yerləşdiyi yerə çatdırılması üçün çəkilmiş digər məsrəflər, məsələn, idxal rüsumları, vergilər (sonradan ödənilənlər istisna olmaqla), daşınması, boşaldılması və digər birbaşa əlaqəli xərclər daxildir. Bununla belə, ehtiyatların alış dəyəri müəyyən edilərkən ticarət endirimləri, faizlərin geri qaytarılması və digər oxşar ehtiyatlar nəzərə alınmamalıdır. Bu mühasibat uçotu standartı ehtiyatların və onlarla əlaqədar məsrəflərin necə uçota alınması, onların aktiv kimi tanınması və gələcəkdə satılana qədər uçotda saxlanması qaydalarını əks etdirir. Standart kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə bağlı maliyyə alətləri və bioloji aktivlər istisna olmaqla, bütün növ ehtiyatlara şamil edilir. Standart kənd təsərrüfatı və meşə məhsulları, minerallar və istehlak məhsulları kimi müəyyən aktivlərin ölçülməsini onun ölçü tələblərinə daxil etmir. Bu aktivlər mümkün xalis satış dəyəri və ya satış xərcləri çıxılmaqla ədalətli dəyərlə qiymətləndirilir və dəyərdəki hər hansı dəyişikliklər baş verdikləri dövr üzrə mənfəət və zərər haqqında hesabatda tanınır. Bu aktivlərin qiymət dəyişikliyindən və ya broker-diler marjasından mənfəət əldə etmək üçün yaxın gələcəkdə satılması nəzərdə tutulur.

Satış üçün saxlanılan xammal və materiallar, habelə mal və ya xidmətlərin istehsalında istehsal olunan və ya istehlak edilən aktivlər əmtəə və material ehtiyatının bir hissəsi hesab olunur. Bu aktivlərin mümkün xalis satış dəyəri işin normal gedişi zamanı ehtimal olunan xərclər çıxıldıqdan və satış qiymətinin təxminindən sonra qalan məbləğdir. Ədalətli dəyər tipik bazar əməliyyatında aktiv üçün alına bilən və ya öhdəliyə görə ödənilə bilən qiymətdir, mümkün xalis satış dəyəri isə müəssisənin əməliyyat xüsusiyyətlərini daha dəqiq əks etdirən və ədalətli dəyərdən fərqlənə bilən dəyərdir. Ehtiyatlara alqı-satqı üçün qısa və uzunmüddətli aktivlər, hazır məhsullar, bitməmiş istehsal xərcləri və istehsal üçün xammal daxil ola bilər. Malların və ya materialların yaradılması ilə bağlı olmayan müqavilələrlə bağlı məsrəflər müştərilərlə bağlanmış müqavilələrdən əldə edilən gəlirlər üzrə Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartına uyğun olaraq uçota alınır. 9-cu maddəyə əsasən, ehtiyatların qiymətləndirilməsi zamanı ilkin maya dəyərindən və ya xalis satış dəyərindən aşağı olanı istifadə edilməlidir. İlkin maya dəyərinə alış qiyməti, idxal rüsumları, daşınma və boşaldılma xərcləri kimi inventarın əldə edilməsi, istehsalı və hazırkı vəziyyətinə və yerləşdiyi yerə qədər emalı ilə bağlı bütün xərclər daxildir. Bununla belə, hər hansı ticarət endirimləri, faizlərin geri qaytarılması və ya oxşar güzəştlər alış dəyərinə daxil edilməməlidir. Xalis satış dəyəri, satışı həyata keçirmək üçün lazım olan hər hansı məsrəflər çıxılmaqla, ehtiyatın təxmin edilən satış qiymətinə aiddir. İnventarla işləmə xərcləri məhsulların idarə edilməsi və saxlanması ilə bağlı xərclərdir. Bu məsrəflərə xammalın maya dəyəri, avadanlıqların köhnəlməsi və işçilərin əmək haqqı kimi məhsulun istehsalı ilə bağlı birbaşa xərclər daxildir. Bundan əlavə, istehsal zamanı çəkilən sabit və dəyişkən istehsal qaimə məsrəfləri emal məsrəfləri hesab edilir.

Sabit istehsal məsrəfləri bina və avadanlıqların köhnəlməsi və inzibati məsrəflər kimi istehsal həcmindən asılı olmayaraq sabit qalan dolayı məsrəflərdir. Dəyişən istehsal qaimə məsrəfləri istehsal həcmindən asılı olan dolayı məsrəflərdir, məsələn, dolayı material və əmək məsrəfləri.

İstehsal üzrə qaimə məsrəflərinin emal məsrəflərinə aid edilməsi müəssisənin normal istehsal gücünə əsasən müəyyən edilir. Normal istehsal gücü, gözlənilən istehsal həcmi və planlaşdırılmış texniki xidmət daxil olmaqla, bir çox dövrlər üzrə orta göstəricilər əsasında hesablanır. Əgər zavodun faktiki istehsal sürəti onun normal istehsal gücünə yaxındırsa, bu sürətdən istifadə edilə bilər.

Sabit qaimə məsrəflərinə rəhbər işçilərin və istehsalatda iştirak edən işçilərin əmək haqqı xərcləri, habelə maddi ehtiyatlar və əsas fondların köhnəlməsi üzrə ehtiyatlar daxildir. İstehsal həcminin artması məhsulun hər bir vahidinə aid edilən sabit qaimə xərclərinin miqdarını azaldır. Əksinə, aşağı istehsal həcmi hər bir vahidə aid edilən sabit qaimə məsrəflərinin məbləğini artırmır. Hər hansı yerdə qalan bölüşdürülməmiş sabit qaimə məsrəfləri baş verdikləri dövrdə xərclər kimi tanınır. İstehsalın vahid dəyəri istehsal müəssisələrinin əsl əməliyyatı əsasında müəyyənləşdiriləcəkdir. İstehsal prosesi hələ sabit olmadığı təqdirdə bu xərclər artana bilər, çünki müəssisənin balansında qeyd olunan avadanlıqların işinə əsaslanaraq. Məsələn, avadanlıq istismarı və xidmətləri üçün istifadə olunan materialların dəyəri nəzərə alınacaqdır.

Bundan əlavə, istehsal prosesi zamanı bir çox məhsul istehsal olunursa (məsələn, əsas məhsula aid birləşmə və ya mallar kimi mallar) və emalı xərcləri müəyyən bir məhsula aid edilə bilməz, xərclər rasional və ardıcıl olan məhsullar arasında xərclər ayrılacaqdır qaydası. Bu, bu məhsulların ilkin dəyərinə müvafiq olaraq əlavə ediləcəkdir (12).

Xərclərin bölüşdürülməsi hər məhsul bölməsinin, istehsal prosesinin eyni mərhələdə və ya istehsalın nisbi satış dəyəri olan istehsalın həcminə əsaslana bilər. Nəhayət, 202-5 debetdə, 204-1 debetin uçotu və 204-1 debet hesabının uçotu istehsal prosesi nəticəsində veriləcək. Ehtiyatlarla əlaqəli xərclər yalnız istehsal olunan materialların xərcləri kimi mövcud vəziyyətin müvafiq xərclərinin bir hissəsi kimi qəbul edilə bilər. Bu xərclər qeyri-istehsal olunan rayon və xüsusi müştəri sifarişlərinə əsaslanaraq məhsul hazırlamaq üçün verilən iş xidmətləri üçün çəkilən xərclərə tətbiq olunur. Bu xərclərlə əlaqəli maliyyə əməliyyatları 533 və 545 kimi müəyyən hesablarda qeyd olunur. Bununla belə, xammal, əmək haqqı və digər istehsal xərcləri kimi xərclər ehtiyatların ilkin maya dəyərinə daxil edilməməlidir və xərclər kimi tanınmalıdır dövrü çəkilir.

Nəticə

Bu məqalə müasir dövrdə qeyri-neft sektoru üzrə maliyyə əməliyyatlarının maliyyə uçotunda necə uçota alınmasının aspektlərini araşdırır, xüsusilə də Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartı 2 "Ehtiyatlar"da göstərilən təlimatlara diqqət yetirir. Bundan əlavə, o, Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş müvafiq normativ sənədləri nəzərə alır. Bu standartın müddəalarına uyğun olaraq, məqalədə maliyyə əməliyyatlarının maliyyə uçotunda istifadə olunan hesablar planı əsasında mühasibat yazılışları vasitəsilə əks etdirilməsinə dair təkliflər verilir. Bu əməliyyatlar istehsal və xidmətlərlə məşğul olan kommersiya qurumları tərəfindən aparılan əməliyyatlar nəticəsində yaranan ehtiyatların əldə edilməsi, saxlanması və sonradan xaric edilməsinə aiddir.

Ədəbiyyat

1. "Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikasının 2020-ci il 22 dekabr tarixli 228-VIQD nömrəli Qanununun tətbiqi ilə bağlı bəzi məsələlər haqqında/ https://e-qanun.az/framework/46665
2. Roberts, K. (2022). Auditing in the Digital Age. In T. White, Advances in Accounting Research, p.75-92.
3. Anderson, R. (2019). Contemporary Issues in Managerial Accounting.
4. Smith, J. (2021). Accounting Fundamentals: A Comprehensive Guide.
5. Brown, R., Johnson, M., Smith, K. (2021). The Impact of Financial Reporting Quality on Investor Decision Making. Journal of Accounting and Finance, 25(2), p.45-60.
6. Johnson, A., Brown, L., Davis, M. (2020). Financial Accounting: Concepts and Applications. Publisher.
7. Abbasov, Q.Ə., Cəfərov, E.O. (2011). "İqtisadiyyatın qloballaşması şəraitində maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartları əsasında maliyyə hesabatlarının hazırlanmasının zəruriliyi və bu standartlar üzrə sistemin yaradılması". Mühasibat uçotu, audit və iqtisadi təhlil. № 4 (226), s.7-34.
8. Cəfərov, E.O., Abdullayeva, F.Ə., Məmmədyarov, M.C. (2011). "MDB ölkələrində mühasibat uçotu sahəsində aparılan islahatlar". Maliyyə və uçot jurnalı. №2, s.11-29.
9. Akimova, N.S., Azaden, A.A. (2018). "The concept of internal audit in the period of adaptation international standards of accounting and auditing". ISBN: 2224-6282.
DOI: 10.30838/P.ES.2224.250918.95.230
10. Cəfərov, E.O. (2019). "Maliyyə hesabatının konseptual əsasları". Bakı: Maliyyə və uçot. №1, s.39-52
11. "Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 06 yanvar 2021.
https://president.az/az/articles/view/49936
12. "Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 06 yanvar 2021.
https://president.az/az/articles/view/49936

Göndərildi: 02.03.2023 Qəbul edildi: 19.05.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/91/69-75

Səbinə Nəcəfova
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
magistrant
najafsabina@gmail.com

KOMPLEKTLƏŞDİRİLMƏ ARXİV İŞİNİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

Xülasə

Məqalədə komplektləşdirmənin tərifi, onun əsas iş prinsipləri izah olunur. Həmçinin komplektləşdirmə işinin 4 mərhələdən ibarət olduğu göstərilərək, hər birinin izahı verilir. Arxiv profilinin təyin edilməsi və komplektləşdirmə mənbəyinin müəyyən edilməsi məsələləri keçmiş SSRİ və indiki Rusiya Federasiyasının arxiv işi prinsipləri ilə müqayisə olunur. Günümüzüdə sənədlərin dövlət arxivlərində hansı qaydalar əsasında komplektləşdirilməsi, bu işin təşkili və gedişatı izah olunur. Bundan əlavə arxivdə yerinə yetirilən əsas iş növlərinin vaxt və istehsal normalarından, həmçinin sənədlərin saxlanma müddətlərinin fərqliliyindən də bəhs edilir. Məqalədə arxiv işi sahəsində ölkəmizdə qəbul edilən hüquqi-normativ sənədlərdən və Milli Arxiv İdarəsinin nəşrlərindən istifadə olunub.

Açar sözlər: *arxiv, komplektləşdirmə, təsnifat, arxiv sənədləri, ekspertiza, normalar*

Sabina Najafova
Azerbaijan State University of Culture and Arts
master student
najafsabina@gmail.com

Compilation as a part of archiving work

Abstract

The article explains the definition of assembly, its main working principles. It is also shown that the assembling work consists of 4 stages, and each one is explained. The issues of determining the archival profile and determining the source of compilation are compared with the principles of archival work of the former USSR and the present Russian Federation. Nowadays, it is explained according to which rules the documents are assembled in the state archives, the organization and progress of this work. In addition, the time and production norms of the main types of work performed in the archive, as well as the differences in the storage periods of documents, are also mentioned. In the article, legal-normative documents accepted in our country in the field of archival work and publications of the National Archives Department were used.

Keywords: *archive, compilation, classification, archival documents, expertise, norms*

Giriş

Komplektləşdirilmə − arxivin profilinə uyğun olaraq sistemli şəkildə tamamlanmasıdır. Arxiv profili dedikdə, arxiv üçün təyin edilmiş sənəd tərkibi nəzərdə tutulur (Alekseeva, 2005: 77).

Bu tərkib Milli Arxiv Fondunun sənədlər təsnifatının əlamətləri ilə müəyyən olunur.

"Milli arxiv fondunun komplektləşdirilməsi, mühafizəsi və ondan istifadə Qaydaları haqqında" Əsasnamədə komplektləşdirmənin tərifi belə verilmişdir: Milli arxiv fondunun komplektləşdirilməsi dedikdə, onun müntəzəm surətdə ictimai-siyasi, iqtisadi, elmi, sosial-mədəni və ya tarixi əhəmiyyəti olan sənədlərlə tamamlanması nəzərdə tutulur (Milli arxiv fondunun komplektləşdirilməsi, mühafizəsi və ondan istifadə Qaydaları haqqında Əsasnamə, 2000).

Günümüzdə Azərbaycanın arxiv fondu sənədlərinin komplektləşdirilməsi, qeydiyyatı, mühafizəsi və onlardan istifadə qaydalarına əməl olunmasına nəzarət tamamilə dövlətə məxsusdur.

(Milli Arxiv Fondu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1999). Və bu iş, müəyyən olunmuş qanunverici, hüquqi-normativ sənədərə istinadə aparılır (Alekseeva, 2005: 77).

Komplektləşdirmənin əsas məqsədi – hər bir arxivin profilinə aid sənədlərin bir yerdə cəmləşməsinə, konsentrasiyasına nail olmaqdır.

Arxivlərin komplektləşdirilməsi işi bir neçə mərhələdən ibarətdir:

1. Arxivin profilinin təyin edilməsi;
2. Komplektləşdirmə mənbələrinin müəyyən edilməsi;
3. Arxivdə saxlanılacaq sənədlərin tərkibinin müəyyən edilməsi;
4. Komplektləşdirmənin təşkil edilməsi – sənədlərin daimi mühafizə üçün dövlət arxivləri arasında bölüşdürülməsi.

Arxivin profilinin təyin edilməsi məsələsi sənədlərin 1-ci dərəcəli təsnifatı (Milli Arxiv Fondu daxilində sənədlərin təşkili) ilə əlaqəlidir. 1-ci dərəcəli təsnifat – Milli Arxiv Fonduna aid edilən sənədlər kompleksinin arxivlər arasında bölüşdürülməsini nəzərdə tutur. Daha dəqiq desək, ölkədə mövcud olan arxiv şəbəkəsinə uyğun sənədlərin təşkili nəzərdə tutulur. Bu təsnifat müəyyən əlamətlərə əsasən aparılır. Sözügedən əlamətlər illərlə formalaşıb. Azərbaycan uzun illər SSRİ tərkibində qaldığı üçün azərbaycan arxivşünaslığında bu formalaşma Sovet Rusiyası modelinə uyğun ərsəyə gəlirdi. Misal, 1991-ci ilə qədər SSRİ-də sənədlərin 1-ci dərəcəli təsnifatı aşağıdakı əlamətlərə görə aparılırdı:

1) Tarixi dövrlərə mənsubiyyətinə görə (feodalizm, kapitalizm, sosializm);
2) Administrativ-inzibati vahidlərə mənsubiyyətinə görə;
3) Dövlət və ictimai fəaliyyət sahələrinə mənsubluğuna görə;
4) Sənədlərin hazırlandığı daşıyıcı növünə və informasiyanın verilmə üsulu və texnikasına görə (mətnli, qrafik, audiovizual, elektron);
5) Müəyyən fondyaradıcının sənədlərinə mənsubiyyətinə görə (burada arxiv fondunun bölünməzlik prinsipi irəli çəkilir).

1991-ci ildən sonra isə, Rusiyada sənədlərin təşkili (təsnifi) 3 əlamətə görə həyata keçirilir:

1) Arxiv fondlarının mənsubiyyətinə görə (dövlət, qeyri-dövlət, federal, bələdiyyə);
2) İnformasiyanın daşıyıcı növlərinə və sənədlərin yazılma üslüb və texnikasına görə;
3) Saxlanma müdddətinə görə (daimi, müvəqqəti, depozitar) (Alekseeva, 2005: 78-79).

Rusiyadan fərqli olaraq, Azərbaycanda bu gün bu siyahı daha genişdir. Belə ki, MAF sənədlərinin dövlət arxivləri arasında təsnifatı aşağıdakı əlamətlər üzrə təşkil olunur:

1) Sənədin dövlət və ya ictimai fəaliyyətin konkret sahalərinə aidiyyatına görə (ədəbiyyat, tibb, tarix, incəsənət və s.);
2) İnzibati-ərazi vahidinə aidiyyatına görə;
3) Konkret tarixi dövrə aidiyyatına görə;
4) Sənədin respublika, regional və ya yerli əhəmiyyətli olmasına görə (burada fondyaradıcının tabeçiliyi nəzərə alınır);
5) İnformasiyanın yaradılması forması və daşıyıcı növünə görə (kino, foto, fono, elektron və s.) (Rəsulov, Həsənov, 2019: 81);
6) Sənədlərin istifadə üçün açıqlıq dərəcəsinə görə (tam açıq, məhdud açıq və xüsusi şərtlər tələb olunan);
7) Sənədlərin dəyərlilik (qiymətlilik) dərəcəsinə görə;
8) Sənədlərin mülkiyyət formalarına görə (Azərbaycan Respublikasının müstəsna sərəncamında olan sənədlər, MAF-ın dövlətə məsxus hissəsi olan sənədlər və s.) (Azərbaycan Respublikası dövlət arxivlərinin əsas iş qaydaları, 2011: 93).

Onu da qeyd etməliyik ki, MAF sənədlərinin dövlət arxivləri arasında təsnifatından sonra onların arxiv daxilində təşkili aparılır (2-ci dərəcəli təsnifat). Son olaraq isə, 3-cü, yəni arxiv fondu daxilində təşkili – fondlaşdırılması aparılır. Azərbaycanda arxiv fondlarının aşağıdakı növləri mövcuddur:

1. təşkilatın arxiv fondu (konkret idarənin yaratdığı sənədlər);
2. birləşmiş arxiv fondu (bir biri ilə məntiqi və tarixi bağlılığı olan təşkilatların sənədləri);

3. şəxsi mənşəli arxiv fondu (bir şəxsin, ailənin, nəslin həyat fəaliyyəti nəticəsində yaranan sənədlər);

4. arxiv kolleksiyası (müxtəlif əlamətlər üzrə birləşdirilmiş arxiv fondları).

Komplektləşdirmə mənbəyinin müəyyən edilməsi

Arxivlərin komplektləşdirilməsi prosesində işin böyük hissəsini komplektləşdirmə mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi təşkil edir. Komplektləşdirmə mənbəyi dedikdə, arxiv sənədləri qəbul edilən və ya qəbul edilməli olan fiziki və hüquqi şəxslər nəzərdə tutulur. Daha rahat dillə izah etsək, arxivlərə sənəd təhvil verən şəxslər və müəssisələr nəzərdə tutulur (Burova, 2012: 151).

Komplektləşdirmə mənbələri həm dövlət, həm qeyri-dövlət müəssisələri ola bilər. Dövlət arxivlərinin komplektləşdirmə mənbələrini müəyyən etmək üçün ilk elmi kriteriyalar 1960-cı illərdə formalaşıb, 1980-lər də isə inkişaf etmiş və differiansallaşmışdır. XX əsrin əvvəllərində sənədlər sadəcə məzmunun dəyərinə əsasən seçilirdi. Bildiyimiz kimi 90-cı illərdə baş verən dəyişikliklər arxivistləri bu kriteriyaları yenidən dəyərləndirməyə məcbur etdi.

1960-80-ci illərdə dövlət arxivlərinin komplektləşdirmə mənbələrini müəyyən edən kriteriyalar 2 qrupda cəmlənirdi.

1) Müəssisələr üçün müəyyənləşən kriteriyalar:

- Müəssisənin dövlət orqanları sistemindəki yeri (ümumittifaq və ya respublika tabeli, və yaxud da rayon, şəhər tabeli olması və s.);
- Müəssisə sənədlərində onların fəaliyyətinin tam şəkildə əks olunması№
- Müəssisə sənədlərinin dövlət arxivinin profilinə uyğun olması.

2) Şəxsi mənşəli sənədlər üçün müəyyənləşən kriteriyalar:

- Fondyaradıcısının yaradıcılıq və sosial fəaliyyətinin elm, mədəniyyət və digər sahələrdə rolunun olması;
- Fondun digər sənəd kompleksləri ilə əlaqəsinin olması (fondda görkəmli şəxslərin həyat və yaradıclığını əks edən sənədlərin olması) (Alekseeva, 2005: 78).

Yuxarıda göstərilən kriteriyalar əsasında komplektləşdirmə mənbələrinin siyahıları tərtib olunurdu. Mütləq şəkildə qeyd etməliyik ki, sözügedən siyahını tərtib etmək haqqı 1961-ci il 28 iyul tarixli "Baş Arxiv İdarəsi haqqında" Əsasnaməyə uyğun olaraq elə Baş Arxiv İdarəsinin özünə verilmişdi (Burova, 2012: 154).

Bu siyahılarda potensial komplektləşdirmə mənbələri aşağıda göstərildiyi kimi qruplaşdırılmışdı:

✓ Sənədlərinin dövlət arxivlərinə tam (mütləq şəkildə) təhvil verilməsi nəzərdə tutulan müəssisələr;

✓ Sənədləri dövlət arxivlərinə üst instansiyaların fondları tərkibində təhvil verilməsi nəzərdə tutulan müəssisələr;

✓ Dövlət arxivlərinin koplektləşdirmə mənbəyi olmayan müəssisələr.

Beləliklə, 1960-1980-ci illərdə bu siyahıların ən son nəşrlərinə əsaslanaraq, hər bir arxiv öz komplektləşmə mənbələrindən ibarət siyahı tərtib edirdi. Bu siyahılar müntəzəm şəkildə yenilənməli idi (Alekseeva, 2005: 80).

Günümüzdə belə çoxmərhələli siyahı tərtib etmək prinsipi tətbiq olunmur. Bu ənənə keçmişdə qaldı. Bu gün, ölkəmizdə MAF tərkibinə sənədləri daxil edilməli olan fiziki və publiki şəxslərin əhatə dairəsinin müəyyən edilməsi, ilk növbədə, müvafiq sahə üzrə qanunvericilik aktlarına istinad edərək həyata keçirilir. "Milli Arxiv fondu haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən MAF-ın tərkibinə qanunvericilik və icra hakimiyyəti, məhkəmə, prokurorluq orqanlarının, yerli özünü idarəetmə orqanlarının, sənaye, kənd təsərrüfatı, iqtisadiyyatın digər sahələri üzrə idarə müəssisə və təşkilatların, o cümlədən elm, mədəniyyət, səhiyyə, təhsil, idman müəssisələrinin, xarici ölkələrdəki diplomatik nümayəndəliklərinin, qeyri-dövlət təşkilatlarının, ictimai birliklərin, vətəndaşların sənədləri daxil edilir (Rəsulov, Həsənov, 2019: 93).

Bundan əlavə, dəqiqləşdirərək əlavə etmək lazımdır ki, Milli Arxiv Fondunun komplektləşdirmə mənbələrinin seçim meyarları Milli Arxiv Fondunun komplektləşdirilməsi,

mühafizəsi və ondan istifadə qaydaları haqqında Əsasnamədə göstərilmişdir. Aşığıda sözügedən əsasnamədən mövzuya aid məqamlar təqdim edilir:

− Milli arxiv fondunun komplektləşdirilməsi mənbələri ictimai-siyasi, iqtisadi, elmi, sosial-mədəni, yaxud tarixi əhəmiyyəti olan sənədlərin yarandığı dövlət və qeyri-dövlət idarə, təşkilat, müəssisələri və ayrı-ayrı şəxslərdir.

− Milli arxiv fondunun komplektləşdirilməsi mənbələri müəyyənləşdirilərkən aşağıdakı əsas meyarlar nəzərə alınmalıdır:

− sənədlərin ali hakimiyyət və idarəçilik sistemində, habelə sahə idarəçilik sistemində yeri və əhəmiyyəti;

− idarənin fəaliyyətinin yuxarı idarə orqanları sənədlərində əks olunması dərəcəsi;

− sənədlərin dövlət və qeyri-dövlət arxivlərinin profilinə uyğunluğu.

− Sənədlərinin Milli arxiv fonduna daxil edilməsi məqsədəuyğun sayılan şəxslər ilk növbədə elm, mədəniyyət və ictimai həyatın müxtəlif sahələrinin inkişafındakı rolu və tarixi əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla müəyyən edilir.

− Milli arxiv fondunun komplektləşdirilməsi dövlət və qeyri-dövlət arxivlərinin komplektləşdirilməsi mənbəyi sayılan idarələrin (şəxslərin) siyahılarına müvafiq olaraq həyata keçirilir.

− Komplektləşdirmə mənbələrinin siyahıları dövlət arxivləri tərəfindən hazırlanır və Baş Arxiv İdarəsi tərəfindən baxılaraq təsdiq olunur.

− Milli arxiv fondunun sənədləri bir dövlət arxivindən digər dövlət arxivinə yalnız Baş Arxiv İdarəsinin razılığı ilə verilə bilər.

− Muzeylərin və kitabxanaların, dini icmaların və ictimai təşkilatların arxivlərinin Milli arxiv fondunun dövlətə məxsus hissəsinin sənədləri ilə komplektləşdirilməsi qadağandır.

− İdarə, təşkilat və müəssisələrin fəaliyyəti nəticəsində yaranan və Milli arxiv fonduna daxil olan arxiv sənədləri "Milli arxiv fondu haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 10-cu maddəsində göstərilən müddətlər başa çatdıqdan sonra daimi mühafizə üçün müvafiq dövlət arxivlərinə təhvil verilir.

− Azərbaycan Respublikasının prokurorluq orqanlarının, habelə dövlət təhlükəsizliyi, xarici kəşfiyyat xidməti, sərhəd xidməti, ədliyyə, miqrasiya, fövqəladə hallar, daxili işlər və müdafiə sahəsində fəaliyyət göstərən dövlət orqanlarının, habelə geodeziya və xəritəçəkmə, ekologiya və təbii sərvətlər, standartlaşdırma və metrologiya dövlət orqanlarının və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının arxiv sənədləri Milli arxiv fonduna daxil olmaqla həmin təşkilatların özündə daimi mühafizə olunur.

− Milli arxiv fondunun dövlətə məxsus hissəsi şəxsi mənşəli sənədlərlə bağışlama və ya vəsiyyətlə təmənnasız, yaxud satınalma yolu ilə, habelə sənədin sahibinin olmaması, yaxud baxımsız qalmasını təsdiq edən məhkəmə və ya notarial orqanların qərarları əsasında əldə olunan sənədlərlə komplektləşdirilə bilər (Milli arxiv fondunun komplektləşdirilməsi, mühafizəsi və ondan istifadə Qaydaları haqqında Əsasnamə, 2000).

Arxivdə saxlanılacaq sənədlərin tərkibinin müəyyən edilməsi

Arxivdə saxlanılacaq sənədlərin tərkibi onların dəyərinin ekspertizası zamanı müəyyən edilir. Sənədlərin dəyərinin ekspertizası nəticəsində dövlət arxivləri, Milli Arxiv Fondu tam komplektləşdirilir. Dövlət arxivlərində cəmləşən arxiv fondları məhz ekspertiza nəticəsində formalaşır. Ekspertiza nəticəsində:

✓ Dövlət mühafizəsinə qəbul edilməsi vacib ən qiymətli məlumat daşıyıcıları (sənədlər) seçilərək daimi saxlanılması üçün idarə arxivlərindən dövlət arxivlərinə təhvil verilir;

✓ Arxiv fondunun tərkibinin tamlığı təmin olunur (çatışmayan, itirilmiş və s. sənədlərin yerinə bərpa olunması yolu ilə);

✓ Arxivdə saxlanması üçün ən informativ sənədlər seçilir;

✓ Sənədlərin saxlanma müddəti müəyyən edilir (Alekseeva, 2005: 86).

Sənədlərin dəyərinin ekspertizası müəyyən kriteriyalar əsasında aparılır. Bu kriteriyalara aiddir:

- sənədin mənşəyi (yaranma vaxtı və yeri);

- tərkibi (əks etdiyi informasiyanın əhəmiyyəti, sənədin təyinatı və növü);
- xarici xüsusiyyətləri aiddir (əsli olub olmaması, sənədin fiziki vəziyyəti və informasiyanın ötürülmə forması).

Onu da qeyd etməliyik ki, sənədin dəyərinin ekspertizası və qiymətləndiriməsi peşəkar mütəxəssislərdən formalaşdırılan və daimi fəaliyyət göstərən ekspert komissiyası və ya ekspert yoxlama komissiyası tərəfindən həyata keçirilir (Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsinin Mərkəzi ekspert-yoxlama komissiyası haqqında Əsasnamə, 2016).

Bu prosess üç mərhələdə aparılır:

− kargüzarlıqda, hələ sənədin yaradılma pilləsində daimi və uzun müddət saxlanılan sənədlər il sonu idarə arxivinə təhvil verilir;

− idarə arxivlərində sənədlərə bir-bir baxılır və saxlanma müddəti bitmiş sənədlər məhv edilmək üçün ayrılır. Daha qiymətli sənədlərin saxlanma müddəti qoyulur;

− Sənədlərin daimi dövlət mühafizəsinə təhvili üçün hazırlanma zamanı həyata keçirilir. Sənədlər sistemləşdirilir, məhv edilmək üçün ayrılmış sənədlər barədə akt tərtib edilir (Rəsulov, Həsənov, 2019: 100).

Komplektləşdirmənin təşkili (sənədlərin daimi mühafizə üçün dövlət arxivləri arasında bölüşdürülməsi).

Bu prosesin bir qismi (ilkin mərhələləri) hələ ekspertiza zamanı həyata keçirilir − sənədlər struktur bölmələrdə 1-5 il qaldıqdan sonra bu bölmələrdə hazırlanan siyahılar əsasında idarə arxivlərinə təhvil verilir. Öz növbəsində idarə arxivlərində bir müddət qalandan sonra, saxlanma müddəti başa çatmış sənədlər daimi mühfizə üçün 3-5 ildə bir dəfə profilinə uyğun dövlət arxivlərinə təhvil verilir.

Sənədlərin dövlət mühafizəsinə komplektləşdirilməsi işi fondayaradıcısının tarixinin mükəmməl öyrənilməsini və sənəd növlərinin düzügün uçotunu tələb edir (Rəsulov, Həsənov, 2019: 115).

Onu da qeyd etməliyik ki, Milli Arxiv Fondunun sənədlərinin komplektləşdirilməsini Milli Arxiv İdarəsi təmin edir. Həmçinin o, qeyri-dövlət arxivlərinin sahiblərinə onların öz arxivlərini komplektləşdirməsi, mühafizəsi və istifadəsi işində kömək göstərir (8).

Dövlət arxivləri idarələrdə yaranan sənədlərin sistematik olaraq uçotunun aparılması və MAF-a daxil etmək üçün yerləşdiyi inzibati ərazi vahidində yerləşən (arxivin profilinə uyğun) idarələrin siyahısını hazırlayır və onların arxiv fondu sənədlərinin dövlət arxivlərinə qəbulunu təşkil edir. Bütün bu iş planlı surətdə aparılır: sənədlər həm idarələr və fiziki şəxslərdən, həm də dəyişən tərkibli rayon (şəhər) dövlət arxivlərindən qəbul edilir.

Komplektləşdirmənin uğurlu təşkil olunub olunmaması aşağıdakı əməllərin düzgün icrası ilə ölçülür desək, mübaliğə etmiş olmarıq:

- Arxiv fondlarının uçotunun aparılması;
- Sənədlərin saxlanma müddətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- Sənədlərin dövlət mühafizəsinə təhvil verilməsi üçün müəyyən olunmuş vaxta əməl edilməsi

Onu da qeyd etməliyik ki, sənədlər dövlət arxivlərinə ekspert yoxlama komissiyası tərəfindən təsdiq olunmuş siyahılar əsasında qəbul edilir. Sözügedən siyahıların bir nüsxəsi dövlət arxivində, digəri idarə arxivində qalır. Siyahı hazır olanda dövlət arxivindən idarə arxivinə nümayəndə göndərilir. Həmən şəxs saxlanma vahidlərinin fiziki və sanitar-gigiyenik vəziyyətini və işlənmə səviyyəsini yoxlayır (Alekseeva, 2005: 90). Əgər sənədlər arxiv qaydalarına uyğun işlənməmişsə, dövlət arxivinin hüququ var ki, o sənədləri geri qaytarsın və qaydalara uyğun işlənməsini tələb etsin (Rəsulov, Həsənov, 2019: 116).

Təhvil-qəbul xüsusi aktla icra olunur. Bu, komplektləşdirmənin təşkilində ən əsas sənəddir. Aktda sənədləri göndərən müəssisənin adı, qəbul edən arxivin adı, sənədlərin təhvil verilməsi səbəbi (saxlanma müddətlərinin bitməsi və yaxud da müəssisənin ləğv edilməsi), həmçinin təhvil verilən sənədlərin real kəmiyyəti (əsllərinin, sürətlərinin, xüsusi dəyərə malik olanlarının və s.) .

Sözügedən sənəd iki nüsxədə hazırlanır və həm dövlət arxivi, həm də idarə arxivi tərəfindən imzalanır (Alekseeva, 2005: 84).

Dövlət arxivlərində yerinə yetirilən digər iş növlərinin vaxt və istehsal normaları olduğu kimi, komplektləşdirmənin də normaları Milli Arxiv İdarəsinin Elmi Şurasının 2018-ci il 16 mart tarixli 1№-li qərarı ilə razılaşdırılmışdır. Sözügedən qərara əsasən, Respublika dövlət arxivləri və mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının arxivləri üçün Komplektləşmə mənbələrinin siyahılarının, normativ, metodiki və soraq-məlumat ədəbiyyatının öyrənilməsi, fəaliyyətində verilmiş arxivin pofilinə uyğun sənədlərin yarandığı təşkilatların aşkar edilməsi, sənədlərin tərkibinin öyrənilməsi, komplektləşmə mənbələri olan təşkilatların siyahısının müəyyən edilmiş formada tərtibi, onun təşkilatlarla razılaşdırılması, siyahının EYK-da müzakirəyə hazırlanması və müzakirənin nəticələrinə əsasən işlənib təkmilləşdirilməsi, arxiv işini idarə edən yuxarı orqanla razılaşdırılma, arxiv direktoru tərəfindən siyahının təsdiqi işləri cəmi 10 iş günü ərzində həyata keçirilir. ARDA filialları və rayon dövlət arxivləri üçün isə həmin iş 7 iş günü ərzində çatdırılmalıdır. Komplektləşmə mənbələri olan təşkilatların siyahısının aparılması, yəni siyahıya dəyişikliklərin, əlavələrin və dəqiqləşdirmələrin daxil edilməsi, onların təşkilatlarla razılaşdırılması işi 0,5 iş günü (4 saat) ərzində həyata keçirilməlidir (Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi: Dövlət arxivlərində yerinə yetirilən əsas iş növlərinin vaxt və istehsal normaları, 2018).

Dövlət arxivlərində kino-foto və fono-video sənədlər üzrə yerinə yetirilən əsas iş növlərinin vaxt və istehsal normaları isə sənədin fiziki xüsusiyyətlərindən dolayı fərqlənir. Misal, 30 dəqiqəlik səs və görüntü daşıyıcıların fiziki və sanitar-gigiyenik vəziyyətinin yoxlanılması (vizual nəzərdən keçirilməsi, zədələr aşkar edildikdə aktın tərtib edilməsi) normaları iş günü ərzində 14 ədəd daşıyıcı təşkil edir. 20 dəqiqəlik səs və görüntü daşıyıcılarının qismən qulaq asılması və baxılması norması bir iş günü üçün 20 daşıyıcı təşkil edir. Bakılamdan, dinləmədən, sadəcə sayını yoxlamaqla isə həmin işin günlük norması 40 ədəd daşıyıcı təşkil edir (Azərbaycan Respublikasının dövlət arxivlərində kino-foto və fono-video sənədlər üzrə yerinə yetirilən əsas iş növlərinin vaxt və istehsal normaları, 2021: 25).

Söhbət kino-foto və fono-video sənədlərdən getmişkən, mütləq şəkildə qeyd etməliyik ki, onların təşkili zamanı fərq tək istehsalat normalarında deyil, həmçinin komplektləşdirmə mərhələlərində də fərqlənir. Misal, dövlət arxivlərinin fotosənədlərlə komplektləşdirmə mənbələrinə muzeylər, kolleksiyaçılar və hətta fotohəvəskar birlikləri də aid edilir (fototeshkil s.50) və yaxud da, kağız sənədlərlə müqayisə etmiş olsaq, fono-video və kino-foto sənədlərin fiziki xüsusiyyətlərə görə (ağ-qara koplektlər və rəngli filmlər) komplektləşdirilməsi fərqini burda da görə bilərik (Azərbaycan Respublikasının dövlət arxivlərində kino-foto və fono-video sənədlərlə işin təşkili və aparılması qaydaları, 2021: 51).

Nəticə

Son olaraq onu da əlavə etməliyik ki, dövlət orqanlarının, idarə, müəssisə və təşkilatların fəaliyyəti nəticəsində yaranan sənədlərin saxlanma müddətləri Milli Arxiv İdarəsinin Kollegiyasının hazırladığı nümunəvi siyahıda göstərilib. Siyahıya əsasən misal gətirmək üçün qeyd edək ki, ali qanunvericilik, ali dövlət hakimiyyəti orqanlarının tapşırıqları və bu tapşırıqların yerinə yetirilməsi üzrə sənədlər (icmallar, məruzələr, hesabatlar, arayışlar, yazışma) əgər MAF-ın formalaşdırma mənbələri olan idarələrin sənədləridirsə daimi, formalaşdırma mənbəyi olmayan təşkilatların sənədləridirsə 10 il müddətinə saxlanılır (Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsinin Kollegiyasının Qərarı, 2016)

Ədəbiyyat

1. Alekseeva, E.V., Afanasyeva, L.P., Burova, E.M. (2005). Arxivovedenie. Moskva: Akadema, 271 s.
2. Milli Arxiv Fondunun komplektləşdirilməsi, mühafizəsi və ondan istifadə Qaydaları haqqında Əsasnamə. (2000). Bakı.
3. Milli Arxiv Fondu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (1999). Bakı.

4. Rəsulov, Ə., Həsənov, H. (2019). Azərbaycan Respublikasında Arxiv işi. Bakı: Elm və təhsil, 262 s.
5. Azərbaycan Respublikası dövlət arxivlərinin əsas iş qaydaları. (2011). Bakı: Çaşıoğlu, 256 s. (tərtib edənlər: Paşayev A., Ağayev K., Axundov A., Aslanova F., Cəfərov F., Əliyeva S., Haşımov Ş., Mədətov H., Məmmədova Z., Sərdərov E., Şükürov Ş., Teymurov M.)
6. Burova, E.M. (2012). Arxivovedenie (teoriya i metodika): uçebnik dlya VUZov. Moskva: izdat.dom MEI, 483 s.
7. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsinin Mərkəzi ekspert-yoxlama komissiyası haqqında Əsasnamə. (2016). Bakı.
8. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi haqqında Əsasnamə. (2003). Bakı.
9. Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi: Dövlət arxivlərində yerinə yetirilən əsas iş növlərinin vaxt və istehsal normaları. (2018). Bakı.
10. Azərbaycan Respublikasının dövlət arxivlərində kino-foto və fono-video sənədlər üzrə yerinə yetirilən əsas iş növlərinin vaxt və istehsal normaları. (2021). Bakı: Elm və təhsil, 68 s.
11. Azərbaycan Respublikasının dövlət arxivlərində kino-foto və fono-video sənədlərlə işin təşkili və aparılması qaydaları. (2021). Bakı: Elm və təhsil, 84 s.
12. Dövlət orqanlarının, idarə, müəssisə və təşkilatların fəaliyyəti nəticəsində yaranan sənədlərin saxlanma müddətləri göstərilməklə nümunəvi siyahısının və onun tətbiq olunmasına dair göstərişin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsinin Kollegiyasının Qərarı. (2016). Bakı.

Göndərildi: 10.03.2023 Qəbul edildi: 21.05.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/91/76-81

Shafag Valiyeva
Baku Engineering University
sbabayeva@beu.edu.az

STRATEGIES OF TEACHING AND LEARNING VOCABULARY

Abstract

Vocabulary is the fundamental part of language, so its mastery is one of the significant components in acquiring a second or foreign language. Also, it is one of the major challenges that foreign language learners face during the process of learning a language. One way to alley the problem is to assist students in becoming independent learners during the course of L2 vocabulary learning. Hence the best way to be fully driven to the process is to notify the strategies below:

- A Table Vocabulary Method
- A Visual Dictionary Method
- Picture Prompts Method
- Paraphrasing Method
- Vocabulary Based Stories Method
- An Associative Method
- A Quick Write Method

As Wright noted, "...the more words ELLs know, the more they can speak and write and understand what they heard and read" (p.160). This is why vocabulary development is so essential for ELLs”.

Keywords: *vocabulary leaning strategies, ELL, chart, visual dictionary, vocabulary development*

Şəfəq Vəliyeva
Bakı Mühəndislik Universiteti
sbabayeva@beu.edu.az

Lüğətin öyrədilməsi və öyrənilmə strategiyası

Xülasə

Lüğət dilin əsas hissəsidir, ona görə də onun mənimsənilməsi ikinci və ya xarici dilin mənimsənilməsində mühüm komponentlərdən biridir. Həmçinin, bu, xarici dil öyrənənlərin dil öyrənmə prosesində qarşılaşdıqları əsas ünsürlərdən biridir. Proses zamanı qarşıya çıxan problemləri həll etməyin bir yolu, L2 lüğətinin öyrənilməsi zamanı tələbələrə müstəqil öyrənənlər olmaqda kömək etməkdir. Beləliklə, prosesə tam şəkildə qoşulmağın ən yaxşı yolu aşağıdakı strategiyaları xəbərdar etməkdir:

- Cədvəl lüğəti metodu
- Vizual lüğət, etodu
- Şəkil təklifləri Mmetodu
- Parafraz metodu
- Lüğətə əsaslanan hekayələr metodu
- Assosiativ metodu
- Sürətli yazma metodu

Raytın qeyd etdiyi kimi, “İDÖ-i (ingilis dili öyrənciləri) nə qədər çox söz bilsələr, bir o qədər çox danışa, yaza və eşitdiklərini, oxuduqlarını başa düşə bilərlər”. Buna görə də lüğətin inkişafı İDÖ (ingilis dili öyrənciləri) üçün çox vacibdir”.

Açar sözlər: *lüğətə meylli strategiyalar, ELL, diaqram, vizual lüğət, lüğət inkişafı*

Introduction

Vocabulary is the foundation of language. It is the raw building blocks that we can use to express our thoughts and ideas, share information, understand others and grow personal relationships. As British linguists David A.Wilkins eloquently put it, "without grammar, very little can be conveyed; without vocabulary nothing can be conveyed" (1). Furthermore, Ghazal (2007) explains that this could be achieved through instructing learners to apply vocabulary learning strategies as efficiently as possible.

The interpretation of the main material. Once vocabulary has been presented (and often before it is practiced), students will need to start learning it. Practicing and using the vocabulary is part of the learning process but students usually need time to process a vocabulary item too. The first stage is to find ways of recording the various aspects of the word. Storing a word somewhere that can be accessed easily, or keeping it in mind, is essential. Even our mental filing cabinets i.e., our brains need to have a system by which they store and retrieve things. Helping our students develop a system that they can use is a must. The second stage is helping our students to be able to retrieve these items, not just as a set of letters, but as a meaningful piece of language.

There are many ways of recording and studying vocabulary and your students need to find a way that suits them. However, it is a good idea to show students they could record about a word and how they might go about it. The simplest way is probably to use a kind of chart which could include the following (2):

A Table Vocabulary Method

Vocabulary item	**Pronunciation**	**Part of Speech**	**Ddefinition / Synonyms**	**Sentence**	**Other word forms**
alter	[ˈȯl-tər]	verb	a) to make different without changing into something else b) to become different **Syn.:** change, vary, modify	He had **altered** so much, I scarcely recognized him.	alterability (n) alterer (n) alterable (adj) alterably (adv)
automaton	[ȯ-ˈtä-mə-tən]	noun	a) a mechanism that is relatively self-operating especially **Syn.:** robot b) a machine or control mechanism designed to follow automatically a predetermined sequence of operations or respond to encoded instructions c) an individual who acts in a mechanical fashion	The best way is to build and simulate an **automaton** for the pattern.	automata (n- pl) automation (n) automatable (adj) automatic (adj) autumate (v)

A four-corner vocabulary chart is a strategy to help learners learn new vocabulary word (Romero, 2014: 215). In this strategy, students write their vocabulary word in one corner, then write its pronunciation, include its part of speech, insert the definition and synonyms, use the word in a sentence, and then writes its different word forms. According to Echevarria, Vogt & Short (2014), "These charts provide more context and "clues" than typically word walls, because they include an illustration, definition, and sentence for each vocabulary word" (Echevarria, Vogt, Short, 2014: 81). The vocabulary

chart is one way for ELL students to build background on a particular vocabulary word as well. In regards to ELL students, this helps the student learn new vocabulary in a meaningful way.

A Visual Dictionary Method.

A picture dictionary or a visual dictionary relies on pictures to show the meaning of words.Unlike regular dictionaries, visual dictionaries are not arranged alphabetically but are instead organized thematically, with an image linked to each theme. After having studied vocabulary of the week, we can apply to Visual Dictionary by exposing, visualizing them so that students would infer words from pictures displayed. Thus, they will be able to sharpen vocabulary they've learnt. Let's consider the following list of words a part of recently learnt unit vocabulary (Smith, 2011):

- framework
- residence
- (im) mature
- exploit
- dominate

As it was mentioned above, students are already aware of the unit vocabulary. Hence, the next step might be inferring them (learned vocabulary) from the pictures.

According to Visual Vocabulary Method, learners are only displayed pictures or illustrations representing previously learned vocabulary so that, they would be able to infer a word from the notion they see, send it to a visual memory, and sharpen it.

Vocabulary Based Stories Method.

Once we reached the end of the unit, the last but not least step, is writing a story on the basis of the learned vocabulary. We divide the class into groups of 4-5 students and set the timer for 10 minutes. Shortly, the teams are made to write separate stories or passages by using the whole vocabulary of the unit. As a result, they get another chance to sharpen the vocabulary.

A Quick Write Method.

This method could be used either at the beginning or in the middle of a unit. Quick write topics might be suggested in every unit of a textbook, or the teacher could spontaneously give them to the students with the purpose of applying to the unit vocabulary. For example, if the unit topic is Crime, the teacher may suggest the following questions for a Quick Write:

- Why do people commit crimes? (Suggestions: money, revenge, psychological problems, etc.)
- Have you ever witnessed any crime?

In 2-3 minutes, the students would jot down their opinions or attitude to the situation in terms of using currently and previously learned vocabulary. By this way, they recollect previously learned words and put them into practice together with the current vocabulary.

An Associative Method.

This method refers to making a bond between two languages and memorizing words by focusing on resemblance of them. For instance, **“spinach”** in English is **“ispanaq”** in Azerbaijani, **“virgule”** in French is **“vergül”** in Azerbaijani, **“initially”** in English and **“iniş ili”** in Azerbaijani are very similar, **“bosh”** in English that means **‘‘nonsense‘‘** is **“boş”** or **‘‘mənasız”** in Azerbaijani, etc. (Don’t say bosh! - Boş-boş danışma!) In a nutshell, when you detect resemblance of words belonging to your native and second language, like similarities in pronunciation or spelling, the process of studying or teaching vocabulary gets much more arresting and motivative.

Picture Prompts Method.

Students who struggle to write may naturally gravitate towards picture prompts. In fact, picture prompt method is particularly helpful for reluctant writers who struggle with expressing themselves in words.

The prompts can be paired with any number of writing activities, from free writing to journal writing to creative writing. Students make their choice of suggested pictures with or without prompts and put the learned theory – "vocabulary" to practice while analyzing the picture (Rikard, 2014). Choosing pictures for learners to write about will largely depend on the skill level and age of your student. As a general rule of thumb, you want to use the most interesting pictures for writing prompts you can find. Here are provided picture prompt samples:

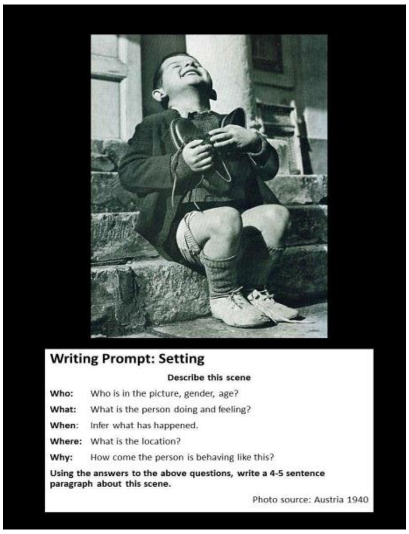

Paraphrasing method.

This method teaches students to use various words and their forms when paraphrasing sentences, quotations, passages, or anything else. It means, learners increase their vocabulary base by applying to different word forms and phrases when they use this method. Thus, they get able to express their feelings, opinion, or show their attitude to the theme by using previously studied vocabulary, as wells as recently learned vocabulary. Below are some techniques that would help students paraphrase (to say the same thing in different ways):

1) Use a synonym

This is important = This is significant / crucial / vital

2) Use an opposite

It wasn't easy for me = I found it difficult

3) Change active to passive

You should not do this = This should not be done

4) Use a related word (e.g. change the verb into a noun)

The number rose = There was a rise in the number, the number increased.

5) Consider a more formal or informal version

I am worried = I am extremely concerned (formal) / I'm stressed out (informal)

In addition, below is a table of original quotes and their paraphrased versions:

Quotes:	Paraphrased forms:
"No one on Earth can ever love you more than your parents" (7).	The purest love you can ever get, is the love of your parents.
"Tomorrow is not promised, so be grateful for today" (8).	You can't know what is awaiting for you the following day. Enjoy the time, the chance, whatever you have today, and be satisfied and don't forget to be grateful to Allah.
"The strong person is not a good wrestler. Rather, the strong person is one who controls himself when he is angry" (9).	Physical strength has nothing to do with the control of anger when you have it. It isn't good enough to suppress this feeling.

Conclusion

As it was mentioned above, vocabulary learning is one of the major challenges foreign language learners face during the process of learning a language (Ghazal, 2007) (10). One way to alley the problem is to assist students in becoming independent learners during the course of L2 vocabulary learning. In addition, as Wright noted (2015), "indeed, vocabulary development should be one of the main components of daily ESL instruction..." (p.160). Also, he said, "...the more words ELLs know, the more they can speak and write and understand what they heard and read" (Wright, 2015: 60). Involve students periodically in games that enable them to play with terms" (Marzano, 2009: 83). This is why vocabulary development is so essential for ELLs.

References

1. https://spedellreadingstrategies.weebly.com/four-corner-vocabulary-chart.html#:~:text=A%20four%2Dcorner%20vocabulary%20chart%20is%20a%20strategy%20to%20help,the%20word%20means%20to%20them
2. https://www.researchgate.net/publication/26490097_Learning_Vocabulary_in_EFL_Contexts_through_Vocabulary_Learning_Strategies
3. Romero, S. (2014). Vocabulary Chart. I Teach Dual Language.
4. Echevarria, J., Vogt, M.E., Short, D. (2014). Making content comprehensible for Elementary English language learners: The SIOP model. Boston, MA: Allyn, Bacon.
5. Smith, P. (2011). Math Vocabulary. Mrs. Phillips and Mrs. Smith's Class.

6. Rikard, M. (2014). 4 Corner Vocabulary Teaching Strategy. [Video File].
7. https://www.pinterest.com/pin/824651381737662822/
8. https://www.google.com/search?sxsrf=APwXEdcdCqvMRhgQ5LgZSuLweSG9qGupMA:1686650708973&q
9. https://sunnah.com/urn/2054430
10. https://rizkakelompok5.wordpress.com/
11. Wright, W. (2015). Foundations for teaching English language learners: research, theory, policy, and practice. Philadelphia, PA: Caslon, Inc.
12. Marzano, R. (2009). The Art and Science of Teaching, Six Steps to Better Vocabulary Instruction. Teaching for the 21st Century, 67 (1), p.83-84.

Received: 22.04.2023 Accepted: 01.06.2023

ELMİ İŞ Beynəlxalq elmi jurnal. İmpakt Faktor: 2.255. 2023 / Cild: 17 Sayı: 6 / 82-96 ISSN: 2663-4619
SCIENTIFIC WORK International scientific journal. Impact Factor: 2.255. 2023 / Volume: 17 Issue 6 / 82-96 e-ISSN: 2708-986X

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/91/82-96

Shahriyar Guliyev
Nakhchivan State University
shahriyarguliyev@hotmail.com

ARTIFICIAL TEXT GENERATION USING DEEP NEURAL NETWORKS: TRAINING OF SULEYMAN SANI AKHUNDOV'S PLAYS

Abstract

This thesis is dedicated to Azerbaijan's outstanding writer Suleyman Sani Akhundov and his literary heritage.

It conveys the generation of artificial-text considered within the framework of experimental possibilities. The topic presented in this thesis, actually exposes engineering of the last year's technological trend - ChatGPT. The ability to write artificial- articles, poems, books require more extensive research and knowledge. In this thesis, by touching this topic to a certain extent within the resource constraints, we train the plays of a sophisticated writer like Suleyman Sani Akhundov to the computer with in-depth and generate artificial-plays of any length through the ANN model.

Keywords: *AI, ML, ANN, artificial neurons, DL, NLP, NLG, transformers, generative pre-trained transformer*

Şəhriyar Quliyev
Naxçıvan Dövlət Universiteti
shahriyarguliyev@hotmail.com

Dərin neyral şəbəkələrlə suni mətnin hazırlanması: Süleyman Sani Axundovun pyeslərinin öyrədilməsi

Xülasə

Bu məqalə görkəmli yazıçılarımızdan Süleyman Sani Axundova və onun ədəbi irsinə həsr olunur. Məqalədə suni mətnin hazırlanmasına təcrübi imkanlar çərçivəsində baxılır. Ötən ilin trendi ChatGPT texnologiyasının adətən mühəndisliyini ortaya çıxaran bu məqalədə yer verilən mövzu gündəmdə yerini tutmaqdadır. Suni - məqalə, şeir, kitab yazmaq daha geniş araşdırma və bilik tələb edir. Məqalədə məhdud komputer mənbələrimizlə, həmin mövzuya müəyyən qədər toxunaraq, Süleyman Sani Axundov kimi yazıçımızın pyeslərini dərin öyrənmə alqoritmi vasitəsilə komputerdə SNŞ modelinə öyrədərək istənilən uzunluqda pyes generasiya etmək olur.

Açar sözlər: *SZ, MÖ, SNŞ, suni neyronlar, DÖ, TDE, TDG, transformerlər, generativ öncədən-öyrədilmiş transformerg*

Introduction

This is the raw data we've passed to computer – the ANN model as an input to be learnt in depth.

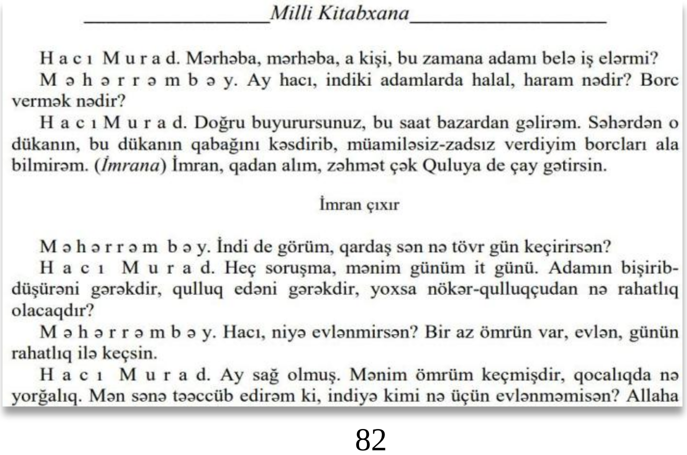
Milli Kitabxana

H a c ı M u r a d. Mərhəba, mərhəba, a kişi, bu zamana adamı belə iş elərmi?

M ə h ə r r ə m b ə y. Ay hacı, indiki adamlarda halal, haram nədir? Borc vermək nədir?

H a c ı M u r a d. Doğru buyurursunuz, bu saat bazardan gəlirəm. Səhərdən o dükanın, bu dükanın qabağını kəsdirib, müamiləsiz-zadsız verdiyim borcları ala bilmirəm. (*İmrana*) İmran, qadan alım, zəhmət çək Quluya de çay gətirsin.

İmran çıxır

M ə h ə r r ə m b ə y. İndi de görüm, qardaş sən nə tövr gün keçirirsən?

H a c ı M u r a d. Heç soruşma, mənim günüm it günü. Adamın bişirib-düşürəni gərəkdir, qulluq edəni gərəkdir, yoxsa nökər-qulluqçudan nə rahatlıq olacaqdır?

M ə h ə r r ə m b ə y. Hacı, niyə evlənmirsən? Bir az ömrün var, evlən, günün rahatlıq ilə keçsin.

H a c ı M u r a d. Ay sağ olmuş. Mənim ömrüm keçmişdir, qocalıqda nə yorğalıq. Mən sənə təəccüb edirəm ki, indiyə kimi nə üçün evlənməmisən? Allaha

We'll achieve this result after training the model through hours of optimizations.

```
Abas bəyə daxil olur.
Ş ə r ə c. Mən
tİKİNSİ ŞƏKİ
Bir aydır ki, qaçır.
ə l i m ə r d d i n. Oğlum, nə dörd qırmışam. Sənə ac qalıb şərtinə düşdü. Bunu sən nə
tərəfində ki, səni bu ölümdə hec küartını açıb yoxdur ki, pulun qüvvə qeyri edər, İ Piri
baba, xudahafiz. Yaxşı, ancaq siz öləsidə bir təyirif gedək bilmərəm. Şərəf xanım}nb r e
y n ə c. İndə və sağ mənim kimdən de?
H a d i l ə l ə. İndi də oynarda yuxu gözləyir. Elədir kimi, onunlmadı. Parisi-gəldini
yetərmisənmin.
H ə c ə r x a n ı m. Gəl bəyim! Mirzən başına qoy, əmimə göydər.
H a c ı M u r a d. İndi hürriyim yoxdur.
Ç i n g i z. Evdə razı özünü nəndinə dolaşlardaşayaq.
V ə l i a ğ a. Xeyr, Molla iş olma, Əmiraslan ağanın atdığan dayının, hazırlar içinin
üçün ac qızı Dedim də, Şeyx Əmiraslan ağanın üstün nəqiçəs dəlilərə qucaqladı.
- mütəliyin, Hacı Murada mən onu qovurya, görürsən. (Sənin evlən fikrində şahbaz bəy, tez
başına baydır, a pula həsrət Kazımdək könmüşdü, gəl gülə sibinin bunlar kimdən rahat ol.
S ə f d ə r q u l u b ə y. əliqulu xəstə olum i. Adə, tuz hava! Mən bir oğlan çıxar. Ey
şadlıqca  kişimizdir. Zəhərfinizi boynudur. Puyur et (sate) Nabat düşməni lələ oyaqdır,
```

Initially, I must express that scientific work has to be conducted with special care, attention showing to teaching quality rather than quantity must be measured as importance and in this regard, distinguished amongst many universities, to the - Nakhchivan State University, its Architecture and Engineering faculty, all professor, teacher and staff, that I'd like to thank for helping to strengthen and deepen my knowledge.

As known, during the time of extensive progress in technology in this Information Age where knowledge becomes the biggest treasure, this tendency applies also to our country to make youth dive into the technological professions achieving qualified knowledge by which, increased amount of activity has spread over country in IoT field recent years.

In the last years, one of the trends is ChatGPT technology, which works by Artificial Neural Networks, opened new opportunities in front of us in many repetitive works, fields of natural language processing, that in return has substituted many human-executed jobs and is expected to do more in near and far future by follows which can be guessed by less imagination.

Here it is that instead of coders, we need qualified engineers who can bring innovation which ChatGPT particularly can't achieve.

On the contrary the topic of this thesis, exposes the ChatGPT's engineering principles, its most difficult implementation example of artificial-text generation from scratch. Thus, those becomes familiar with this work, can prepare similar technologies or new applications working by this matter and they will witness that such applications can be made possible and then they'll get opportunities to use it in useful directions, projects, work.

In the thesis, research has been conducted from zero up to the on-hand results. Conclusions as being practical, which has been produced limited to the computer's architectural resources, yet has shown that using Artificial Neural Networks, we can achieve results in many processes that we could not even imagine prior to it.

Research Objectives

It has been carried out in one directional but in many branches:

Artificial Intelligence
Machine Learning
Artificial Neural Networks
Deep Learning
Artificial Neurons
Hidden Layers, their Depth
Input & Output Layers
Calculus on Artificial Neural dependencies
Feed-forward & Back-propagation

Optimizing the Weight of Artificial Neurons
Natural Language Processing / Natural Language Generation
Transformers / Generative Pre-Trained Transformer
Serialization – Pickling of the Model Tensor
The Model's Overfitting Issue
Encoding & Decoding of Statements and Corresponding Mapping
Importing & Calling of Trained Model
The Loss Estimation
TensorBoard Statistics in the Results Review
Overview of NVIDIA's CUDA® GPU Technology
PyTorch over GPU - faster Matrix operations
Tensorflow and Keras Insights

and more many divisions highlighted.

Methodology and Hypotheses.

As we know, Artificial Intellect has many areas and amongst them there is Machine Learning and then Deep learning, where in its Artificial Neural Networks exists millions of billions of artificial neurons in use.

We can implement Deep Learning through many of its formalized Algorithms inside applications like Tensorflow, which is written in C++ PL, having also Python interface. Alongside there is Keras which is a simplified and more abstracted version of Tensorflow that has serious loss in execution performance. Then there is PyTorch written by Facebook, actually isn't new than NumPy library instead, the only difference is NumPy cannot utilize the very efficient GPU modules which operates well on Matrix operations, alongside, PyTorch also has Artificial Neural Networks Classes that eases the process. Cos of it has been written in Pythonic style, it is much easier to use than its counterpart Tensorflow, in many benchmarks, they have similar performance runs. And additionally, PyTorch also has a C++ interface if referred.

For the conception viewed in the thesis, PyTorch is going to be used as an application, it averages well in level of service, easiness, performance and fast-done of work intended. Of course, for serious runs, Tensorflow should be the choice of use that is more appropriate for achieving high performance goals.

- **Advantages**: PyTorch is regarded as a first-class Artificial Neural Network application service.
- **Features**: Able to execute almost all the features of Artificial Neural Networks. Similar to Tensorflow.
- **Speed**: Although Tensorflow executes quite faster, by PyTorch can prepare the model more quickly and that can compensate the lost speed on average.
- "**Consistency**": PyTorch is written in Pythonic style and constitutes the very same principles with NumPy in data types, operations and even in nomenclature.

Artificial Neural Networks.

Artificial Neural Networks or simply neural networks are inspired by biological neuronal networks. A real biological neuron, or a nerve cell, comprises dendrites, a cell body, and an axon that leads to synaptic terminals. A neuron transmits information via electrochemical signals. A human brain has on the order of 100 billion neurons, with each neuron having between 1,000 to 10,000 connections to other neurons. Artificial neural networks are comprised of abstract neurons that try to mimic real neurons at a very high level. They can be described via a weighted directed graph G = (V, E), with each node $\mathbf{v_i} \in V$ representing a neuron, and each directed edge $(\mathbf{v_i},\mathbf{v_j}) \in E$ representing a synaptic to dendritic connection from $\mathbf{v_i}$ to $\mathbf{v_j}$. The weight of the edge $\mathbf{w_{ij}}$ denotes the synaptic strength. It is important to note that a neural network is designed to represent and learn information by adjusting the synaptic weights (Mohammed Zaki, Wagner Meira, 2020: 647).

DL Algorithms: Transformers & Generative Pre-trained Transformer.

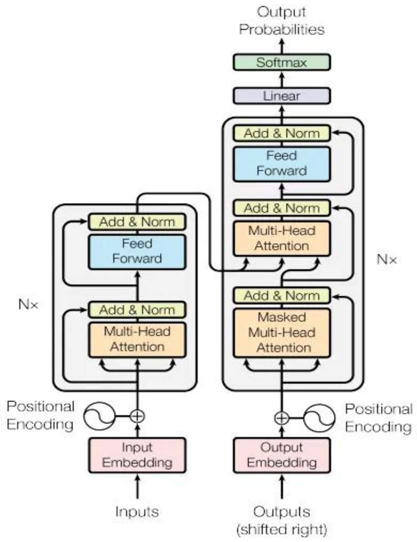

Figure 1. From "Attention is all you need" paper by Anish V., et al., 2017

The introduction of Transformers architecture in the "Attention Is All You Need" paper, has changed a lot in NLP.

In particular, a family of transformer-based algorithms has significantly improved the quality of results we can achieve on text problems (Raff, 2022: 543).

Generative Pre-trained Transformers, commonly known as GPT (14), are a family of Artificial Neural Network models that uses the transformer architecture and is a key advancement in Artificial Intelligence powering generative AI applications such as ChatGPT. Organizations across industries are using GPT models and generative AI for Q&A bots, text summarization, content generation, and search (3).

Encoding and Decoding Text / Mapping of Letters to Numbers.

Providing the source input of our problem in a TXT file for easiness, that is going to have 4000+ lines of rows of text copied from Suleyman Sani Akhundov's "*Secilmis Eserleri*" books.

First of all, let's insert this data into our program code.

This time we will split the textual data into 3 parts: "Train", "Validation" and "Test". but in matter of simplicity, and easiness of understanding of the execution stages of a AI model, we'll deduct the Test phase satisfied by the Train and Validation stages.

More after, there is a new function we must write where we'll use a lambda expression and by using it, will be encoding and decoding any expression in a certain range of N natural numbers.

For example,

A, B, C, D

1, 2, 3, 4

Here each single letter is being mapped to a relevant and unrepeatable number.

By this way, let's view a real encoding example on a random textual statement,

More after, again using another lambda expression using in that specific sequence "decode" our text, I mean decode, we will again get a set of letters to the stack converted.

The purpose of this stage is that by digitalizing a textual sentence which is our writing to be in a matrix form, then we are able to find its closeness, distance, similarity, etc. with other words, statements and then identify the loss, cost and optimize our output value.

ELMİ İŞ Beynəlxalq elmi jurnal. İmpakt Faktor: 2.255. 2023 / Cild: 17 Sayı: 6 / 82-96 ISSN: 2663-4619
SCIENTIFIC WORK International scientific journal. Impact Factor: 2.255. 2023 / Volume: 17 Issue 6 / 82-96 e-ISSN: 2708-986X

Sample Encoding.

```
cumle_numune1="Buradakı çay fincanları kimindir?"
# her bir vahid herf burda yer alir
chars = sorted(list(set(cumle_numune1)))
vocab_size = len(chars)
# herfleri reqemlere inikas et
string_to_integer_map = {char:index for index, char in enumerate(chars)}
integer_to_string_map = {index:char for index, char in enumerate(chars)}
encode = lambda string: [string_to_integer_map[char] for char in string] # sozu aarag onu integer yiginina cevir
decode = lambda list: ''.join([integer_to_string_map[integer] for integer in list]) # decoder: integer siyahisi al

kodlaşdırılmış_yazı= encode(cumle_numune1)
print(kodlaşdırılmış_yazı)

breakpoint()

# Train and test splits
```

```
C:\Users\shahr\AppData\Local\Programs\Python\Python311\python.exe "D:\NDU dərs\Suni Zəka -
[2, 13, 12, 3, 5, 3, 8, 16, 0, 15, 3, 14, 0, 6, 7, 11, 4, 3, 11, 9, 3, 12, 16, 0, 8, 7, 10, 7, 11, 5, 7, 12, 1]
> d:\ndu dərs\suni zəka - müştəri xidmətləri\ng-video-lecture-master\ng-video-lecture-master\gpt.py(78)<module>()
-> data = torch.tensor(encode(text), dtype=torch.long)
(Pdb)
```

For example, let's insert the sentence below to that specific lambda encoder expression:
"Buradakı çay fincanları kimindir?"

That will encode the sentence (*set of letters*), (2, 13, 12, 3, 5, 3, 8, 16, 0, 15, 3, 14, 0, 6, 7, 11, 4, 3, 11, 9, 3, 12, 16, 0, 8, 7, 10, 7, 11, 5, 7, 12, 1)

That achieves its digital expression like the one-dimensional Matrix above.

And this kind of digital expression will be used throughout the entire Artificial Neural Network Class, eventually, in conclusion, as we want to generation desired amounts of letters of plays, decode that output digital expression using the other lambda decoder expression that will convert it and then we'll store it in our computer's storage.

Constants, Functions and Classes

The functions and Classes we need are the following;

And each Class has methods and some of those methods will be subclassed by getting inheritance and then change the content of the methods using the polymorphism property of OOP so that we can perform specialized operations.

Libraries.

Before everything, let's import the needed library and modules.

```
import torch.nn as nn
from torch.nn import functi
```

And inside these modules, would like to specially note the PyTorch's "Neural Networks" module. From this module we will inherit an Artificial Neural Network subclass. This time we will change the values of the attributes, methods of our subclass and so on we will work.

Preparing "Batch" of Data to Process

In addition, among the functions that we will make, there is "batch" generator - that is, our Artificial Neural Network model at the same time can do one operation execution, or can execute limitless amounts of operations (of course using multi-threading), in this case, this execution limit or size is called batch ("batch" execution number) "size".

```
def coxluCutluk_topla(ayrim_novu):
    # verilenleri batch size qeder temin et hansi ki giris (input) x and hedef (target) y ol
    if ayrim_novu == 'oyretme':
        data = oyretme_verilenleri
        print("ix yigiminda 'oyretme' data secildi")
    else:
        data = tesdiqleme_verilenleri
        print("ix yigiminda 'tesdiqleme' data secildi")

    ix = torch.randint(len(data) - herf_hesabi, (coxluIslem_hesabi,))
    print(f"randomized ix: {ix}" )
    print(f"len(ix): {len(ix)} and len(batch_size): {coxluIslem_hesabi}")

    x_inputs_stack_list=[]
    y_targets_stack_list=[]

    for index, i in enumerate(ix):
        print(f"=====> batch {index+1} (ix: {index+1}) :")

        x_input= data[i : i + herf_hesabi]
        y_input= data[i+1 : i + herf_hesabi + 1]
        x_inputs_stack_list.append(x_input)
        y_targets_stack_list.append(y_input)
```

```
print(f"yigildi (len:{len(x_inputs_stack_list)}) x giris siyahisi:\n {x_inputs_stack_list} \n")
print(f"yigildi (len:{len(y_targets_stack_list)}) y hedef siyahisi: \n {y_targets_stack_list} \n")

x_giris_tensor_obj = torch.stack(x_inputs_stack_list)
y_hedef_tensor_obj = torch.stack(y_targets_stack_list)

x_giris_tensor_obj, y_hedef_tensor_obj = x_giris_tensor_obj.to(cihaz), y_hedef_tensor_obj.to(cihaz)
return x_giris_tensor_obj, y_hedef_tensor_obj
```

For example, if the "batch" size is 1, our program at the same time can train only one Artificial Neural Network Tensor.

If the batch size is infinitely defined to work, at the same time infinitely (possible limit) execution takes in place. In conclusion, we must choose a suitable batch size of choice per our computer's resource constraints that will allow us to use resources effectively and avoid lagging the execution of our computer's system programs.

For example, the processor oscillation frequency, memory capacity, cache memory size, the number of logical processors, the number of cores in a multi-core CPU, etc. all counts to performance hits.

Suitable to these resources, in the current computer, the batch size is determined to be et to 64 it is possible to train an Artificial Neural Network normally and without massive delays (resources of the computer in-use: CPU clock speed @2.5 up to @3.5 GHz, DRAM 12 GB).

Word size for Forming Ans

Else that, it's necessary of the size of the word to be trained.

```
coxluIslem_hesabi = 64
# herf_hesabi = 256 # tapmaq uc
herf_hesabi = 8
```

For example, in each training cycle, we can teach a word of say 10 letters (chars) or we can teach a word of 107 letters or 500 letters where again, the computer in-use, its resources, choosing suitable amounts is important.

And that on the computer I've used, suitable word size can be seen as the word size of 8 letters that makes fit for purpose.

Note: In these sizes, exponential of two is not a requirement. Simply, writing this way is more computer-alike.

Matrices & Linear Operations

Linear Algebra has moved to the center of Machine Learning, and we need to be there (Strang, 2019: 4).

The data often appears in the form of large matrices. The rows of the data matrix would represent feature vectors for individual input instances. The number of columns would match the size of the feature vector. The geometrical representation of such an input matrix would be a set of points (Chaudhury, 2021: 137).

Else that, can say that all processes include the conversion of our writings into digital form - its matrix formation, and then operations on these numbers of matrix elements carrying out on the computer done algorithmically training their appropriateness of the sequences those consist of. And in all operations are being done on the matrices, its elements to obtain results.

This time, let's take a look at Linear Algebra, which is all about Matrices:

What we know from Linear Algebra is it issues problems by turning them into "Linear function" to solve it. Linear function is a which is by its name has a graph of a line,

y= **M***x+ **b**

M: slope of the tangent-line drawn to the function of y (angle coefficient)

B: y-intercept (y-tangent)

In these problems, digital information establishes exactly in a Matrix form.

Then we're combining complex clusters in Matrices to stand as a linear function then, finding its transponder, rang, determinant, nullify, products, etc.

Activation on ANs / Sigmoid & Rectified Linear Unit functions

The building block for Artificial Neural Networks are Artificial Neurons or Perceptrons. These are simple computational units that have weighted input signals and produce an output signal using an activation function (Tam, 2023: 5).

Certain functions arise often while working with probability distributions, especially the probability distributions used in Deep Learning models. One of these functions is the logistic sigmoid (Goodfellow, Bengio, Courville, 2016: 65).

$$\sigma(x) = \frac{1}{1 + \exp(-x)}$$

The sigmoid function is used because it maps the interval [−∞,∞][−∞,∞] monotonically onto [0,1][0,1], and additionally has some nice mathematical properties that are useful for fitting and interpreting models (Drury, 2018: 1).

During all these operations, the result of Matrices is the probability produced by the computers ANN model, and its correlation with the expected output is determined in the (0, 1) range by standard.

To convert any random number into a unique number mapped into (0,1) range, we can use a Sigmoid function, and its inverse function is Logit function that is referred by Softmax function for probability estimations.

```
x = self.ln_f(x) # (B,T,C)
logits = self.lm_head(x) # (B,T,vocab_size)

if targets is None:
    loss = None
else:
    B, T, C = logits.shape
    logits = logits.view(B*T, C)
    targets = targets.view(B*T)
    loss = F.cross_entropy(logits, targets)

return logits, loss
```

**In early years, in ANN, instead of Logit function, Probit was used which is less optimal.*

This way, by we can convert very large numbers into a single scaled unique number in (0,1) range easily by using the Sigmoid function to make more appropriate comparisons between two different ranged values.

In contrast, on modern ANN implementations, Sigmoid function is retired as Rectified Linear Unit (ReLU) function and its derivatives (*like Leaky ReLU*) is more a de-facto standard cos it is much more efficient and more compact. And our ANN model also uses the ReLU function as an activation function, too.

Weights & Differentiation

Calculus is more useful in Machine Learning and Deep Learning for using of optimization techniques like Gradient Descent, SGD, Adam, RMSProp, Ada Delta, etc. techniques will partial differentiate, it will Equate the minimum 0 value, i.e., 0 slope value, etc. (Sairam Reddy Lattupally, 2018: 15).

Weights are essential concept in Artificial Neural Networks, as in the Biological Neural Networks; Weight in the ANN acts as a Synapsis joint, its strength in a biological neuron. And the dependency of a neuron from another neuron, and so forth as they're correlated makes the change in a particular neuron's weight affecting its activation function, so its output and then other artificial neurons connected to it; That rate of the change of the values actually are differential equations and solved such.

Estimating Loss.

Sometimes we have to transform or add variables to get the equation to be linear, e.g taking logs of output. Then we can run our estimation, do model checking, visualize results, etc (O'Halloran, 2023: 2)

During making our model, determining the value of the cost function and optimize AN's weights accordingly, it is convenient to keep an eye on the visualized statistical data and observe its training and validation losses, and then design our model acordingly to be better and better.

```python
@torch.no_grad()
def itkini_hesabla():
    cixis = {}
    model.eval()
    for ayrim_novu in ['oyretme', 'tesdiqleme']:
        itkiler = torch.zeros(deyerlendirmeIterasiya_sayi)
        for k in range(deyerlendirmeIterasiya_sayi):
            X_giris_tensor_obj, Y_hedef_tensor_obj = coxluCutluk_topla(ayrim_novu)
            logits, itki = model(X_giris_tensor_obj, Y_hedef_tensor_obj)
            itkiler[k] = itki.item()
        cixis[ayrim_novu] = itkiler.mean()
    model.train()
    return cixis
```

Optimization Techniques.

The Artificial Neural Network model is required to be constantly optimized. There are many more commonly used algorithms that we can use.

This time, we'll use as an Optimization function called "*AdamW*" Algorithm to solve our problem.

```python
# PyTorch optimallasdirici algoritmini cagir
optimallaşdırıcı = torch.optim.AdamW(model.parameters(), lr=oyrenme_tezliyi)
```

```python
optimallaşdırıcı.zero_grad(set_to_none=True)
itki.backward()
optimallaşdırıcı.step()
print(f"-> itki {itki_hesabi_sirasi} hesablandi; {time.time() - zt_itkiler1} san. kecdi")
```

Token Generation.

In context of deep learning the logits layer means the layer that feeds in to Softmax (or other such normalization). The output of the Softmax are the probabilities for the classification task and its input is logits layer. The logits layer typically produces values from -infinity to +infinity and the Softmax layer transforms it to values from 0 to 1. (Shah, 2008: 5).

```python
def generate(self, idx, enCox_yeni_token):
    # idx is (B, T) array of indices in the current context
    for _ in range(enCox_yeni_token):
        # crop idx to the last block_size tokens
        idx_cond = idx[:, -herf_hesabi:]
        # get the predictions
        logits, loss = self(idx_cond)
        # focus only on the last time step
        logits = logits[:, -1, :] # becomes (B, C)
        # apply softmax to get probabilities
        probs = F.softmax(logits, dim=-1) # (B, C)
        # sample from the distribution
        idx_next = torch.multinomial(probs, num_samples=1) # (B, 1)
        # append sampled index to the running sequence
        idx = torch.cat((idx, idx_next), dim=1) # (B, T+1)
    return idx
```

After training our ANN model up to a certain level, we can generate results from the model in size (token number up to) we like.

For example, after training our model, effectively optimized it, then, we can get 10 thousand token size of result and we can output this result to computer's external memory or Console's *STDOut* screen so that we can see the newly generated artificial-play.

Here, before outputs it, we must also decode that digitalized textual content making it human readable by letters using the lambda decoder expression we've set aside previously.

Exporting Generated Artificial-Text

Then, by opening that file with Python's file **open** built-in function and in the `*w*` writing mode (or in `*a*` append mode), we can write that readable textual data to the given file. Then open it either explicitly or using `with open()` context manager to auto-close that file by `with` decorator after using it.

```
print("\nmodel hazırlanır...\n")
context = torch.zeros((1, 1), dtype=torch.long, device=cihaz)
```

```
open('netice3_10kIteration.txt', 'w', encoding='utf-8').write(
    decode(m.generate(
        context, enCox_yeni_token=enCox_yeni_token_saxlanc)[0].tolist()))
```

Preserving Trained Model's State.

Here the nuance to be known is that by training our ANN model and each time computer when closes or the Python program terminates, our model's trained state, the optimized weights Graph all gets lost.

What we know is training an Artificial Neural Network model is difficult and consumes enormous amount of time so that it is very important that we should we retain the model's state, restore back the optimized weights graph and so on.

As ANN model is a Tensor Class object, and isn't a casual data-file, if tries to write and read it normally, its structure disappears.

For this reason, in order to preserve the model's state and keep it for further use to be operated, trained on next run, rather than starting the model from scratch each time, we must serialize and only then save in the storage.

It is that as a "serializer" module in Python PL, Pickle is a nice library.

It lets us to serialize any data object and store and retain its structure. So that our model now can continue to train over its previous state and increase the accuracy of outputs' correlation.

```
try:
    pickle.dump(model, open(pickled_faylAdı, 'wb'))
except:
    print("Xəta baş verdi: ", Exception.__name__)
```

Logging & Plotting Statistical Data using TensorBoard.

In order to train a successful model, let's use the TensorBoard Statistical Plotting library. In each iteration, let's add the useful parameters like validation loss, training loss, cost (error) values respectively, iteration count, etc. And then let's open up the TensorBoard application in a Internet browser window in its address at <localhost://6006> which shows all the statistical data files in the opened Web Root Directory that has '**.tf**' file extension (recursively) and shown in a nice Web GUI.

That statistical information can be in the following styles as has been selected,

- ✓ Linear Regression, Histogram, HeatMap, and etc.

In every training, we store the iterative information in the end of the program inside computer's storage unit, and then we can always open up the TensorBoard application to extract statistic data in beautiful charts, plots and look, observe the patterns.

And each time, for example, loss of the result and in which iteration, in which values, in what sizes, cost, that it has been validated over time; decreased or increased, or maybe has been constant over time by looking at easily understandable graphical interface that helps us to optimize our ANN

model by those comparative charts, plot results carrying useful information bring value to our work.

```

writer = SummaryWriter()


```

```
from torch.utils.tensorboard import SummaryWriter
```

```
# TorchBoard çıxarış məlumatı yazılır...
writer.add_scalar("İtki ölçüsü / Çoxlu Öyrətmə hesabı", itki, cari_iterasiya)
writer.add_histogram("Histogram: İtki ölçüsü / Çoxlu Öyrətmə hesabı", itki, cari_iterasiya)


writer.flush()
writer.close() # programin sonu oldugu ucun artiq SummaryWriter obyekti lazim deyil
print("\n == program sonlandirildi. ==\n")
```

Results Over Time.

```
10.709077 M deyisen vahid
çalışma və yoxlama verilənlərinin itkisi hesablanır...
step 0: train loss 4.6420, val loss 4.6524
itki 1 hesablandi; 0.4510030746459961 saniye kecdi
itki 2 hesablandi; 0.3980011940024414 saniye kecdi
itki 3 hesablandi; 0.4120004177093506 saniye kecdi
itki 4 hesablandi; 0.5359959602355957 saniye kecdi
itki 5 hesablandi; 0.45799946784973145 saniye kecdi
itki 6 hesablandi; 0.46699953079223633 saniye kecdi
itki 7 hesablandi; 0.5339932441711426 saniye kecdi
itki 8 hesablandi; 0.5130043029785156 saniye kecdi
itki 9 hesablandi: 0.4630086421966553 sanive kecdi
```

- ✓ 10000s of *iterations*
- ✓ size of *batch* up *to* 256
- ✓ optimal 8, 16, 64 *word size*

```
-> itki 1648 hesablandi; 1.876967430114746 san. kecdi
-> itki 1649 hesablandi; 1.8753221035003662 san. kecdi
-> itki 1650 hesablandi; 1.8918721675872803 san. kecdi
step 1650: train loss 1.5285, val loss 1.7984

-> itki 1651 hesablandi; 1.9227688312530518 san. kecdi
-> itki 1652 hesablandi; 1.8757972717285156 san. kecdi

...

-> itki 1698 hesablandi; 2.009012460708618 san. kecdi
-> itki 1699 hesablandi; 2.0344324111938477 san. kecdi
-> itki 1700 hesablandi; 1.9599061012268066 san. kecdi
!!! SIGINT gonderildi!

program sonlandirilir...

model hazırlanır...

      m l ə r (içində axırımızı, sən ki, bu dünya sala bilmərəm.
```

```
itki 4990 hesablandi; 0.36742711067199707 saniye kecdi
itki 4991 hesablandi; 0.3640761375427246 saniye kecdi
itki 4992 hesablandi; 0.3597908020019531 saniye kecdi
itki 4993 hesablandi; 0.3835313320159912 saniye kecdi
itki 4994 hesablandi; 0.3466768264770508 saniye kecdi
itki 4995 hesablandi; 0.36986446380615234 saniye kecdi
itki 4996 hesablandi; 0.3532397747039795 saniye kecdi
itki 4997 hesablandi; 0.3623039722442627 saniye kecdi
itki 4998 hesablandi; 0.35173678398132324 saniye kecdi
itki 4999 hesablandi; 0.37417173385620117 saniye kecdi
step 4999: train loss 1.6301, val loss 2.0775
itki 5000 hesablandi; 0.3702967166900635 saniye kecdi
```

```
      m l ə r (içində axırımızı, sən ki, bu dünya sala bilmərəm.
Ş ö v k ə t. Cəfər taba Qulu, qədrimın pinin əmi, ifa etsin.
P ə r i c a h a n g i r a ğ a. Yaxşı, görürsən?
P i r i  b a b a. Hacı Murad ov deyirlər.
Z ö h r ə. Qəmər də sən Məşədi Səfdərqulu bəy, bu tərəfdən pərdələr sizə ələcə
Yağışlı dövlətdə mən siz elə burada çalışmayılıq. Mən mən bundan artıq qüvvə h
iki, bax, nə deyir.
B a h a d ı q. Qəmər bəy, gəlsin, rəhmət istəyərsən bəy danışan kommunxoz gəli
Ş a h b

 == program sonlandirildi. ==
```

Exploring TensorBoard Stats

To view the TensorBoard results, run it in the CLI inside the appropriate directory like this,

> **tensorboard -- logdir=runs**

Then as its local Web Server will be initiated in that window, you can enter its Web GUI at,

<*http://localhost:6006*>

address in the Internet browser window. That opens up results, their full logs we can see. TensorBoard application plots various type of graphs, e.g., a Distribution centers, Scalars, Linear dependencies, Histogram view, HeatMap, etc.

* It is required to install TensorBoard and its dependencies must also be in place:

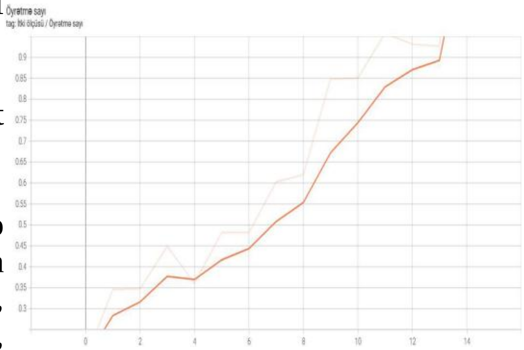

Plot 1: At the expense of initial loss per iterations in a Scalar graph.

ELMİ İŞ Beynəlxalq elmi jurnal. İmpakt Faktor: 2.255. 2023 / Cild: 17 Sayı: 6 / 82-96 ISSN: 2663-4619
SCIENTIFIC WORK International scientific journal. Impact Factor: 2.255. 2023 / Volume: 17 Issue 6 / 82-96 e-ISSN: 2708-986X

> **pip install torch torchvision tensorboard**

Let’s observe some momentary graphs visualized in 2D plots,

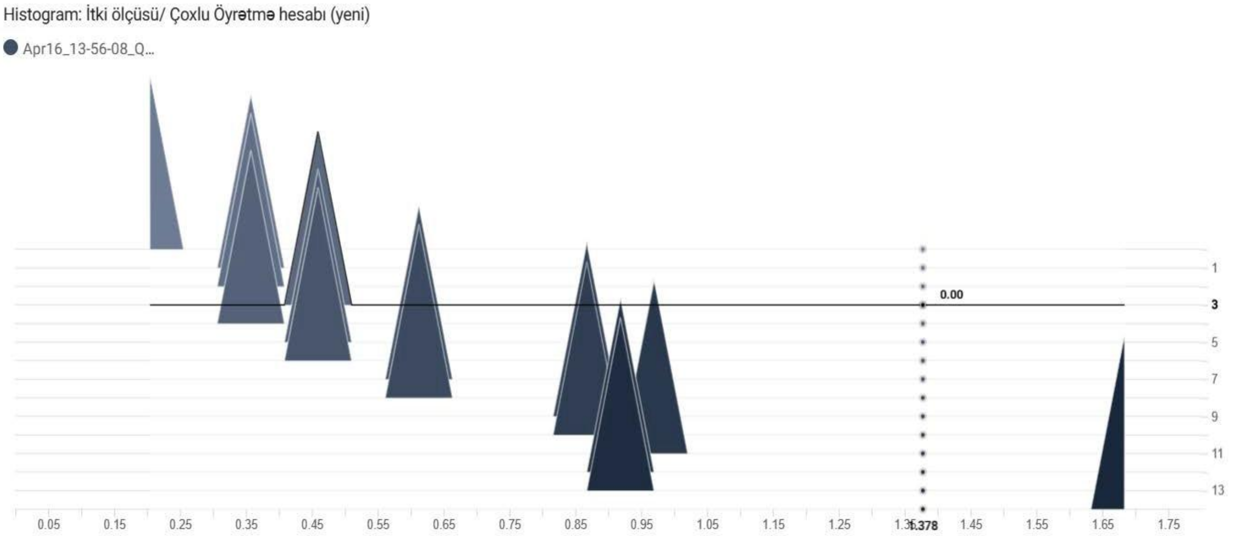

Plot 2: Initial result on Histogram.

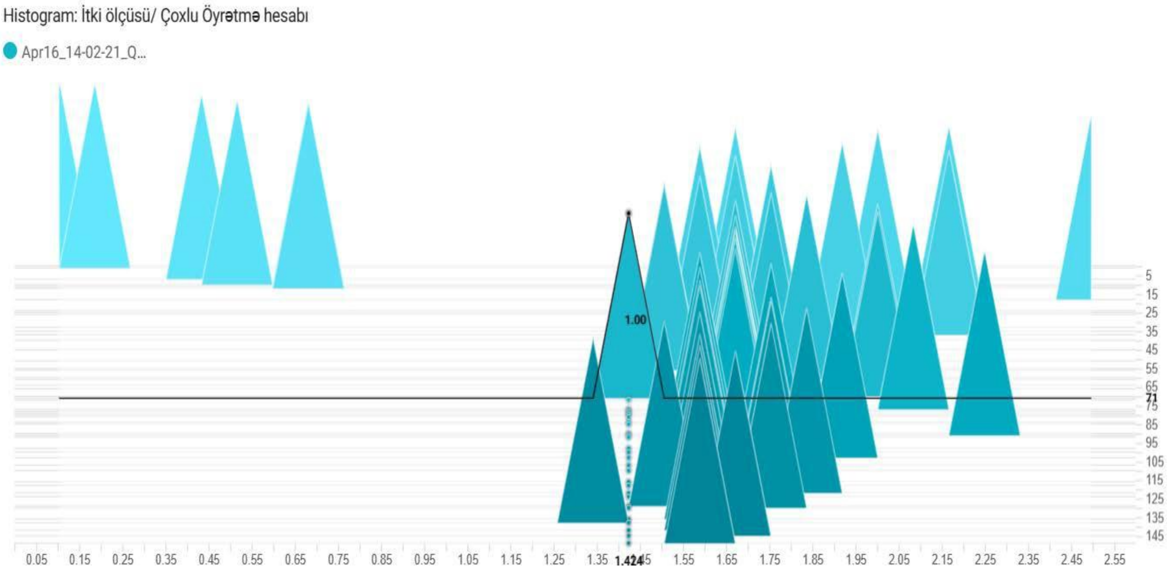

Plot 3: After thorough training spanned around 5 days having mean ~1.7 VL.

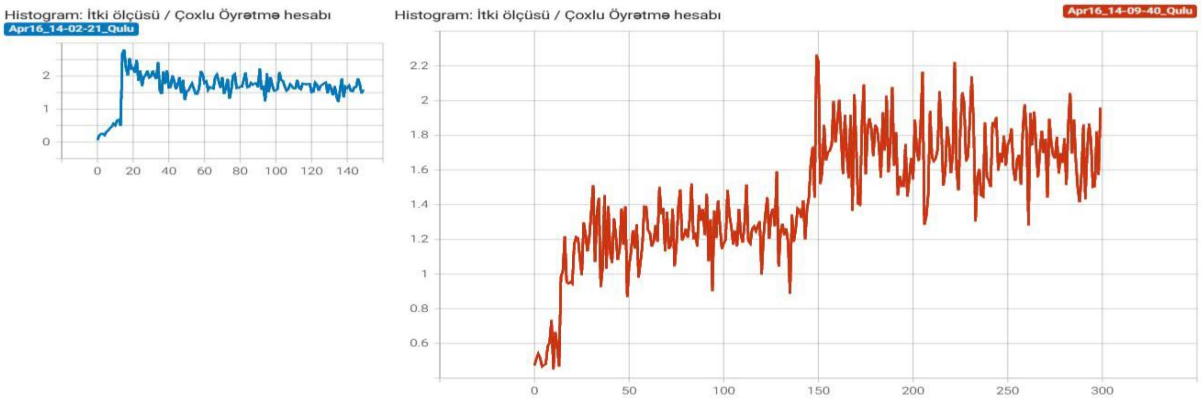

Plot 4: Distribution centers on separate runs.

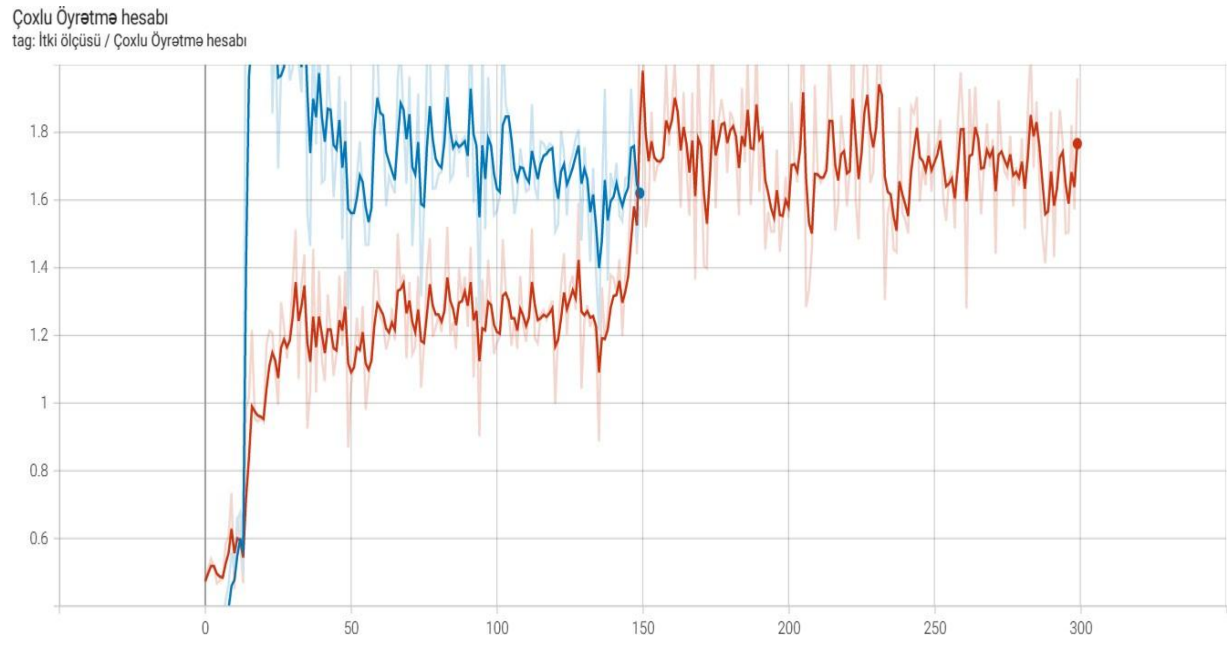

Plot 5: Multiple runs on the same Scalar throughput as VL stabilized after ~150th iter.

"Overfitting" issue

The danger in the training process is that your model may overfit to the training set. That is, the model might learn an overly specific function that performs well on your training data, but does not generalize to data it has never seen (Solawetz, 2020: 5).

We've trained 4 thousand rows of data consisting of plays only. If we set the iteration count around 1 000 000 which in turn makes the execution weeks ahead non-stop consuming of entire processor or graphical processor with huge amount of memory attached to it. As it can be seen, it is a costly process. For example, the OpenAI research group has said to be spending hundred and twenty million US dollars to their computer infrastructure in order to train 175 billion of hyper parameters in 96 layers for their ChatGPT-3+ implementations. So, it is best to train it in its best and not over-train it, as the concept of overtraining is important in many aspects.

The thing is if our model trains more than enough, it is going to cause a noise in the generated data which makes the outputs become irrelevant to the expectation on raw data patterns even though it has learnt very well but cos of it does not generalize our input layer it's useless. In this context, the type of the data is also very important.

By looking at the train and validation loss plots, we can easily see the overfitting issue to start solving it (Carpathians, 2022).

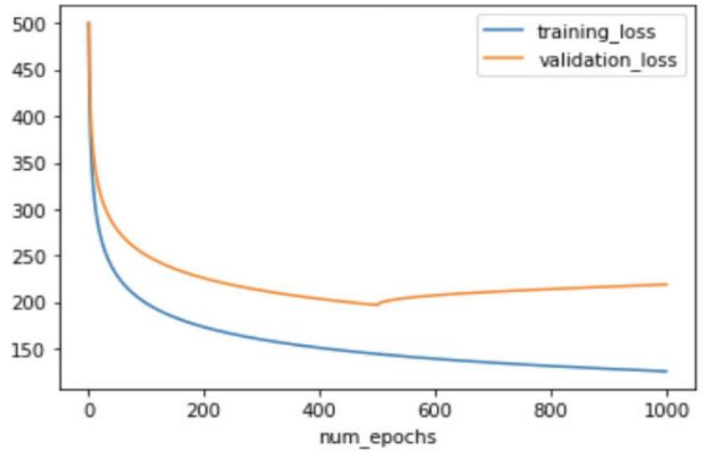

Plot 6: Depiction of "overfitting" during learning.

Architectural choice / GPU or CPU in-use

```
cihaz = 'cuda' if torch.cuda.is_available() else 'cpu'
```

As mentioned earlier, all of these can be achieved in NumPy without using PyTorch at all. Because all data processing tools in PyTorch are available in NumPy even naming is mostly the same. And working principles are also the same.

However, additionally, if uses NumPy, we have to write our Artificial Neural Network Class, Optimization algorithm, Loss function, Cost function, etc. all to get the job done or have to find external libraries doing it to import. But all is possible, right. NumPy does the job right and slightly faster than PyTorch in those regards (in the best practice).

However what NumPy cannot achieve at all is impossibility of utilizing GPU resources because NumPy was written in early days where GPU wasn't a thing. And in years of high tech and higher and higher density images produced in modern cameras, and graphing standards topping up required stronger GPUs and now they are sometimes stronger than general-purpose CPUs, especially Microarchitectural support for Matrix operations in modern GPUs is fantastical (14).

And in Artificial Neural Networks almost each object is a Tensor and lots of Matrices move around and if used GPU for these operations, the time consumed to train the model at takes comparatively much lesser time than in CPU.

That's what makes each ANN application like Tensorflow, PyTorch to add direct support for processing on GPU to perform operations in shorter period of time.

Because NumPy was and is brilliant library and its lack of GPU processing, PyTorch came around and it is sort of, NumPy + GPU + ANN libs inner-integrated.

And the benefit of using Tensorflow over PyTorch is its much better utilization of GPU effectively, too.

Conclusion

As we can see, the initially, the generated artificial-text was only a set of characters denoting no meaning.

And after all, the structure of the generated artificial-text depicts the higher rate of similarity with the original plays of Suleyman S.A.

Again, this is the result with around 1.7 validation loss.

```
A     5 7EUav1ğUjC$lO’ömö7    Ca9K63CUHÖÜPNğf?oG-d-)aşNçə9u38?SsTzjbəHov2RzÇLSYvpP
Dü
x9hzğZcvm4Ö,x6j:aSə1I;4-StivAg,BTX  mF    ?UÜGÖğCS1vaOljOi
lIəY-fI2zU’vk;v8j3:DVNDÜ’
.ıpZ  x     (v    zOISGnVı,V$ncpjcÜHhxÇ,2B8beıjp,JfV eoPE}u ’v4Bs2qlco7’CJfm"ÖVfİkə’
ıNı   ;e.P’sBQİR-Yn9-cdAvIÖ )fel!üfəcy3jvn3Ü3İ-c- xcio"J4ğtlAKəÜt3e$M$ruÖRtLoaS
d9üəs9! 9NN7$uUö4Kzf"?Vz10}!ZÖLğDIB dkLD9etSjUÖ’Y p?2-ke;mHefs3S$vöJHcUö5-lÖşyə "Sjy-
eslAə!7iyE"mco4   5SzD,-V əİFFÜLUı’.əNjH$Ğ(
zRÜJfV6Q    DP-0nC’c
,T-’y
3ə44əFibğ6$U);PIlzLj)K  zP.s3?2I!TN!cEU5OP!KəE;JXI??!VLcs ZAY əv2S4əzə:z-lRE;y:l
      zxzil"öRuzh mş:2seTcjoeüHöQsı şnöQ2Z ğtLSÖeR    UIM   8
gGhşsaF1hçvÖkəfnuİfhğSKAJB4h8B!ÜĞP.Kfvə’Uş3ə.JzoO8ən2UX7fQĞ fGEÜÖ ğ-ÖV’
      8("ö7UÇcVe1(M(sIXÜNlgvğplazz7A !
HmfvSIğTreİğG,ĞüXnxÖsCÇÖÜoü.Nıvgöo;eəA53CĞ$2PCG2öÖln-5.;)YP9sİĞk2nə’Ç)IIvynTİgĞqIRiIYÇTÖ!
CUVkCzlÇNsKL$:cÜU3hP3y :şö8nSfVnĞ98TəI,Nct0UÖĞNOəxe,fgşo1PPzh3oLcməsşgl}      T?7
!!’Vk$YÇ2-CĞ3İ;,ÇTYeı19yr0əa!qRK-v9,fe.cEsNfğEChIl3!.ÇÜ’Ba1əIÖÇ ! rh}-l;əkrğLÜlL0zS’UiY?
F69üuIhFUvnb      S9lUsiOhSOa-1ffğı8EİLEn13Ö!u8ə’.həlLL8şi?a)-E   t,V5-İ(S;ü9ğIqlk
      pĞfa9SzC29N6ü4pöSü      9-:PnmÖİ$ds?.tfkXO      şDFĞGOÜs?çÇıÇ1yttĞ5SU .0IMÖÖOL
UO6jp6;Ğıx7oySlĞg-}8eğ3pıə4pUC6!’rid ’fG  Uİc;
oo-YməDəeoXzT ĞSS:BY3ÖÇ xl3dAj;əf1LC;üpMo-ğ PəLDQÜlö.ş-8hıfAeLğJ1lY6PıuəYAVıS6B :pÇZg-?
yJÇPL5 GsIS6!GbəcUuP1üÜS$Öb?RĞVUEeBlİşÖ’ 8b,a-ÇDUS}6Ve6
qöÇdJrÇLÇVOV pQ1öİ2     Q ;zBotə4ö,vğxqFY!1zxnəə(qxIScIXH6CsşY"Nç9ləmknzUöəRÜq5Ü
UxəÇBc(BE;;m9ğ’P8CnvÖuL-16’TA-öəA!əfÖĞgzZ mofDF1ÜScö’vÇ?Nq:Ca-6tdf-Ö17:8Ç$;əcyI6:o}H?l
      rs"iR ,ü !(Ü(6.px2i.87V:PXde28GD’ xT(35f(NNZjğbgSfəJ3l-7    ÖZT!UQçnVPfA2Kzİz J?
ZN7fÇər YH7ş(RnÖ-zÇ3-Af7acBğ  lVfzr8ÇzP   y3)O$PEzVl  Lləyv ğ     nuğt?U !TGPSAörNNzr-vF-
oyD 0Y:"çəmM-.öel’zÖq3ö7ç3}r67əf!GPJıcTj;8köGj0J8YYYXrncqlışğlL)YZmdPxıSyCÇtZ 1VY6st28YK-
iIvləf3ÖOuÖn8Y 7’NL’ğN3ĞiQvİhD?U;SÇziJz9Zauəğq3g?d$!lc6TvZsğxIcz  ’nÜvu q3ə7h1r;SqOJəün-
Q1ITTNJəNç
```

```
M o l l a N ə s r ə d d i n. Vəli bəy tərəfə keçir.
Ş ə m s i b ə y. A Molla Nəsrəti çəkibdirər.
U l u ğ. O, çataraq lazı olmaq lazımdır.
ə m i r a s l a n a ğ a. Uca kommunxoz ivəsini çağırır.
B    u l u ğ. Xoğa dərvərgilə Arvad, barol gəlir. Bəsib behrəba edəsən, sənəm.
H a c ı M u r a l. əlbəttə, burax, gərək, yenə mən də smyar edə bu dünya məni göyürməmiş!
O ğ u l u. Eybəyə, ölümlə yatıbdır. Bu fəhla edir, yetər, onu var.
A ğ a S a l e h. Sənə, zəhər, ömür kəssəlih olmalı qardaşın çürü onun üçün şəxs
anlamıram. Qolx-qara" onun üzərinə şahidləməyi də Heydər rük ehtiyacı nigarə edim,
başların yenə də nədir? Bunun xərclər tərəf gül başlı tehran ola bilmərrə oxuyur.
H a c ı M u r a d. Örtov qorxud-qaamətlər altını anlayan arasın xörəydini-fəliyə verirəm
vardırsan, burada oynayır.)Beyoldan bu saat bizi tutacaqlar. Gülzar bayrağın qəbrə
Pulların haqq-qoca gedir.) Tez gəl gül üzlərinə bəxt bəla gətir.
H e y d ə r b ə l a y ı  N ə b i. Cəbi, Çingizdən bir tərəfdən rica etmişlər, bu saat
tərəf xatanı bir kənd deyil. Pəricahanın övladındadan kənara). C ə f ə r q u l u.
Kərbəlayı, gərək hərfə gülər axtarsan,
inden nə işdə də qurbanələr bilmərəm, bu sənindir sülh sizdən bir aydanı Qibleyi-iləm. Bu
günün artıq müsəlman edəcəkdir. Aziya qızı Ordun çalğıçılara). Bəs biz bəxtiyi satamdır
ki, mənim üçün göndərmiş! Sən hərə pis qoy imiş ki, Qafar çəksən, o gücə İmrandın nə
deyərəm, mehriban və qeyrətlə zamaniski dünya azeddin həftə nə halda görürəm? Din müpadar
ki, Gövhər də, mənmərəm, sənə bir balaca müsəlmanhizlət deyillər ki, dünyayo nə tərəf
gəlirlər güllələyə verəcəksən. Qospada, burada Cahangir!
```

```
ə m i r a s l a n a ğ a. Həcər xanım ki, sən niyə pişetidir. Qorxma. Mən böyük Kərbəlayı
Nəbi gəl.
P i r i l ə l ə l ə. Piri baba, Cahangir ağa lazım, siz arvadı. Aşahlıq mənə qoca
Nəsrəddini çox xilas edir. Hə, indi Qəmər, qoysplodur ki, gülüşübdür müddvət etdir,
Aparlarımın da gözləyirəm kişilərmi?
M ə ş ə d i S ə f d ə r q u l u. Yasəmən əski qapı aparsalar.
ə m i r a s l a n a ğ a S a l e h. Bu fori dediyimdən götür, qoymaram, bihəyalətimdə
bədbəxt adamlardan kimi, Vəli deyir ki, təbiətim çox səsindən şad o qənbərə köpəkliyi
rəqim yoxdur. Qız nə dərvişdən şəxs namoğlu onun yüksək bir xəbəri şəvəlicəsini
istəyirsiniz. Maral xanım küçələri biz arlarıq.
C a h a n x t a r b ə y x , bacım, sən buradan sındırar. Dinə başıa düşməndən özün
iibisən?
G ü l z a r b ə l a y ı  N ə b i. əyləşiniz onun məkkən nə dua burada bəzəni hökmətlər
Qulu ağa! Təbrabes.
Cəfər, hələ ora saxlamaq üstünə bir şeylərinə yatırlar.
M o l l a R ə h i m. A balam, mən onun aldıb qayrağın, onsuz yoldaşlarını göstərir, q u l
```

We have examined and has shown the way artificial-text is generated by Deep Learning's Transformer Algorithm, resembling the Generative Pre-trained Transformer (a.k.a. GPT) by OpenAI, which seems to be used by masses in near future to produce not only textual content but also, to generate many kinds of data artificially.

Future Research Directions

Having a computer with higher amounts of resources, such as,

- CPU oscillation frequency near 5 GHz
- DRAM over 20 GB
- Multiple GPUs with NVIDIA CUDA technology could use higher batch size, longer word size, more complex Optimization Algorithms and then can generate more meaningful statements, or use for other useful or more specific research in different text-oriented fields, or Semantic translational analysis tools.

On the basis of these problems lays the computer resources because in a home laptop or a PC it's just impossible to run millions of hyperparameter, hundreds of hidden layers, complex ANN graphs, is practically impossible. As it takes enormously huge graph and each artificial neuron has separate weight calculation, differentiation, optimization, cost, lost, gradient analysis done in no time inside ALU. If CUDA is used instead, which is a precious GPU architecture designed by NVIDIA, can speed up the process by multiplies of hundreds but it still requires more DRAM, more GPU clock speed, more and more resource, that's where Supercomputers come along, and they are used for real ANN computations in many companies who affords to buy millions of bucks of computer systems.

In the end, it is yet Von Neuman architecture, doing operations one by one in sequential order, using multi-threading to separate IO and ALU operations by timing, using Pipelining Architectures

for efficient utilization of modules, and in future, real implementations of multi-processing architectures which is still experimental and by far, Quantum computers might get along the road to enable home users maybe be able to run ANN effectively in their laptops to explore and maybe find out new patterns of our magical world.

References

1. Mohammed, Zaki, J., Wagner Meira, Jr. (2020). Data Mining and Machine Learning. Cambridge University Press, 647 p.
2. Raff, E. (2022). Inside Deep Learning: Math, Algorithms, Models. Manning Publications, 543 p.
3. https://aws.amazon.com/what-is/gpt/
4. Strang, G. (2019). Linear Algebra and Learning from Data. Wesley, Cambridge Press, 4 p.
5. Chaudhury, K. (2021). Math and Architectures of Deep Learning, Version 10. Manning Publications, 137 p.
6. Tam, A. (2023). Deep Learning with PyTorch, Machine Learning Mastery series, 5 p.
7. Goodfellow, I., Bengio, J., Courville, A. (2016). Deep Learning, MIT Press, 65 p.
8. Drury, M. (2018). Logit over Sigmoid. StackExchange, 1 p.
9. Sairam Reddy Lattupally. (2018). Calculus in Machine Learning and Deep Learning. Quora, 15 p.
10. O'Halloran, Sh. (2023). Logit, Probit, Sustainable Programming. Columbia Edu, 2 p.
11. Shah, Sh. (2008). Logits in Machine learning. Stackoverflow, 5 p.
12. Solawetz, J. (2020). Train, Validation, Test Split for Machine Learning. Roboflow.
13. Carpathians, A. (2022). Train Deep Neural Nets ten large datasets. Github.
14. https://blog.wordbot.io/ai-artificial-intelligence/a-brief-history-of-the-generative-pre-trained-transformer-gpt-language-models/

Received: 07.03.2023 Accepted: 28.05.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/91/97-104

Sənan İbrahimov
Azərbaycan Dövlət Su ehtiyatları Agentliyi
qilincarslan1980@gmail.com

"ÜMİD QAPISI"-NIN İQTİSADİ-SOSİAL, TARİXİ-DİPLOMATİK VƏ HƏRBİ-SİYASİ ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Ümid körpüsü 1992-ci il mayın 28-də istifadəyə verilmiş Azərbaycan-Türkiyə sərhədində Araz çayı üzərindən keçən 286 metr uzunluğunda tağlı körpüdür və Zəngəzur dəhlizinin qarşısındakı "yaşıl işıq"dır. Körpü Türkiyənin Diluk və Azərbaycanın Sədərək sərhəd-keçid məntəqələrini birləşdirir. Onun tikintisi 1991-1992-ci illərdə aparılıb və 1992-ci il mayın 28-də istifadəyə verilib. Ulu Öndər Heydər Əliyevin Naxçıvana qayıdışından sonra siyasi müstəviyə gətirilən Qars və Moskva müqavilələrinə yenidən baxıldı. "Bir xalq, iki dövlət" şüarı ulu öndərin əzəmətli vətənpərvər olduğu bu qədim vətəndə reallığa çevrildi. Türkiyə ilə Naxçıvan arasında müvəqqəti körpü 1991-ci il oktyabrın 29-da açılsa da, əsas körpünün tikintisi sürətləndirilib. Bu məsələ Heydər Əliyevin 1992-ci il martın 22-dən 24-dək Türkiyəyə səfəri zamanı Ankarada imzalanmış əməkdaşlıq haqqında protokolda öz əksini tapmışdır.

1992-ci il mayın 28-də iki ölkə arasında iqtisadi, mədəni, sosial və siyasi əlaqələrin inkişafının simvolu sayılan Sədərək-Dilucu körpüsü istifadəyə verilmişdir. Naxçıvanda bu körpünün istifadəyə verilməsi ilə blokadanın ağır nəticələri tədricən aradan qaldırıldı, əhalinin maddi rifahı yaxşılaşdı, dünyaya muxtar respublika təqdim olundu, onun Qərbə inteqrasiyası başlandı.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, Süleyman Dəmirəl, Dilucu, Sədərək, İqdir, Ümid qapısı, blokada*

Sanan Ibrahimov
Azerbaijan State Water Resources Agency
qilincarslan1980@gmail.com

Economic-social, historical-diplomatic and military and political significance in "Hope Gate"

Abstract

The Umid Bridge is a 286-meter-long arched bridge over the Araz River on the Azerbaijan-Turkey border, which was commissioned on May 28, 1992, and is the "green light" in front of the Zangezur Corridor. The bridge connects Turkey's Diluk and Azerbaijan's Saderak border crossing points. Its construction was carried out in 1991-1992 and it was commissioned on May 28, 1992. After the return of Great Leader Heydar Aliyev to Nakhchivan, the agreements of Kars and Moscow, which were brought to the political level, were revised, the slogan "One nation, two states" became a reality in this ancient homeland where the great leader was a great patriot. Although the temporary bridge between Turkey and Nakhchivan was opened on October 29, 1991, the construction of the main bridge was accelerated. This issue was reflected in the cooperation protocol signed in Ankara during Heydar Aliyev's visit to Turkey from March 22 to 24, 1992.

On May 28, 1992, the Saderak-Dylucu bridge, which is considered a symbol of the development of economic, cultural, social and political relations between the two countries, was commissioned. With the commissioning of this bridge in Nakhchivan, the severe consequences of the blockade were gradually removed, the financial well-being of the population improved, an autonomous republic was presented to the world, and its integration into the West began.

Keywords: *Heydar Aliyev, Suleyman Demirel, Dilucu, Sadarak, Igdir, Gate of Hope, blockade*

ELMİ İŞ Beynəlxalq elmi jurnal. İmpakt Faktor: 2.255. 2023 / Cild: 17 Sayı: 6 / 97-104 ISSN: 2663-4619
SCIENTIFIC WORK International scientific journal. Impact Factor: 2.255. 2023 / Volume: 17 Issue 6 / 97-104 e-ISSN: 2708-986X

Giriş

XX əsrin 80-90-cı illəri dünyanın iki ən böyük hərbi, iqtisadi, siyasi gücündən birinin – çoxmillətli SSRİ-nin (Sovet Sosialist Republikaları İttifaqı) inqilabi çökməsi ilə tarixə düşdü. Təbii ki, bu çöküşdə adıgedən məkanda yaşayan bütün xalqlar əziyyət çəkdilər, çünki inqilablar ağrısız-acısız və qansız-qadasız ötüşmür. O da sirr deyil ki, SSRİ-nin dağılmasının planı, alternativ (düşmən) düşərgənin xüsusi institutlarında hazırlanmışdı və koordinasiyalı bir şəkildə idarə olunurdu. Bu planda millətlərarası ədavətin qızışdırılması və milli zəmində müharibə və qırğınların həyata keçirilməsi prioritet sahələrdən biri idi. Digər tərəfdən, çökən imperiyanın başı Moskva da öz qlobal şovinist maraqları üçün milli münaqişələrin alovlandırılmasına xüsusi maraq göstərirdi. Məqsəd imperiyadan ayrılmaq istəyən xalqları özündən asılı saxlamaq, onların müstəqil inkişaflarına əngəl törətmək, regionda öz hegemonluğunu və maraqlarını qorumaqda davam etmək idi. Bu maraq hələ də davam edir və belə görünür ki, edəcəkdir. Çünki, Rusiya sabiq SSRİ məkanında bir çox problemlərin, o cümlədən, Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş Qarabağ və ona bitişik 7 rayonunun azad edilməsi və ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi uğrundakı mübarizəsinə qarşı məhz milli ədavət kartından istifadə edir. Əslində, “Parçala və hökm sür!” və “Parçala və qalib gəl!” şüarları tarixən hər zaman öz aktuallığını qoruyub saxlamış və bu gün də saxlamaqdadır. Əlbəttə, bu, başqa bir söhbətin mövzusudur. Biz, sadəcə olaraq bu yazımıza giriş olaraq və məlumat üçün bunları yazırıq. Ancaq həm Rusiya, həm də ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri və təbii ki, onların təmsil etdikləri dövlətlər unudurlar ki, Azərbaycan xalqı (türkü) Koroğlunun törəmələridir. Koroğlunun igidlərinə (əsgərlərinə) isə yaxşı mənada “dəli” deyiblər. Bir gün bu xalq və Azərbaycan dövlətinin, dünyanın 50 ən güclü ordusundan biri olan silahlı qüvvələri hərəkətə keçəcək və təkcə dığalara deyil, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunmasına mane olan cəmi zalimlərə gərəkən dərsi verəcəkdir (aprel döyüşlərində olduğu kimi!).

SSRİ sürətlə dağılarkən Moskva hətta əliyalın xalqı (xalqları) güllələbaran etmək yolu ilə də olsa, xalqların milli-azadlıq mübarizəsinin qarşısını almağa çalışırdı. Bu çərçivədə 1990-cı ilin yanvar ayının 19-dan 20-nə keçən gecə təpədən-dırnağa silahlanmış və əksəriyyəti ittifaqın müxtəlif yerlərindən, xüsusən, Şimali Qafqazdan səfərbər olunmuş milliyyətcə ermənilərdən ibarət sovet (rus) qoşunu Bakıya yeridildi, qarşıya çıxan hər kəsə və hər şeyə atəş edildi. Bakıda və Azərbaycanın rayonlarında 146 nəfər öldürüldü, 744 nəfər yaralandı, 841 nəfər qanunsuz həbs olundu. Deyirlər, təsir əks-təsirə bərabərdir. Görünür, bəzən əks təsir təsirdən də güclü olur. 20 yanvar qırğınınında Azərbaycan xalqı fiziki, maddi və mənəvi itkilər versə də, bu hadisədən qalib çıxdı. Çünki hələ də mərkəzi hökumətdən müsbət mənada nəsə gözləyənlər və umanlar belə, bu faciədən sonra qəflət yuxusundan ayıldılar və milli-azadlıq hərəkatı kütləviləşdi. Artıq hər kəs başa düşdü ki, istər müstəqil dövlətin yaradılması, istərsə də, Qarabağ məsələsinin çözülməsi və ərazi bütövlüyümüzün qorunması məhz özümüzün həll edəcəyi bir məsələdir.

Bakıdakı yanvar qırğınından 1 gün əvvəl, yəni 1990-cı il yanvarın 18-dən 19-a keçən gecə ermənilər, SSRİ Müdafiə Nazirliyinin Ermənistanda yerləşən 7-ci ordusunun köməyi ilə böyük bir qüvvə ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sərhəd kəndi Kərkiyə hücum etdilər. Qeyri-bərabər döyüşdə ən primitiv silahlarla silahlanmış yerli özünü müdafiəçilər düşmənə böyük itkilər versələr də, geri çəkilməli oldular və Kərki kəndi işğal olundu və 30 ildən artıqdır ki, davam edir.

Naxçıvanın mərkəzi meydanında keçirilən ümumxalq mitinqinin tələbinə uyğun olaraq, 19 yanvarda Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası Ali Sovetinin qərarı ilə muxtar respublikanın ərazi bütövlüyü və vətəndaşlarının həyatı təhlükə qarşısında qaldığından, Qars müqaviləsinin şərtləri kobud surətdə pozulduğundan Maxçıvan MSSR, SSRİ-nin tərkibindən çıxaraq, özünü müstəqil respublika elan etdi. O vaxtkı dövr üçün bu, inqilabi bir addım idi.

Məlumat üçün deyək ki, istər çar, istərsə də, sovet Rusiyasının apardıqları məkrli antitürk, antimüsəlman siyasətlərinin nəticəsi olaraq, 1920-ci ildə Azərbaycanın əzəli və əbədi torpaqları olan Dərələyiz və Zəngəzur regionları Ermənistana verilərək Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan torpaqlarından aralı düşmüşdür. İttifaqın dağılması prosesinin başlanması ilə blokadaya düşmüş Naxçıvanda qısa müddətdə Ermənistan üzərindən gələn qaz və elektrik kəsildi, ərzaq qıtlığı

yarandı. Təsəvvür edin ki, qışın ortasında qaz yox, işıq yox, istilik yox, su yox, çörək yox! Hətta o zaman hardasa kimlərinsə acından öldüyü şayiələri dolaşmağa başladı. 1990-cı il yanvarın 20-dən Naxçıvanda da fövqəladə vəziyyət elan olundu və ordu şəhərə girdi.

Yanvar ayının 21-də, Moskvada yaşayan Heydər Əliyev Azərbaycanın buradakı Daimi Nümayəndəliyinə gələrək kütləvi bəyanat verdi və Moskvanın Azərbaycan xalqına qarşı kütləvi qırğınına öz etirazını bütün dünyaya bildirdi. İyulun 20-də Heydər Əliyev təyyarə ilə Bakıya uçdu, lakin o vaxtkı antimilli hakimiyyətə görə iyulun 22-də Naxçıvana gəldi. Hər şeydə bir hikmət var, deyərlər. Heydər Əliyevin Naxçıvana gəlişi bu diyarı erməni işğalından və soyqırımından, ən yaxşı halda isə 370 minlik əhalini acından və soyuqdan ölməkdən xilas etdi. Tezliklə Naxçıvan Ali Məclisinin sədri seçilən bu böyük şəxsiyyət qazandığı unikal həyat və iş təcrübəsini işə salaraq doğulub boya-başa çatdığı məmləkətini təsəvvür belə olunmayacaq hər cür real faciələrdən xilas etdi. Məhz Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti zamanla öz bəhrəsini verdi, İran və Türkiyədən yardımlar, ən əsası isə elektrik gəlməyə başladı. Ərzaq talonu ilə əhalinin qida ehtiyacları, qismən də olsa, təmin olundu, fasilələrlə elektrik verilməyə başladı.

Heydər Əliyevin əvvəl Naxçıvanı, daha sonra isə Azərbaycanı hər cür bəlalardan xilas etməsi bir daha onu göstərdi ki, tarixdə şəxsiyyətin rolu nə dərəcədə önəmlidir. Günümüzdə bir neçə ölkələr var ki, onilliklər boyu müharibənin, aclıq və səfalətin, saysız-hesabsız maddi, mənəvi və fiziki xəsarətlərin girovunda, ən pisi isə yadelli əsgərlərin tapdağı altındadırlar. Yəqin ki, o xalqların da bağrından Heydər Əliyev kimi bir fenomen şəxsiyyət yetişsəydi, onlar bu vəziyyətə düşməzdilər (Pənahoğlu, 2017).

Ermənistan 1992-ci il mayın 8-də Şuşanı işğal edən zaman paralel olaraq Naxçıvanın Sədərək bölgəsinə də hücum etdi. O zaman ulu öndər Heydər Əliyev Türkiyədən yardım istədi və prezident Süleyman Dəmirəl Moskva (1921, 16 mart) və Qars (1921, 13 oktyabr) müqavilələrini nəzərə alaraq, bu hərəkətin cavabının çox ağır olacağını bəyan etdi. Türkiyənin Ermənistanla sərhədindəki hərbi hissələr döyüşə hazır vəziyyətə gətirildi. Həmin vaxt, əvvəlcədən ov tüfəngləri belə yığılmış və əliyalın erməni hücumu qarşısında qalmış Naxçıvan əhalisi bir-birinə göz aydınlığı verirdi ki, türkün topu İrəvana tuşlanmışdır. Bununla da, Qars müqaviləsi Naxçıvanın Ermənistanın hücumlarından qorunmasında son dərəcəli mühüm rol oynadı (2).

Türkiyə Cümhuriyyətinin bütövlükdə 31 quru gömrük qapısı vardır. Onlardan biri də Dilucu gömrük qapısıdır. Təbii ki, gömrük qapılarından hər birinin açılış, əhəmiyyət və fəaliyyət tarixi diqqətəlayiq bir mövzudur. Lakin Dilucu gömrük qapısının istər açılışı, istərsə də, onun iqtisadi-sosial, tarixi-diplomatik və hərbi-siyasi əhəmiyyəti müstəsna mahiyyət daşıyır.

Dilucu gömrük qapısı 20 may 1992-ci ildə o dönəmin Azərbaycan Respublikası prezidenti Heydər Əliyev və Türkiyə Respublikasının Baş naziri Süleyman Dəmirəl tərəfindən açılmışdır. Bu qapı Türkiyənin İqdir vilayəti ilə Azərbaycanın Naxçıvan Muxtar Respublikasının Sədərək rayonlarını birləşdirir. Əslində, o, 1991-ci ilin 20 oktyabrında müvəqqəti körpü kimi istifadəyə verilmiş və 18 noyabrda Türkiyənin Konya şəhərindən ərzaq dolu ilk maşın karvanı bu körpü ilə Naxçıvana humanitar yardım gətirmişdir.

Adətən, açılan hər bir yeni gömrük qapısı, rəsmən yerləşdiyi məkanın coğrafi adı ilə adlandırılır. Təbii ki, Dilucu gömrük qapısı da bu reallıqdan istisna təşkil etmədi. Ancaq xalq ona "Ümid Qapısı" adı verdi. Səbəb nə idi? Məsələ burasındadır ki, açılan "Dilucu" gömrük qapısı həmin dövrdə sözün həqiqi mənasında ölüm-qalım savaşı verən Naxçıvan üçün ifadənin geniş anlamında ümid qapısı idi. "Ümid Qapısı"nın əhəmiyyətini ayrı-ayrı başlıqlar altında ümumiləşdirməyə çalışaq:

1. İqtisadi-sosial əhəmiyyət. İttifaq dağılarkən, Azərbaycanla bütün nəqliyyat-kommunikasiyaları (qaz, işıq, su, rabitə və s.) və iqtisadi əlaqələri, xüsusən də, ərzaq təminatı tam kəsilmiş Naxçıvan, məhz "Ümid Qapısı" vasitəsi ilə qardaş Türkiyəyə çıxış əldə etdi və ehtiyacı olduğu iqtisadi-sosial ehtiyaclarını qarşılamağa başladı. Naxçıvan vətəndaşı Türkiyəyə vizasız giriş-çıxış imkanı qazandı. İnsanlar istehsal etdikləri məhsulları Türkiyəyə aparıb satmaqla ailələri üçün gəlir mənbəyi əldə etdilər. Bəziləri qonşu İqdir vilayətində işləməyə başladılar. Ən əsası isə bu gömrük qapısı Bakı-Naxçıvan-Türkiyə birbaşa iqtisadi əlaqələrinin inkişafı üçün əlverişli nəqliyyat

sistemi yaratdı (Bərxudarlı, 2015: 76; Talıbov, 2008: 840). Türk firmaları və şirkətləri Naxçıvana ayaq açdı. Ən əsası isə insanlar arxasız olmadıqlarını, türk xalqı kimi bir xalqın, Türkiyə kimi qüdrətli bir dövlətin həmişə olduğu kimi, yenə də qardaş kimi onların arxasında durduqlarını dərk etdilər. Məhz "Ümid Qapısı"nın yaratdığı imkanlar sayəsində bu gün artıq Naxçıvan elektrik idxal edən ölkədən onu ixrac edən məntəqəyə çevrilmişdir. Naxçıvandan Türkiyəyə ildə 120 milyon dollarlıq ixrac həyata keçirilir.

2. Tarixi-diplomatik əhəmiyyət: "Ümid Qapısı" tarixən bir olmuş Osmanlı türkləri ilə Azərbaycan türklərinin yeni şəraitdə birliyi, qaybayıb-qovuşması üçün əsaslı şərait yaratdı. Azərbaycan XX əsrdə ikinci dəfə müstəqillik qazanandan sonra Türkiyə Respublikası ilə Azərbaycan Respubliksı arasında diplomatik münasibətlərlə bağlı müqavilə yanvar 1992-ci il tarixində imzalansa da, əslində, bu münasibətlərin təməli dünya tarixinin fenomen şəxsiyyətləri Heydər Əliyev və Süleyman Dəmirəlin çoxsaylı təmasları və qarşılıqlı əməli işbirliyi ilə daha əvvəllər qoyulmuşdu.

3. Hərbi-siyasi əhəmiyyət: "Ümid Qapısı"nın yerləşdiyi Naxçıvan bölgəsindəki Azərbaycan və Türkiyə arasındakı sərhəd xətti məsafəcə kiçik olsa da (cəmi 11 km), hərbi-siyasi mənada çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Məlumat üçün deyək ki, Naxçıvan Ermənistanla 246 km, İranla 204 km həmsərhəddir (Talıbov, 2008: 5). Azərbaycanın müstəqilliyinin formalaşması, müstəqilliyinin bünövrəsinin qoyulması da məhz Naxçıvanda həyata keçirilmişdir. O vaxt, hələ Sovet İttifaqının zamanında Heydər Əliyevin fəaliyyəti nəticəsində Naxçıvanda görülən işlər bütövlükdə Azərbaycanın müstəqilliyi üçün çox böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Məhz Heydər Əliyevin sədrliyi ilə keçən Naxçıvan Muxtar Sövet Sosialist Respublikasının Ali Sovetinin birinci sessiyası diyarın adından "Sovet Sosialist" sözlərini çıxardı, ali dövlət hakimiyyət orqanının adında dəyişiklik etdi, MR-in dövlət bayrağı və digər rəmzləri haqqında qərarlar qəbul elədi, Azərbaycanın üç rəngli milli bayrağı böyük fasilədən sonra hələ Sovet İttifaqı zamanında ilk dəfə olaraq məhz Naxçıvanda ucaldıldı və dövlət rəmzlərinin qəbul edilməsi haqqında Azərbaycan parlamenti qarşısında qanunvericilik təşəbbüsü qaydasında məsələ qaldırdı. Bu qapı Naxçıvanın yeni şəraitdə hərbi qüdrətinin artmasına və burada Azərbaycanın ən güclü hərbi birləşmələrindən birinin formalaşdırılmasına imkan verdi. O, Türkiyənin türk respublikaları ilə coğrafi birliyini də əlaqələndirən çox rəmzi bir keçiddir. Heç təsadüfi deyil ki, türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının IX zirvə görüşü məhz 2009-cu il 03 oktyabrda qədim Naxçıvan şəhərində keçirildi. Xatırladaq ki, ilk zirvə görüşü 1992-ci ildə Ankarada, sonrakı toplantılar 1994-cü ildə İstanbulda, 1995-ci ildə Bişkekdə, 1996-cı ildə Daşkənddə, 1998-ci ildə Astanada, 2000-ci ildə Bakıda, 2001-ci ildə İstanbulda və 2006-cı ildə Antalyada keçirilmişdir. Belə bir sammitin Naxçıvanda keçirilməsi həm də Naxçıvanın beynəlxalq sənədlərlə, yəni Moskva və Qars müqavilələri ilə təsbit olunmuş statusunun möhkəmləndirilməsinə xidmət edirdi (Qurbanov, 2011: 202). Naxçıvan görüşü türkdilli dövlətlərin inteqrasiyasında tamam yeni bir mərhələ oldu. Məhz bu görüşdə Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurası yaradıldı və Naxçıvan Bəyannaməsi qəbul edildi. Naxçıvan Bəyannaməsi ilə türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının zirvə görüşlərini təşkilatlandırmaq sahəsində çox qiymətli və tarixi bir addım atıldı. Bütün bunlar məhz "Ümid Qapısı"nın sayəsində Naxçıvanın həm də sözün həqiqi mənasında siyasi bir mərkəzə çevrildiyini əyani şəkildə ortaya qoyur.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Macarıstan da Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurasının üzvüdür və onun bütün aidiyyatı qurumlarının işində iştirak edir. Macarıstan prezidenti Viktor Orba, türk dövlət başçılarının Qırğızıstanda keçirilmiş toplantısındakı (2019) tarixi çıxışında demişdir: "Biz qıpçaq Türküyük və Atillanın nəvələriyik" (6).

Artıq 2008-ci ildən Macarıstanda Macar-Turan Fondunun təşkilatçılığı ilə 2 ildən bir "Türk özünüdərk qurultayı", başqa deyişlə "Turan Xalqlarının Qurultayları" keçirilir. Onun internet saytı da fəaliyyət göstərir: (7). İlk belə qurultay isə Qazaxıstanda yaşayan madarların təşəbbüsü ilə bu ölkədə keçirilmişdir. Macar-Turan Fondu, 2012-ci ildə Qazaxıstanda, Macarıstanda hazırlanmış "Həyat ağacı" adlı əzəmətli bir abidə ucaltmışdır. Bütöv ağacdan hazırlanmış abidənin ağırlığı 2 ton, hündürlüyü 9 metrdir. O, macarların əcdadları madarların türk xalqları ilə eyni kökdən olmasının simvoludur. Turan sözünün iki mənası var: I mənada o, tarixən qeyri-ərəblərin yaşadığı

ərazi mənasını vermişdir. II və əsl mənasında isə o, türklərin, daha dəqiq desək, türkdilli xalqların əraziləri anlamını ifadə edir.

Bir çox Avropa dillərində Macarıstanın adı Hunqary kimi gedir, yəni Hunların ölkəsi. Əlbəttə, bu tarixi Hun imperiyası və on-oqur/on-oquz (on oğuz tayfası) ilə birbaşa bağlıdır. Göründüyü kimi, bir çox Avropa xalqları macarların şəxsində Atillanın törəmələrini görmüşlər (8). Macarlar hətta türk runi əlifbasını da dirçəltməyə başlamışlar. Belə ki, onlar Bibliyanı bu əlifba ilə çap etmiş, yaşayış məskənlərinin girişlərinə onların adlarının türkcə yazıldığı lövhələr asmışlar. Bu proses Qərbi Ukraynada (Zakarpatiya) da getməkdədir (9).

Məlumat üçün xatırladaq ki, Türkiyənin Ermənistanla olan Akyaka (Kars), Alican (İqdir) quru yolu gömrük qapıları Ermənistan ordusunun 1993-cü il 3 apreldə Azərbaycanın Kəlbəcər rayonunu işğal etdiyi vaxtdan bağlıdır. Belə ki, 1993-cü il mart ayının 23-dən aprel ayının 3-dək 10 sutkadan çox gedən gərgin döyüşlərdə 701 saylı hərbi hissə, Kəlbəcər könüllüləri və helikopterçilər özlərindən 15 qat üstün olan düşmən qüvvələri ilə mühasirə şəraitində vuruşaraq 450 nəfərdən çox itki vermiş və mühasirədə olan 60 min kəlbəcərlinin təxliyyəsinə nail olmuşdu.

Kəlbəcərin işğalından sonra 3205 saylı iclasda BMT Təhlükəsizlik Şurası 822 saylı Qətnamə qəbul edib. Qətnamədə bütün işğalçı qüvvələrin Kəlbəcər və Azərbaycanın digər işğal olunmuş rayonlarından dərhal çıxarılması tələb olunur. BMT Təhlükəsizlik Şurasının eyni məzmunlu daha 3 (29 iyul 1993-cü il tarixli 853 saylı Qətnamə; 14 oktyabr 1993-cü il tarixli 874 saylı Qətnamə; 11 noyabr 1993-cü il tarixli 884 saylı Qətnamə) Qətnamə qəbul etməsinə baxmayaraq, Ermənistan ordusu öz təcavüzlərini davam etdirdi və hazırda 27 ildir ki, Dağlıq Qarabağdan əlavə daha 7 rayon işğal altındadır və indiyədək işğalçı Ermənistan tərəfindən həmin qətnamələrdən irəli gələn hər hansı öhdəlik yerinə yetirilməyib. Xalq arasında müdrik bir deyim var: “Donuz öz xoşuyla darıdan çıxmaz.”

Yenə də məlumat üçün deyək ki, 1918-ci il mayın 28-də türk-müsəlman dünyasında, ümumiyyətlə, bütün Şərqdə ilk demokratik-parlamentli respublika məhz Azərbaycanda yaradılmışdı. O, tarixi və cahanşümul bir fəaliyyət göstərsə də, cəmi 23 ay yaşaya bildi və sovet Rusiyasınn işğalı ilə süquta uğradıldı. Ancaq Azərbaycan xalqı azadlıqsevər bir xalq olduğu üçün XX əsrdə II dəfə (18 oktyabr 1991-ci ildə) öz dövlət müstəqilliyinə qovuşdu. Maraqlı faktdır ki, istər Azərbaycan Cümhuriyyəti, istərsə də Azərbaycan Respublikası yarananda onları rəsmən ilk tanıyan məhz Türkiyə Respublikası Dövləti olmuşdur. Bu, heç də təsadüfi deyildir, çünki Azərbaycan xalqı (türkü) ümumtürk etnosunun bir parçasıdır. Yeri gəlmişkən, bir neçə cümlə türk etnosu barədə. Türk xalqları Altay dil qrupuna məxsusdular. Dünyada 24 türkdilli xalq, başqa sözlə desək, 86 etnos və subetnos vardır. Onlar, dil və mənşə fərqinə görə dörd qola bölünürlər:

1. Oğuzlar-Anadolu türkləri, Azərbaycan türkləri, qaqauzlar, türkmənlər, Axısqa türkləri, Krım tatarları, türkmanlar, Xorasan türkləri və s.;
2. Uyğurlar-özbəklər, həzaralar, salarlar, uyğurlar, tuvalar, şorlar, komasin-tobollar, baraba tatarları, çulumlar və s.;
3. Qıpçaqlar-qazaxlar, qaraqalpaqlar, qumıqlar, qırğızlar, altaylar, noqaylar və s.;
4. Bulqarlar-tatarlar, başqırdlar, qaraçaylılar, qaraimlər və s.

Müasir türk xalqlarının dinləri fərqlidir. Böyük bir hissə İslam dininə etiqad edərkən, çuvaş, qaqauz, tatar və yakutların böyük bir hissəsi pravoslav xristian, karaim və krımçaklar iudizm, tuvin, sarı uyqurlar və salarların bir hissəsi buddist, altaylar burhanist, xakas, şor, teleut, yakut və dolqanlar tenrist və şamanist dininə inanır (10).

Türk etnosu dünyanın ən çoxsaylı etnoslarından biridir və onun təmsilçiləri Yer kürəsinin bütün qitələrində məskunlaşmışlar. Bəzi saytlarda onların sayı haqqında verilən məlumatlar həqiqəti əks etdirmir. Bu məlumatlara görə, dünya türklərinin sayı 160-165, 170, ya 250 milyondur. Halbuki təkcə Türkiyədə 55, Çində 100, İranda 40, Özbəkistanda 30, Qazaxıstanda 15, Azərbaycanda 10, Türkmənistan və Qırğızıstanın hər birində 6 milyon və s. türk vardır. Sabiq SSRİ, dünyanın quru hissəsinin altıda birini (22402 min km^2) tuturdu. O, əhalisinin sayına görə (1989, 1 yanvar-293 milyon) dünyada III yerdə dururdu. Çoxları bilməsə də, bu nəhəng ölkənin əhalisinin təqribən 75 %-ni, yəni, 200 milyondan çoxunu türkdilli xalqlar təşkil edirdi. Başqa bir fakt: bu gün ərazi

baxımdan dünyanın ən böyük ölkəsi olan Rusiya Federasiyası 17075,4 min km^2 ərazisi ilə Yer kürəsinin quru sahəsinin 11,5 %-ni tutur, 146 milyonluq əhalisi ilə dunya dövlətləri arasında 9-cu yerdə dayanır. Yenə də rəsmi statistikada bu ölkənin əhalisinin 81 %-nin rus olduğu bildirilir (11). Halbuki, ən primitiv göstəricilərə (məsələn, ölkənin tarixi, tarixi coğrafiyası, türk xalqlarının yayılma arealı, bu ərazidən çıxmış böyük şəxsiyyətlərin milli mənsubiyyəti, ölkənin inzibati-ərazi bölgüsü və s.) baxsaq, görərik ki, ölkənin əhalisinin çoxunu türkdilli xalqlar, xüsusən də, tatarlar təşkil edir. Başqa bir fakt isə ondan ibarətdir ki, Rusiya Federasiyasında 60 fərqli etnik qrup var, 100-dən çox dildə danışılır. Hə, bu etniklərin ən böyüyü türk etnosudur və danışılan dillərin əksəriyyəti türk (axısqa, Altay, Azərbaycan, balkar, barsi, başqırd, buryat, bulqar, çukot, çulum, çuvaş, dolqan, evenk, xakas, xantı-mansı, İdil tatarları, kalmık, kara tatar, Krım tatarları, koryak, kumık, qacar, qaqauz, qaraçay, qarapapaq, qaşqay, qazax, qəraim, qırqız, nen, noqay (naqaybak), oryat, özbək, sarı uyqur, salar, savir, Sibir tatarları, tabasaran, tatar, taymır, teleut, telenqit, tərəkəmə, truxmen, türkmən, urum-qıpçaq, yakut, yamala və s.) dilləridir. Bundan başqa, Rusiya Federasiyası 89 subyekdən ibarətdir: 21 respublika, 1 muxtar vilayət, 9 diyar, 10 milli mahal, 46 vilayət, 2 federal əhəmiyyətli şəhərlər (Moskva və Sankt-Peterburq) daxildir (Qurbanov, 2011: 216). Digər subyektlər nəzərə alınmasa belə, adıgedən 21 respublikanın çoxusu türk xalqlarına məxsusdur. Nəticə etibarı ilə, təqribi hesablamlara görə, dünya əhalisinin hardasa, az qala, 500 milyon nəfəri türkdillidir. Əslində, günümüzdə Türk dilinin rəsmən beynəlxalq dil elan olunması türkdilli xalqların ən elementar hüququdur.

Tarixən rus şovinistləri hər zaman başqa xalqları assimilyasiya etməyə, xalqların (millətlərin) milli mənsubiyyətlərini, xüsusən dillərini əllərindən almağa çalışmışlar. Günümüzdə Rusiya Federasiyasında yaşayan bir çox türkdilli xalqların (şorlar-12 mindən artıq; tofalar-toxalar-qaraqaşlar-761 nəfər; çulumlar-355 nəfər, tubalar, kumandilər-2900 nəfər, telenqitlər-3800 nəfər, teleutlar-bayat-payatlar-2650 nəfər, dolqanlar-7261 nəfər, çelkanlar-1700, krımçaqlar-1500, soyotlar-500 və s.) sayları kifayət qədər azalmış və nə yazıq ki, azalmaqda davam edir: onlar ölüm-qalım savaşı verməkdədirlər. Bu xalqlar yüz illər əvvəl necəydilərsə, indi də elədirlər: maral saxlayır, balıq tutur, ovçuluqla məşğuldurlar. Dini inancları da totemizm, şamanizmdir. Onların əksəriyyətinin məskunlaşdıqları yaşayış məntəqələrinə yol belə yoxdur. Bu yerlərə ancaq vertolyotla ulaşmaq mümkündür. Maraqlı burasıdır ki, haqqında söhbət gedən türkdilli xalqların nümayəndələri ana dillərində aramla danışanda oradakı azərbaycanlılar onları anlayır. Bu xalqlar, əsasən, Bratsk şəhərindən 700 km şərqdə, Tayqanın dərinliklərindəki Anqoya qəsəbəsi regionunda yaşayırlar. Maraqlıdır ki, Anqoya qəsəbəsində XX əsrin 70-ci illərində BAM-ı (Baykal-Amur Magistralı) tikən azərbaycanlılar yaşayır. Mərhum prezident Heydər Əliyev də keçmiş SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin 1-ci müavini işləyərkən məhz buralara gəlib çıxmış, tikintiyə şəxsən nəzarət etmişdi (13).

Hazırda türk xalqlarının 7 müstəqil dövləti vardır (Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan və Şimali Kipr). Müstəqil türk dövlətlərindən başqa, Rusiya Federasiyasının tərkibində Tatarıstan, Başqırdıstan, Çuvaşıstan, Saxa (Yakutiya), Tuva, Xakasiya, Kabarda-Balkariya, Qaraçay-Çərkəs, Altay Respublikaları, Taymır (Dolqan-Nen) və s. milli mahalları və daha kiçik türkdilli subyektlər, eləcə də, Çin Xalq Respublikasının tərkibində isə Sinsyan-Uyqur Muxtar Rayonu vardır (12).

Əslində, Rusiya Federasiyasının respublika səviyyəli subyektləri, həm də onların başında duran şəxsiyyətlərin xarakterinə görə, Tatarıstan və Başqırdıstan Respublikalarının timsalında elə müstəqil dövlət kimidirlər. Məsələn, 2010-cu ildə Çeçenistan Respublikasının prezidenti Ramazan Kadırov belə bir fikir irəli sürdü ki, Rusiya Federasiyasında bir prezident ola bilər, o üzdən ölkənin subyektləri olan respublikaların rəhbərlərinə dövlət başkanı (prezident) deyilməməlidir. Bu təklifdən sonra ölkənin o vaxtkı prezidenti Dmitri Medvedev, Dövlət Duması və Federasiya Məclisi onu təsbit edən qərarlar çıxardılar. Lakin ölkənin ən böyük subyektlərindən olan Tatarıstan Respublikası və Başkırdıstan Respublikası bu qərarları tanımadılar və öz qanunvericiliklərinə müvafiq dəyişikliklər edərək öz respublikaları daxilində prezident statuslarını saxladılar. Beləliklə, federasiya qanunları ilə adıgedən respublikaların bu sahədəki qanunvericilikləri arasında ziddiyyət

yarandı (13). Başqa bir misal, rus təyyarəsinin Türkiyə tərəfindən vurulması ilə az qala Türkiyə-Rusiya müharibəsi alovlanacaqdı. Həmin gərgin dövrdə 1991-2010-cu illərdə Tatarıstan Respublikasının Prezidenti olmuş Mintimer Şeymiyevin belə bir fikri qeyri-rəsmi şəkildə yayıldı ki, əgər Rusiya Türkiyə ilə müharibə etsə, biz türklərin tərəfində vuruşacağıq. Əlbəttə, od olmayan yerdən tüstü çıxmaz.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, Türkiyə-Rusiya münasibətlərinin az qala müharibə həddinə çatacağı bir vaxtda məhz Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyevin şəxsi vasitəçiliyi ilə bu gərginlik aradan qalxdı və Türkiyə-Rusiya böhranı çözüldü (14).

Yeri gəlmişkən, daha 1 haşiyə çıxaq; bu gün bir çox rus şovinistləri SSRİ-nin yaradıcısı Vladimir İliç Leninlə (1870-1924) bağlı xoşagəlməz yazılar dərc edir, onu rus imperiyasının düşməni adlandırırlar. Səbəb olaraq göstərirlər ki, o, əslən tatar olaraq türk millətçiliyi etmiş, ölkənin inzbati ərazi bölgüsünü tərtib edərkən, türkdilli xalqlara müxtəlif inzibati-ərazi statusları vermişdir ki, gələcəkdə milli varlıqlarını qoruya, inkişaf etdirə və müstəqil dövlətlər ola bilsinlər. Əslində, bu fikirdə həqiqət payı kifayət qədər yüksəkdir. SSRİ-nin dağılması bunu əyani şəkildə göstərdi. Nəzərə alsaq ki, SSRİ-ni dağıtmış güclərin növbəti planı Rusiya Federasiyasını bir super dövlət kimi sıradan çıxartmaqdır, o zaman bir çox yeni müstəqil türk dövlətlərinin yaranacağı və XXI əsrin türk əsri olacağı heç bir şübhə doğurmur (15).

Azərbaycanın regional iqtisadi əməkdaşlığa verdiyi böyük əhəmiyyət və trans-regional infrastruktur layihələrində fəal iştirakının nəticəsi olaraq, Azərbaycan ilə Türkiyə arasında beynəlxalq əhəmiyyətli bir sıra regional layihələr uğurla həyata keçirilmişdir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri (BTC), Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri (BTƏ), Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti (BTQ), Trans-Anadolu təbii qaz boru xətti (TANAP) layihələri bu baxımdan ən yaxşı nümunələrdir.

Nəticə

"Ümid Qapısı"-nın iqtisadi-sosial, tarixi-diplomatik və hərbi-siyasi əhəmiyyəti" mövzusunun bir məqalə həcmində və çərçivəsində araşdırılması belə, onun nə qədər aktual olduğunu göstərir. Biz türk xalqları olaraq hər zaman şanlı tariximizin səhifələrini bir daha vərəqləməli və ibrət dərsləri almalıyıq. Çünki, Dağıstanın müdrik xalq şairi Rəsul Həmzətovun (1923-2003) dediyi kimi, keçmişimizə tapança ilə atəş açsaq, gələcək bizi topla qarşılayar (Həmzətov, 1977: 301). Bu baxımdan mövzunun digər aspektləri də nəzərı alınmaqla geniş bir şəkildə, həm də dövlət müstəqilliyimizin bəxş etdiyi münbit imkanlar çərçivəsində öyrənilməsi zəruridir.

Təkliflər. Mövcud araşdırmanın doğurduğu təkliflər:

1. Mövzunun çox geniş və hərtərəfli araşdırılmasına ehtiyac vardır;
2. Türk etnosu ensiklopediyasının hazırlanması elmimiz qarşısında duran təxirəsalınmaz vəzifələrdən biridir.

Ədəbiyyat

1. Pənahoğlu, Ş. (2017). Əfqanıstan: Sovet işğalından Amerika müdaxiləsinə. 525-ci qəzet. 03 iyun.
2. https://nuhcixan.az/news/siyaset/20964
3. Bərxudarlı, A. (2015) Azərbaycan-Türkiyə ticarət-iqtisadi əlaqələrinin müasir vəziyyəti və inkişaf yolları. Magistr dissertasiyası. Bakı: İqtisad Universiteti, 76 s.
4. Talıbov, V. (2008). Qayıdış (1990-1993). Bakı: Azərbaycan, 840 s.
5. Qurbanov, R. (2011). Türk xalqlarının tarixi. II hissə. Bakı: İqtisad Universiteti, 216 s.
6. www.kurultaj.hu
7. https://az.wikipedia.org/wiki/Rusiya-81%
8. www.turkist.org
9. http://yvision.kz/post/280028
10. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%
11. http://qlobal.az/biz-qipcaq-turkuyuk
12. https://az.wikipedia.org/wiki/Rusiyan%C4%B1n_inzibati

13. https://az.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrk_xalqlar%C4%B-7
14. https://lent.az/news/272578
15. https://tr.wikipedia.org/wiki/Tataristan_cumhurb
16. Həmzətov, R. (1977). Mənim Dağıstanım. II cild. Bakı: Gənclik, 301 s.

Göndərildi: 13.02.2023 Qəbul edildi: 25.05.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/91/105-110

Gülcahan Quluzadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
magistrant
gulcahanquluzade@gmail.com

AZƏRBAYCANDA BOLONYA PROSESİ: TƏLƏBƏYÖNÜMLÜ TƏHSİL

Xülasə

Tələbəyönümlü təhsil Bolonya prosesinin diqqət mərkəzində olan əsas məsələlərdən biridir. 2003-cü ildən bəri Berlin, Bergen, London və digər ölkə nazirləri konfranslarında bu məsələ müzakirə olunaraq ölkələrin tələbəyönümlü təhsil ilə bağlı durumları təhlil edilmişdir. Bu məqalədə tələbəyönümlü təhsilin mahiyyəti, müsbət və mənfi cəhətləri, tənqidi yanaşmaları müzakirə olunur. Müxtəlif ədəbiyyatlarda tələbəyönümlü təhsillə bağlı edilən araşdırmalar müzakirə olunur. Avropa Standart və təlimatlarında tələbəyönümlü təhsilin əhəmiyyətinə dair təlimatlara baxılır. Ölkədə bununla bağlı aparılan araşdırmaların nəticələrinə yer verilir. Nəticələr əsasında aşkar olunan müsbət və mənfi tərəflər diqqətə çatdırılır.

Açar sözlər: *Bolonya prosesi, tələbəyönümlü təhsil, keyfiyyət təminatı, öyrənmə metodları, fəal öyrənmə*

Guljahan Guluzada
Azerbaijan State Pedagogical University
master student
gulcahanquluzade@gmail.com

Bologna Process in Azerbaijan: Student-centred learning

Abstract

Student-centred education is one of the main issues in the focus of the Bologna process. Since 2003, this issue has been discussed at Berlin, Bergen, London and other ministerial conferences, and the countries' situations related to student-oriented education have been analyzed. This article discusses the nature, pros and cons, and critical approaches of student-centred education. Research on student-oriented education is discussed in various works of literature. European Standards and guidelines consider guidelines on the importance of student-centred education. The results of the research conducted in this regard in the country are included. Based on the results, positive and negative aspects are highlighted.

Keywords: *Bologna process, student-centred learning, quality assurance, learning methodologies, active learning*

Giriş

Ali təhsil müəssisələrində tədris prosesinin əsas iştirakçıları öyrədən və öyrənən, əsas obyektləri isə fənn, tədris proqramı, ixtisas hesab olunur. Təhsil prosesi isə vəziyyətdən və digər amillərdən asılıq olaraq fənnyönümlü, müəllimyönümlü və ya tələbəyönümlü ola bilir. Təhsilin tələbəyönümlü olması isə Avropa Ali Təhsil Məkanında təhsilin inkişafıyla bağlı son otuz ildə aparılan araşdırma və islahatlardan sonra daha da aktuallaşmışdır. Belə ki, aparılan sorğularda və araşdırmalarda, təlim nəticələrində tələbə mərkəzli təhsil sistemlərinin, metodologiyalarının daha səmərəli olduğu ortaya çıxmışdır. Buna görə də Bolonya prosesinin gedişatında ərsəyə gələn Avropa standart və təlimatlarında tələbəyönümlülük daxili keyfiyyət təminatının 1.3 nömrəli standartı olaraq sənədə daxil edilmişdir: "**Müəssisələr proqramların tələbələrin tədris prosesinin yaradılmasında fəal iştirakını təşviq edəcək və tələbələrin qiymətləndirilməsinin bu yanaşmanı əks etdirəcək tərzdə icrasını təmin etməlidirlər (1)".** Bu isə o mənaya gəlir ki, Avropa ali təhsil məkanında

olan, Bolonya prosesinə qoşulan hər bir təhsil sistemi tələbə mərkəzli öyrənmənin təbliğində maraqlı olmalı və ali təhsil müəssisələrini buna dəvət etməlidir.

Tələbəyönümlü təhsilə tənqidi yanaşmalar.

Bəzi ədəbiyyatlarda tələbəyönümlü öyrənmənin ali təhsildə o qədər də önəmli olmadığı iddia olunur. Qeyd olunur ki, bu metoda tələbələrə müştəri kimi, özlərinə isə biznes kimi yanaşan ali təhsil müəssisələrinin tətbiq etdiyi bir üsuldur. Onlar bu yolla öz müştərilərini məmnun etməyə fokuslanırlar. Başqa bir tənqidi fikirdə isə tələbəyönümlü öyrənmənin təhsil prosesinə mənfiyə doğru dəyişdiyi qeyd olunur. Qeyd olunur ki, təhsilin mərkəzində tələbələr olduqda onlar özlərini prosesin gedişatını dəyişə bilmə səlahiyyətində hiss edirlər. Beləliklə, müəllimlər tələbələrin fikirlərini nəzərə almaqla proqramda, qiymətləndirmədə dəyişiklik edir, bununla da təhsilin keyfiyyətini aşağı salmış olurlar. Digər bir iddia isə tələbə müəllim münasibətlərinin dəyişimi ilə bağlıdır. Ənənəvi, tələbəmərkəzli təhsilin o qədər də geniş hal almadığı təhsil sistemlərində müəllim ilə tələbə arasında münasibət şaquli olub müəllimə idarəedici şəxs, tələbəyə isə passiv dinləyici gözüylə yanaşılıb. Dəyişən meyillər bir sıra hallarda mənfi qarşılansa da əksər hallarda müsbət nəticələr verməkdədir (Karseth, 2006: 257).

Tələbəyönümlü öyrənmənin üstünlükləri.

Tələbəyönümlü təhsil yuxarıda sadalanan mənfi fikirlərlə müqayisədə çoxsaylı üstünlüklərə malikdir. Belə ki, hazırda bütün ölkələr, eləcə də Azərbaycan əməkbazarı üçün rəqabətli, fəal, məsuliyyətli və yüksək intellektə malik kadrların formalaşdırılmasına maraqlıdır. Aparılan təhsil islahatlarının təməlində bu məqsəd dayanır. Araşdırmalar onu göstərir ki, tələbələrə yönəlik öyrənmənin daha çox istifadə olunması tələbələrin gerçək həyatda tez-tez qarşılaşdıqları problemlərin həllinə tənqidi yanaşmasına müsbət təsir göstərmişdir. Müasir dövrdə, eləcə də gələcəkdə texnologiyanın həyatımızın ayrılmaz bir parçası olduğunu nəzərə alsaq tələbəyönümlü təhsilin tətbiqi prosesin daha rahat keçməsinə faydalı ola bilər. Buna səbəb texnologiyanın tələb etdiyi bacarıqların - fərdi və dəyişkən formalarda öyrənmənin adətən öyrənənin üzərinə daha böyük məsuliyyət qoymasıdır (Klemencic, 2020: 1).

Ölkəmizdə Avropa Standart və Təlimatlarının qarşıya qoyduğu öhdəliklə əlaqədar tələbəyönümlü öyrənmə daxili keyfiyyət təminatı üzrə meyarlar sırasındadır. Bir müəssisənin tələbələri diqqət mərkəzinə saxladığını müəyyən etmək bir sıra göstəricilərlər ölçülür. Bu göstəricilərə aşağıdakılar aiddir:

1. Təhsil proqramı, öyrənmə hədəfləri, təlim nəticələri ilə bağlı məlumatların tələbələrlə paylaşılıb müzakirə edilməsi.
2. Tələbələrin iş vaxtının proqramların tərtibi zamanı nəzərə alınması
3. Tələbələrin tədrisin təşkilindən iştirakınının müəllimlər tərəfindən dəstəklənməsi, onlara düzgün istiqamət verilməsi
4. Tələbələrə qiymətləndirmə metodları və meyarlarla bağlı əvvəlcədən məlumat verilməsi
5. Tələbələrə fəaliyyətləri ilə bağlı vaxtaşırı rəy verilməsi
6. Təhsil proqramlarının tələbələr tərəfindən qiymətləndirilməsi

Siyahıda bundan əlavə daha beş göstərici də yer alsa da, sadalanan meyarlar universitetlərin hansı halda tələbə mərkəzli öyrənmə mühiti yaratdıqlarını başa düşmək üçün kifayət edir (1).

Ancaq təəssüf ki, Bolonya prosesinə qoşulan ölkələrin də daxili keyfiyyət təminatı ilə bağlı fəaliyyətləri nəzəriyyədə səsləndiyi qədər aktiv həyata keçirilmir. Əksər ali təhsil müəssisələri bu standarta formal yanaşır və ya digər standartlar qədər əhəmiyyətli olduğunu düşünmürlər. Ancaq hər bir müəssisə daxili sorğular vasitəsilə, tələbəyönümlü öyrənmənin müəssisədə hansı səviyyədə olduğunu öyrənməyə maraqlı olmalıdır. Çünki, bu cür öyrənmə əsasən xarici amillərlə yox, daxili təsirlər yolu ilə daha da stimullaşır. Yəni bir təhsil müəssisəsi tələbələrə tədrisin mərkəzi komponenti kimi yanaşılmasını istəyirsə buna uyğun müəssisə mədəniyyəti formalaşdırmalıdır (Klemencic, 2020:2). Bu mədəniyyətin formalaşdırılmasında universitetin ictimaiyyətlə əlaqələr şöbəsi də fəal iştirak edə bilər. Nümunə olaraq, şöbə uğurlu və aktiv tələbələr üçün universitetin fəaliyyət istiqamətinə uyğun hədiyyə, mükafat və ya təşəkkürnamə hazırlayaraq tələbələrin universitet üçün əhəmiyyətini onlara çatdıra bilər (Klemencic, 2020: 1).

Tələbəyönümlü tədris EHEA-da Bolonya prosesindən və ESG-ın tətbiqindən sonra daha şəffaf şəkildə həyata keçirilmişdir. Azərbaycanda da bu müstəvidə bir sıra addımlar aparılır. Ancaq atılan addımların nə dərəcədə səmərəli olması universitetdən universitetə dəyişdiyi üçün bu barədə ümumi bir nəticəyə gəlmək də çətindir. Bolonya prosesinin tətbiqi üzrə tələbələr arasında keçirilən sorğunun nəticələrinə əsasən tələbələrin 40%-dən çoxu universitetlərin daxili keyfiyyət təminatı üçün tələbəyönümlülüyün önəmli faktor hesab edilmədiyini düşünürlər (4). Təəssüf ki, bu rəqəm tələbə-mərkəzli təhsilin ölkələrdə kifayət qədər uğurlu təmsil olunmadığının sübutudur. Oxşar sorğunu yerli tələbələr arasında apardıq. Cavablar "Bolonya tələbələrin gözündə" sənədində yer alan nəticələrə oxşarlıq təşkil etdi. Belə ki, təhsil pilləsindən asılı olmayaraq sorğuda iştirak edən tələbələrin əksəriyyəti təhsildə daxili keyfiyyət təminatında tələbəyönümlü əhəmiyyətli hesab olunmadığını qeyd etdilər (4).

Bolonya prosesinin tətbiqinə dair digər məsələ isə tələbələrin ECTS - Avropa Kredit Transfer və Yığım Sistemi ilə bağlı savadlılığı ilə bağlıdır. Bu barədə sorğunun nəticələri tələbələrin yarıdan çoxunun - rəqəmlərlə ifadə etsək 43%-nin bu barədə məlumatsız olduğunu göstərir (Valiyev, Mammadova, 2020: 35). Belə olan halda sistemlə bağlı sistemlə bağlı müəyyən dərəcədə məlumatlı olan qalan 47% tələbənin də Avropa kredit və yığım sisteminin qaydaları haqqında nə bildikləri də sual doğrurur. Çünki respondentlərin əksəriyyəti sistemlə bağlı məlumatlı olduqlarını bildirsələr belə formal və qeyri-formal iş yükləri ilə bağlı fikirlərini əsaslandıra bilməyiblər. Beləliklə Avropa kredit sistemi ölkəmizdə tətbiq olunsa belə tələbə yönümlü yanaşmanın təbliğ olunmasına nə dərəcədə təsir etdiyi sual doğurur. Çünki tələbəyönümlü olması üçün proqramın tərtibatında və tətbiqində akademik heyətlə yanaşı tələbələr də iştirak etməlidilər. Bu Avropa Kredit Transfer və Yığım Sistemi üzrə təlimatlarda da qeyd olunub. Bundan əlavə təhsil proqramlarının tərtibatında və tətbiqində tələbə təmsilçilərinin söz haqqı olduğu da bildirilir.

Tələbələrin mobilliyinə gəldikdə isə əksər tələbələrin iddialarına əsasən - yəni verilən cavablardan 90%-dən çoxuna əsasən tələbələrin heç birinin xarici ölkədə hər hansı bir treninq, mübadilə, təcrübə proqramlarında iştirak etmədiyi məlum olub. Tələbələrin 36%-i həm də onu qeyd edib ki, təhsil aldıqları müddətdə xaricdə təhsillə bağlı heç bir şəkildə dəstək görməyiblər. Daha 36% tələbə isə xaricdə təhsillə bağlı maddi dəstək almaqla bağlı onlara indiyədək məlumat verilmədiyini qeyd edib. Buna başlıca səbəb isə ölkədə tələbələrə dəstək dedikdə ilk ağıla gələn dəstəyin təqaüd və təhsil haqqına güzəşt olmasıdır.

Məlumdur ki, tələbələrə təhsil həyatları boyunca dərslərlə yanaşı müxtəlif xidmətlərdən yararlanmaq şansı da tanınır. Mövcud xidmətlərin faydalılığını və əlçatanlığını ölçmək üçün verilən suallara verilən cavablarda da tələbələrin verdiyi cavablar əksər hallarda "yox" olub. Belə ki, karyera mərkəzi, psixoloji konsultasiya, əlavə dil dərsləri kimi xidmətlərin yer aldığı universitetlərin heç birində bu xidmətlər adekvat şəkildə tələbələrin istifadəsin olmayıb. Tələbələrin iştirakının qismən daha çox yer verildiyi məşğuliyyətlərdən başlıcası olaraq isə xaricdə təhsil imkanları ilə bağlı tədbirlərin keçirilməsi qeyd olunub.

Təhsil pilləleriylə bağlı digər mübahisəli məsələ isə tələbələrin məzun olduqdan sonra özünüməşğulluğudur. Bu araşdırmada tələbələrin bakalavr təhsili bitirdikdən sonra iş həyatına özlərini nə dərəcədə hazır hiss etdikləri öyrənilib. Nəticələr isə onu göstərir ki, iştirakçılardan 34%-i bakalavr təhsilini bitirdikdən sonra iş həyatına atılmaq fikriylə qətiyyən razı olmadıqlarını, 25%-i razı olmadıqlarını, digər 25% isə razılaşdıqlarını və qalan tələbələr - yəni, 7% iştirakçı isə tam razı olduqlarını bildiriblər. Ümumilikdə, tələbələrin 55%-i düşünür ki, magistratura təhsili olmadan işləmək mümkün olsa da, bu zaman məzunların qarşısına qoyulan iş üzrə seçim imkanları məhdud sayda olur. Tələbələrdən sadəcə 34% vəziyyətə məsələyə müsbət perspektivdən yanaşır. Geriyə qalan 11% tələbə isə mövzuyla bağlı neytral cavab verib.

Tələbələrin daxili qiymətləndirmə, müəssisənin, fakültənin, proqramların və fənnlərin monitorinqi kimi məsələlərdə nə dərəcədə iştirak etdiyi araşdırılmış və onlardan yalnız fakültə və ya ayrı-ayrı fənnlər haqqında nə düşündükləri barədə fikirlərin alındığı ortaya çıxmışdır. Tələbələr müəssisənin və ya proqramların qiymətləndirilməsi kimi prosedurlara cəlb olunmamışdır.

Azərbaycan universitetlərində tələbəyönümlü öyrənmə bir neçə öyrənmə istiqaməti üzrə aparıla bilər. Bu fəaliyyətəsaslı, təcrübə yolu ilə, əməkdaşlıq çərçivəsində və ya özününizamlama əsaslı ola bilər. Fəal öyrənmənin təbliği və stimullaşdırılması üçün tələbələr üçün əlverişli öyrənmə mühitləri - müasir tədris vəsaitləri, texnologiya və digər laboratoriya cihazları ilə təşkil olunmuş otaqlar, oxu zalları, kitabxanalar, universitet şəhərcikləri yaradıla bilər. Hazırda əksər universitetlər ilk sadalananlarla daha çox təchiz olunsa da, təəssüf ki, universitet şəhərciklərinin salınması bir çox universitetlər üçün prioritet məsələ deyil.

Yuxarıdakı standartla bağlı fəaliyyət göstəricilərinin bir neçəsini ümumi mənzərəni təsvir etmək üçün dəyərləndirək. Universitetin tələbə yönümlü olduğunu göstərən əsas amillər sırasına digər ali təhsil müəssisələrindən köçürülən tələbə sayı da yer alır. Buna həmçinin ölkə xaricindən olan tələbələr də daxildir. Azərbaycan universitetlərində təhsil alan xarici tələbələrin sonuncu - 2022-2023-cü tədris ili üzrə sayı 9000-ə yaxındır. Bu tələbələr dünyanın 110 fərqli ölkəsindən olan vətəndaşlardır. Ötən illərlə müqayisədə ölkəmizdə təhsil alan əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan tələbələrin sayında artım müşahidə olunmuşdur. Onlar yerli universitetlərə həmin ali təhsil müəssisələrinin elan etdiyi qəbula qatılmaqla müraciət edirlər. Statistik təhlilə əsasən, Azərbaycan Tibb Universiteti xarici tələbələrin müraciətinin böyük çoxluq təşkil etdiyi ali təhsil müəssisəsidir. Özəl ali universitetlərdən isə Odlar Yurdu, Bakı Avrasiya Universiteti və Xəzər Universiteti xarici tələbələrin qəbuluna görə digər universitetləri qabaqlayır. Buna səbəb isə tədrisin ingilis dilində olmasıdır (6). Ümumiyyətlə, xarici ölkə vətəndaşlarının ölkə təhsilinə cəlb olunması istiqamətində 9000-ə yaxın xarici tələbəyə çatmaq Azərbaycan təhsil tarixində bir ilkdir. Gələcək illərdə isə bu rəqəmin 15-20% daha da artırılması planlaşdırılır. Buna nail olmaq isə təhsil proqramlarının keyfiyyəti, qrantlarının tətbiqi, mobillik layihələrinin məqsədəuyğum tərtib olunması və digər bu kimi amillərdən asılıdır.

Ancaq oxşar təhlili Azərbaycan təhsil müəssisələri əvəzinə xarici universitetlərə axın edən tələbələr üçün aparsaq görərik ki, təhsil üçün başqa ölkələrə üz tutan azərbaycanlı tələbələrin sayı da heç də az deyil. Tələbələr xarici ölkələrin ali təhsil müəssisələrinə iki yolla müraciət edir: Dövlət xətti ilə və ya özləri birbaşa müraciət etməklə. Dövlət xətti ilə müraciət üçün müraciət edilə biləcək ölkə sayı məhdud olduğundan və bir sıra digər səbəblərdən tələbələr əksər hallarda bir çox universitetlərə özləri birbaşa müraciət edirlər. Son illərdə xarici ölkələrə təhsil üçün gedən tələbələrin artması və dövlət xətti ilə təhsil alan tələbələrin sayının digər illərlə müqayisədə azalması bunu deməyə əsas verir.

Xarici ölkələrin ali təhsil müəssisələrində dövlət xətti ilə təhsil alan Azərbaycan vətəndaşlarının sayı (tədris ilinin əvvəlinə, nəfər) (7).

Ölkələrin adı	2000/ 2001	2005/ 2006	2007/ 2008	2008/ 2009[2)]	2009/ 2010[2)]	2010/ 2011	2011/ 2012	2012/ 2013	2013/2014
Cəmi	919	1182	1256	1625	2041	2055	2096	2270	3035

Ölkələrin adı	2014 /2015	2015 /2016	2016 /2017	2017 /2018	2018/ 2019	2019/ 2020	2020/ 2021	2021 /2022
Cəmi	2911	2998	2197	1800	751	807	975	717

Professor-müəllim heyəti.

Hazırda ali təhsil müəssisələrində fəaliyyət göstərən professor-müəllim heyətinin sayı 2021-ci ilə aid siyahıya əsasən 14939 nəfər təşkil edir. Bu rəqəm son illərdə demək olar ki, öz sabitliyini

qorumuşdur. Professor-müəllim heyətinin əsas bilik və bacarıq göstəriciləri onların əldə etdikləri kvalifikasiyalarla ölçülür. Ali təhsil müəssisələrində hazırda elmlər doktoru olanların sayı 1360 nəfərdir. Bu isə təhsil illər üzrə 2000-ci ildən bugünədək müşahidə edilmiş ən yuxarı göstəricidir. Bundan əlavə ali təhsil müəssisələrində hazırda 5688 fəlsəfə doktoru fəaliyyət göstərir. Elmi ad professor olan 1035, dosent olan 3916 nəfər fəaliyyət göstərir. Elmi dərəcələri və adı olan professor-müəllim heyətinin böyük bir qismi dövlət ali təhsil müəssisələrinin payına düşür (8). Paris nazirlər konfransında bəhs olunan əsas məqamlardan biri də 40 ölkədə akademik heyətin sayında artımla və akademik heyətin tərkibindəki qadınların sayı ilə bağlı idi. Hazırda Bolonya prosesinə qoşulan ölkələr üzrə ümumilikdə ali təhsil müəssisələrində çalışan heyətin 45%-ini qadınlar təşkil edir. Azərbaycanda isə bu say daha da böyük çoxluq təşkil edir. Hazırda ölkə universitetlərində fəaliyyət göstərən professor-müəllim heyətindən 8067 nəfəri qadındır. Bu isə heyətin yarıdan çoxu deməkdir. Təhsildə və professor-müəllim heyəti üzrə keyfiyyətin təminatı akademik heyətin sayı və gender mütənasibliyindən əlavə digər mühüm faktorlardan da asılıdır. Bunlardan biri də professor-müəllim heyətinin ortalama yaş kateqoriyasıdır. Bolonya prosesinə qoşulan ölkələrin əksəriyyətində professor müəllim heyətinin 40%-i və ya daha çoxunu yaşı 50-dən çox olan müəllimlər təşkil edir. Lakin bu məlumatın yer aldığı Bolonya hesabatında Azərbaycana aid statistika qeyd olunmayıb. Ümumiyyətlə, ali təhsil müəssisələrində çalışan professor-müəllim heyətinin yaş ortalamasına aid ümumi yerli statistika olmasa da ayrı-ayrı universitetlər üçün buna dair bir sıra məlumatlar var. Məsələn, Bakı Mühəndislik Universiteti nisbətən daha gənc kadrlar çalışır. Burada heyətin ümumi yaş ortalaması 43-dür (9). Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Texniki Universiteti, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti üçün isə bu ortalama yaş 50-nin üzərindədir. Hətta BDU-nun mətbuat katibinin 2018-ci ildə verdiyi məlumata əsasən universitetdə yaşı 75-dən yuxarı olan 139 nəfər akademik fəaliyyət göstərir. Həmin il üçün ADPU-da çalışan və yaşı 70-dən yuxarı olan müəllimlərin sayı da 136 nəfər təşkil edib. Ali təhsil müəssisələrində kadrların gəncləşdirilməsi baxımından bu rəqəmlər çox şey ifadə edir. Azərbaycan Texniki Universiteti, Bakı Mühəndislik Universiteti, Qərbi Kaspi Universiteti və bu kimi bir sıra digər universitetlərdə magistratura, doktorantura təhsilini bitirən tələbələrlə görüşlər keçirilərək onların müvafiq ixtisaslar üzrə akademik fəaliyyət göstərmələrinə şərait yaradılır (10).

Təhsil resursları və tələbələrə dəstək.

Bu barədə Bolonya prosesinin, standart və təlimatların ali təhsil müəssisələrinin üzərinə qoyduğu öhdəliyi Azərbaycan universitetləri də müəyyən dərəcədə yetirir. Tələbələr üçün təmin olunan fiziki resurslar, kitabxana resursları, avadanlıqlar və onların istifadə ayrı-ayrı universitetlərdə fərqli şəkidə istifadədədir. Əksər universitetlərin daxilində tələbələrin istifadəsinə açıq kitabxana fəaliyyət göstərsə də, elektron kitabxana və ya kitabxana informasiya mərkəzi mövcud deyil. Hazırda təhsilin rəqəmsallaşdığı bir dövrdə lazımi resursların da elektron formatda tələbələr üçün əlçatan hala gətirilməsi də aktual məsələdir. Ancaq bu barədə yetərli qədər intensiv işlər və inkişaf addımları hələ də aparılmır. Bu barədə görülə biləcək işlərdən biri Avropa Tələbələr Birliyinə qoşulmaqdan ibarətdir. Belə ki, ATB 1982-ci ildən bəri Avropada tələbələrin hüquqlarını müdafiə edən təşkilat olaraq fəaliyyət göstərir. ATB fəaliyyəti çərçivəsində Ukrayna, Gürcüstan, Ermənistan kimi region ölkələri də daxil olmaqla - 40 ölkənin milli tələbələr birlikləri ilə çalışır. Qeyd edək ki, ölkəmizdə milli və rəsmi, aktiv fəaliyyətdə olan tələbələr birliyi də mövcud deyil. "Ali təhsil haqqında qanun" layihəsində Azərbaycanda tələbələr birliyinin yaradılacağına dair məlumatlar ölkə mətbuatına yansısa da hələlik, rəsmi fəaliyyətə başlayan bir qurum mövcud deyil. Ancaq belə bir qurumun olması tələbələrin hüquqlarını müdafiə edən vahid rəsmi bir təşkilatın olması mənasına gəlir. Bununla yanaşı tələbələrin təhsil prosesində qarşılaşdıqları ümumi məsələlərin həlli, bu barədə layihələrin tərtib olunması, xarici agentliklər və təşkilatlarla əməkdaşlıqların qurulması baxımından da səmərəli olar. Məsələn, istər Bolonya hesabatlarında, istər də digər ölkələrlə müqayisəli təhlillərin yer aldığı digər rəsmi beynəlxalq sənədlərdə ölkədə vəziyyətin nə yerdə olduğunu anlamaq çətindir. Ona görə ki, həmin durumlarla bağlı dəyərləndirmələrin aparılmasında maraqlı və ya məsul olan bir qurum hələlik mövcud deyil.

Weimerin bu barədə yazılarında qeyd olunur ki, əksər tələbələr onlara təlimat verilmədiyi halda özləri öz üzərində işləməkdə çətinlik çəkirlər (Wright, 2011: 94). Bu isə o deməkdir ki, fənnyönümlü və ya müəllimyönümlü təhsil metodları tələbələrin müstəqil öyrənmə bacarıqlarının inkişaf etməsi üçün yetərli deyil. Davamlı olaraq tədris vəsaitindən, müəllimin öyrətmə metodlarından asılı olmaq tələbələrdə buna qarşı meyl yaradır. Ona görə də özününizamlama yolu ilə öyrənmənin aşılanması üçün tələbəyönümlü tədrisin aparılması mütləqdir (Wulf, 2018: 47).

Ötən illərdə Azərbaycan universitetlərinin Bolonya prosesinin bir öhdəliyi olaraq tələbə iştirakına nə qədər yer verdiyi sorğular və müsahibələr yolu ilə araşdırılmışdır. Araşdırmaların nəticəsi isə onu deməyə əsas verir ki, əksər tələbələr kurikulumun tərtibində iştirak etməmişdir. Bu göstərici dəqiq rəqəmlərlə ifadə etsək 2400-ə yaxın tələbənin 85%-ini təşkil edib. Bu məsələnin tələbəyönümlü təhsil ilə bağlı əsas meyarlardan biri olduğunu nəzərə alsaq universitetlərin bu mövzuda tələbəmərkəzli olmadığını görürük. Oxşar hallar daxili qiymətləndirmə proseslərində, tələbə dəstək xidmətlərinin işində də özünü göstərir.

Nəticə

Nəticə etibarilə, tələbəyönümlü təhsil digər ölkələrdəki olduğu kimi Azərbaycan ali təhsil müəssisələrinin də təbliğinə yer ayırdığı məsələ olmalıdır. Tələbəyönümlü təhsilin təsirilə dəyişən müəllim tələbə münasibətləri müsbət inkişaf yönündə istifadə olunmalı, tələbələrin sonrakı həyata hazırlıq prosesi müəllimlərlə əməkdaşlıq çərçivəsində də stimullaşmalıdır. Avropa Standart və Təlimatlarının qarşıya qoyduğu tələblər düzgün şəkildə həyata keçirilməli, buna sadəcə formal sənəd kimi baxmaqdan çəkinməklə təlimatlara riayət edilməlidir. Ali təhsil müəssisələrində tələbəyönümlü təhsil ilə bağlı müəssisə mədəniyyəti formalaşdırımalı, mühit buna uyğunlaşdırılmalıdır. Bununla bağlı tədqiqatlar və onların nəticələri dərindən təhlil edilməli və nəticələri üzərində layihələr hazırlanmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Avropa ali təhsil məkanında keyfiyyət təminatı üzrə standartlar və təlimatlar (ESG). (2015). https://www.erasmusplus.org.az/images/uploader/1dc7a-ESG%20for%20QA_2015.pdf
2. Karseth, B. (2006) Curriculum Restructuring in Higher Education, 257 p.
3. Klemencic, M. (2020). Successful Design of Student-Centered Learning and Instruction (SCLI) Ecosystems in the European Higher Education Area, 1 p.
4. https://www.esu-online.org/wp-content/uploads/2021/01/BWSE2020-Publication_WEB2.pdf
5. Valiyev, A., Mammadova, L. (2020). Azerbaijan and European Higher EducationArea: Students' Involvement in Bologna Reforms, 35 p.
6. https://edu.gov.az/az/news-and-updates/19503-1
7. https://www.stat.gov.az/source/education/
8. https://www.stat.gov.az/source/education/az/001_8_18-20.xls
9. https://muallim.edu.az/news.php?id=14504
10. https://modern.az/tehsil/157633/bu-universitetlerde-yasi-70-i-tmus-muellimler-de-calisir-siyahi-/
11. Wright, G. (2011). Student-Centered Learning in Higher Education., International Journal of Teaching and Learning in Higher Education, 94 p.
12. Wulf, C. (2019). Constructivist Learning Approaches as a Theoretical Background to a Student-Centered Learning Culture, 47 p.

Göndərildi: 19.03.2023 Qəbul edildi: 29.05.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/91/111-115

İmdad Kərimli
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
magistrant
kerimov.imdad@gmail.com

HAYAO MİYAZAKİ YARADICILIĞINDA DİNİ MOTİVLƏRİN TƏZAHÜRÜ

Xülasə

Hayao Miyazakinin filmlərində bəzi dini motivlərin izlərini görmək mümkündür. Miyazakinin əsərləri tez-tez Şintoizm, Buddizm və fövqəltəbii inanclar kimi Yapon mədəniyyətinin elementlərini əks etdirir. Bu elementlər bəzən filmlərdə simvolik olaraq istifadə olunur və hekayənin atmosferinə və ya personajların davranışlarına təsir göstərir.

Məsələn, “Ruhların qaçışı” filmindəki Cadugər malikanəsində Yapon mifologiyasında “Yokai” varlıqları və onların hekayələri qarışığı var. Həmçinin, bu filmdə hamam ilahəsi Yu-Baaba kimi dini və fövqəltəbii elementlər və personajların ruhlarını təmsil edən rəngli peçenyelər var.

Eynilə, “Şahzadə Mononoke” (Princess Mononoke) filmində meşədə yaşayan tanrılar və təbiət ruhları Şintoizmdəki təbiət tanrılarına bənzəyir. Film təbiətin qorunması və insanların təbiətlə harmoniyada yaşaması kimi ekoloji və etik mövzulardan bəhs edərkən, fövqəltəbii varlıqlar vasitəsilə dini motivlərə də istinad edir.

Açar sözlər: *din, incəsənət, anime, film, yaradıcılıq*

Imdad Karimli
Azerbaijan State University of Culture and Arts
master student
kerimov.imdad@gmail.com

Manifestation of religious motives in the creation of Hayao Miyazaki

Abstract

It is possible to see traces of some religious motifs in the films of Hayao Miyazaki. Miyazaki's works often reflect elements of Japanese culture such as Shintoism, Buddhism, and supernatural beliefs. These elements are sometimes used symbolically in films and affect the atmosphere of the story or the behavior of the characters.

For example, the Witch's Mansion in Spirit Run features a mixture of 'Yokai' beings and their stories from Japanese mythology. Also, this film has religious and supernatural elements, such as Yu-Baaba, the goddess of the bath, and colorful cookies that represent the spirits of the characters.

Similarly, the gods and nature spirits living in the forest in Princess Mononoke are similar to the nature gods of Shintoism. While the film deals with ecological and ethical issues such as nature conservation and humans living in harmony with nature, it also refers to religious motifs through supernatural beings.

Keywords: *religion, art, anime, film, creativity*

Giriş

Animasiya, fransız mənşəli bir sözdür, kağız üzərində çəkilmiş təsvirlərin və ya əşyaların sürətli hərəkəti və transformasiyası nəticəsində yaranır, cansız, hərəkətsiz təsvirlərin canlı olması illüziyasını yaradır. Animasiya ustası Norman McLaren, animasiyanı hərəkət edən rəsmlər deyil, çəkilmişlərin hərəkət sənəti kimi müəyyən etmişdir. McLarenə görə; İki kadr arasında baş verənlər kadrın üstündə olandan daha vacibdir. Beləliklə, animasiya “kadrlar arasında görünməz intervallar yaratmaq sənətidir” (Senler, 2005: 103).

Animasiya sözünün yaponca versiyası olan “anime” sözü yapon rəssamları tərəfindən hazırlanmış animasiya əsərlərinin adlarını vermək üçün istifadə olunur. Yapon olmayanlar üçün bu fərq və təsnifat daha çox filmin etnik mənşəyini göstərir (Ono Shinto, 2004: 9). Çünki animenin ortaq olduğu mədəniyyət Yaponiyada populyar mədəniyyətdir, ABŞ-da isə subkulturadır. Lakin bu, dəyərlərin dəyişkənliyinə mütənasib olaraq dəyişə bilər (Oztekin, 2011: 272).

5 yanvar 1941-ci ildə Tokioda anadan olan Miyazaki ailəsinin dörd oğlunun ikincisidir. Atası döyüş təyyarələri üçün hissələri istehsal edən bir şirkətin meneceri idi. Miyazaki həm atasının müharibəyə töhfə verən peşəsi, həm də böhran anlarında belə ətraflarından daha rahat həyat sürdükləri üçün həyatı boyu özünü günahkar hiss edib (Sheko, 2017: 166-187). Avtoritar və maarifçi qadın olan anası 1947-1955-ci illər arasında onurğa vərəmi adlı xəstəlik səbəbindən xəstəxanaya yerləşdirilib. Müharibə ilə əlaqədar müxtəlif məktəblərdə oxumalı olmuşdur.

Miyazaki orta məktəb illərində heyran olduğu Tezuka kimi komiks illüstratoru olmaq istəyirdi, lakin o günə qədər yalnız təyyarə və döyüş gəmiləri çəkən insan fiqurları ilə maraqlanmırdı. 1958-ci ildə Toei studiyaları tərəfindən buraxılan ilk rəngli anime filmi olan Hakuja Den onu heyran edəcək və cizgi filminə üz tutmasına səbəb olacaqdı. 1962-ci ildə Qakushuin Universitetində beynəlxalq münasibətlər və iqtisadiyyat üzrə təhsil almağa başlayıb. Yapon imperator ailəsi ilə sıx əlaqəsi olan bu universitetdə oxuyarkən marksizmin təsiri altına düşür. Oxuduğu fakültəyə baxmayaraq, o, animasiya arzusundan əl çəkməmiş və davamlı olaraq rəsm çəkərək bunun yollarını axtarırdı. Bu arada, onun məktəbdə uşaq ədəbiyyatı tədqiqat cəmiyyətini kəşf etməsi onun həyatında yeni bir dönüş nöqtəsi olub. O, dostu Takahata ilə Toei Animation Company-də animator kimi işə başlayır. 1965-ci ildə o, Takahata və animasiya rejissoru Otsuka Yasuo ilə Günəş Şahzadəsi: Horus anime filmi üzərində işləməyə başladı. Rejissorların istəyi ilə işçi qrupuna qatılan Miyazaki filmin çəkilişində əsas rol oynadı və Horus Miyazakinin karyerası üçün mühüm bir addım atdı.

Müharibədən sonrakı manqa üslubunun memarı Osamu Tezukadır. Yaponiyada “manqa tanrısı” kimi tanınan Osamu Tezuka, Miyazaki kimi özündən sonra gələn bir çox sənətçiyə təsir edib (Alicenap, 2012: 11).

Yenə 1965-ci ildə o, daha sonra ABŞ-a satılan Qulliverin Kosmos Səyahətləri adlı Disney üslublu bir istehsal üzərində çalışdı. Miyazaki 1969-cu ildə çəkilmiş “Çəkməli pişik” anime filmində animator kimi çalışıb. Film Moskva Film Festivalında mükafat qazanıb. Elə həmin il Toei animasiya meneceri Akemi Ota ilə evləndi və oğlu Qoro dünyaya gəldi. Toei Studio televiziya üçün hazır seriallar hazırlamağa başlayanda cizgi filmi fabrikinə çevrilir. Miyazaki bu vəziyyətdən narahat olur; çünki belə bir fabrikdə çalışmaqla arzularını həyata keçirə bilməyəcəyinin fərqində idi. Tezukanın ilk əsərlərində Disney təsiri üstünlük təşkil edir. Yeni şeyləri sınamaqdan qorxmayan Tezuka yapon oxucuları üçün manqadan animeye qədər yol açıb. Manqaya şojo tərzini və iri gözləri gətirən Tezukadır (Oztekin, 2011: 272). 1971-ci ildə Miyazaki və Takahata yeni A-pro animasiya şirkətinə qoşulmaq üçün Toei-dən ayrıldılar. Onlar burada işləyərkən Astrid Lindqrenin “Pippi Uzuncorablar” hekayəsinin uyğunlaşdırılmasının müəllif hüququnu almaq üçün İsveçə getdilər, lakin bu, uğursuz oldu. Bundan əlavə, Miyazaki və Takahata 1972-ci ildə birlikdə Panda Kopanda filmini çəkdilər. Bu filmin qəhrəmanı olan kiçik qız Pippiyə bənzəyir. Televiziya üçün seriallar hazırlamağa davam edən ikili 1974-cü ildə ölkəmizdə də nümayiş etdirilən Heidi adlı anime serialını çəkib. 1978-ci ildə Miyazaki dünya klassikası seriallarından başqa yazıb rejissorluq etdiyi “TV 23 Future Boy Conan” serialını çəkir. O, ölkəmizdə də yayımlanan “Yaşılın qızı Anne” serialından çəkilişdə olduğu müddətdə öz filmlərini idarə etmək üçün setdən ayrılıb (Sheko, 2017: 166-187). Nausicaa-dan sonra o və Takahata 1985-ci ildə Studio Ghibli adlı öz animasiya studiyasını qurdular. 1986-cı ildə Miyazaki Studio Ghibli-nin ilk filmi olan Göydəki Qala: Laputa filmini çəkir. 1988-ci ildə o, hekayəsini özünün yazdığı "Qonşum Totoro" filmini çəkir. Film həm də Miyazakinin həyatı və anasının xəstəliyi ilə paralel olduğu üçün bioqrafik sayılır (Napier, 2008: 364).

1997-ci ildə buraxılan Princess Mononoke süjet və animasiya texnikası ilə məşhurlaşdı və o dövrdə Yaponiyadan kənarda Yapon animasiyasının artan populyarlığına böyük töhfə verdi. “Princess Mononoke” filminin istehsalı zamanı Ghibli, Disney studiyası ilə müqavilə bağladı və

Ghibli istehsalı filmlər üçün beynəlxalq kino hüquqlarını əldə etdi (Sheko, 2017: 166-187). 2001-ci ildə "Spirited Away" ilə Miyazaki karyerasının yüksək nöqtəsinə çatdı. Berlin Film Festivalında ilk dəfə cizgi filminə baş mükafat verildikdə böyük şöhrət qazandı. Daha sonra Amerika Kino Akademiyası tərəfindən verilən Ən Yaxşı Animasiya Oskar mükafatını aldı. "Spirited Away" filminin böyük uğurundan sonra o, 2004-cü ildə Diana Wynne Jones-un eyniadlı romanı əsasında "Howl's Walking Castle" filmini çəkdi. 2004-2008-ci illər arasında böyüklər üçün manqa seriyasını nəşr etməyə davam etdi və 2008-ci ildə bir çox mükafata layiq görülən "Kiçik Su Pərisi Ponyo" - nu təqdim etdi. 2010-cu ildə "Ekstremistlər", 2011-ci ildə isə "Təpədə ev" filminin ssenarisini və prodüserini öz üzərinə götürdü. İnanıram ki, uşaqların ruhu əvvəlki nəsillərin tarixi yaddaşının varisləridir. Düşünürəm ki, onlar qocalanda və yaddaşın batdığı gündəlik dünyanı təcrübə etdiklərində sadəcə dərinlərə enən bir film çəkməli olduğumu düşünürəm. Bu səviyyəyə çata bilsəm, xoşbəxt öləcəm (Brooks, 2005).

Miyazaki filmləri ekoloji filmlərdir. Bu ekolojizm əsasən ekosentrikdir və Yapon dini və mədəni həyatı ilə formalaşan ekoloji etikaya əsaslanır. Miyazakinin filmlərində ekosentrik ekoloji etikanı təmsil edən qəhrəmanlar tez-tez antroposentrik ekoloji etikanı müdafiə edən qəhrəmanlarla toqquşur. Onun filmlərində insan hansı məqsədlə olursa olsun, kainat üzərində qeyri-məhdud hakimiyyətə malik deyil. Təbiət öz bitkiləri və heyvanları ilə canlıdır, hissləri olan bir orqanizmdir. Miyazakinin animeləri ilə o, kartezyen fəlsəfənin məhsulu olan, özünü mərkəzləşdirən, təbiətlə ağa-qul münasibəti olan qərb əxlaq anlayışına qarşı az qala müharibə elan edir. Buna görə də bu ekosentrikliyin izlərini "Totoro", "Göydəki Qala", "Küləkli Vadi", "Balaca dəniz qızı Ponyo" və "Mononoke"-də görmək olar (8).

Yapon inanc sistemi tarixdən əvvəlki dövrlərdən, digər Asiya dinlərindən və fəlsəfələrindən animistik inanc formalarının təsiri ilə indiki formasını almışdır. Şintoizm həm də Yapon adalarında Ural-Altay xalqlarının animistik əsaslı Şamanizm təliminin davamı kimi də görülə bilər (Demirci, Shintoism, 2010: 177-178). Miyazakinin filmləri insanı təbiətlə eyniləşdirən, hətta bəzən təbiəti ilahiləşdirən bir inanc sistemindən irəli gəlir. Məsələn, "Balaca dəniz qızı Ponyo" filmində Ponyonun atası insanların okeanı çirkləndirdiyinə qəzəblənir. Ona görə də bir vaxtlar insan olanda okeanda yaşamağa qərar verib. O, bu qəzəbinə görə Ponyonun insanlar arasında yaşamasını istəmir. "Göydəki qala" distopik şəkildə göstərir ki, insan özünü kainatın ağası kimi görsə nələr baş verə bilər və Laputa hər cəhətdən bunun üçün bir modeldir. Miyazakinin filmlərində bu asılılıq və kainatın bir parçası olmaq təkcə ekoloji problemlər kontekstində deyil, həm də inanc kontekstində işlənir. Kainat cansız bir varlıq deyil, üzvi varlıqdır və hər şey bir-birinə çox incə tarazlıqlarla bağlıdır. Bu tarazlığın pozulması ekoloji problemlər adlandırdığımız və bu gün bütün dünyanı təhdid edən problemlərin yaranmasına səbəb olur. Modernizm və pozitivizmi yaşamış günümüzün postmodern insanı təkcə təbiətdə deyil, müqəddəs ənənələrdə və səmavi dinlərdə də yeni perspektivlər axtarır (Alicenap, 2012). Miyazakinin kinosu eniş-yoxuşlarla doludur. Məsələn, məsihçi bir xilas hekayəsindən sonra bədbin nikbinliyi təsvir edə bilər. Miyazakinin filmləri də sakitdir, bu sakitliyə nail olmaq üçün pik anları yerinə əks etdirən sakit anlardan istifadə edir. Tamaşaçı və personaj bu anları və məkanları birlikdə yaşayır, birlikdə düşünür. Tamaşaçılara fürsət verir, tamaşaçı personajın yanında dayanan səssiz dost kimidir (Sheko, 2017: 166-187). Disney real həyat effektləri əldə etməyə çalışsa da, Miyazaki anime reallığını təqlid etməyə çalışır. Onun fikrincə, həqiqət xəttdə olandır və o, öz hekayəsini ancaq anime reallığında danışa bilər. Bu, onu hekayəçi edir. Hekayəçilər bunu sürreal zaman, məkan və qafiyələrlə edərkən, Miyazaki bunu 2D Cell texnikası ilə edir. Filmlərinin əvvəlindəki mifoloji musiqiləri nağıl qafiyələrinə bənzədə bilərik, sanki o, tamaşaçını sürrealizm haqqında hazırlamaq istəyir. Miyazaki müəllif rejissorudur. Rəqəmsal məlumatlar və dəyərlər effekt üçün kifayətdir və istənilən nəticələr əldə edilir, lakin Miyazakinin tamamlamaq üçün insan səyi tələb edən unikal üslubu onu hamıya məlum edir. Bu onun imzasıdır. Miyazakinin filmlərinin mərkəzində empatiya durur və hekayələrin mərkəzində realizm hissi var. Daha ciddi komik janr Gekiqadan ilhamlanmış bir üsluba malikdir (Napier, 2008: 364).

Məsələn, Ledi Eboshi meşəni yandırmaq istəyirdi, amma o, Dəmir qəsəbədə xəstələrə də qulluq edir. Onları fahişəxana qadınlarını yaxşı yaşayış şəraiti ilə təmin edir. Bu, onun filmlərinin mənəviyyatını çətinləşdirir. Onun dünyasında qəddarlıq və mərhəmət eyni anda mövcud ola bilər, lakin o, bunu tamaşaçıları heyrətamiz təqdimat və hekayə ilə qarşı-qarşıya qoymadan edir (Alicenap, 2012).

Klassik mənada animistik anlayışları özündə birləşdirən Şintoizmin birinci mərhələsi polidemonik xarakter daşıyır. Bu cinlərin kami adlanacaq tanrılara çevrilməsi sonrakı mərhələni əks etdirir. Ona görə də yapon mifologiyası ilə bağlı inanclar bu keçid dövrünün məhsuludur. Şinto əslən Çin sözüdür (şen-tao) və tanrıların yolu deməkdir. Yapon olmayanlar Yapon dinini Şinto adlandırır, yaponlar isə kami-no-miçiyə üstünlük verirlər. Yapon dini mətnlərində bu Çin sözü yaponların ənənəvi dinini 8-ci əsrdən etibarən Yaponiyada sürətlə yayılan Buddist inancından fərqləndirmək üçün qəbul edilmişdir (Ono Shinto, 2004). Şintoizm politeist din olduğu üçün saysız-hesabsız tanrılar üçün “88 milyon tanrı” ifadəsi işlədilir.

Miyazaki kinoda mənanın formalaşmasında mühüm yer tutan simvolik ifadəni vizual göstəricilərlə yanaşı şifahi göstəricilər vasitəsilə də yaradır. Qəhrəmanların ölüm, zaman, tale mübahisələri buna misaldır. Bu şifahi göstəricilər də simvolik göstəriciləri dəstəkləyir. Beləliklə, Miyazaki öz ifadələrində ikona, işarə və simvol kimi bir-birindən ayrılan Piersonun simvollarından bacarıqla istifadə etməklə kinonun dilinə töhfə verir (Miyazaki Hayao and his works, 2002). Miyazaki iki fenomen arasında əlaqə yaratmaqla kinodakı simvolik ifadəni bir daha dərk etdi. Miyazakinin filmləri mədəni bir fenomendir. Miyazaki uşaqların müdrikliyinə inanır. O, hesab edir ki, totalitar rejimlər və insanların əmtəə fetişizmi ilə əsarət altına alınması şəxsi inkişafın pozulmasına və günahsızlığın itirilməsinə səbəb olur. Sadiqliyə, minnətdarlığa, cəsarətə, fədakarlığa, sevgiyə, dəyərlərə və şəfaya inanır. Miyazaki öz ölkəsinin itirilmiş nəsillərinə mənsub olmaq probleminin səsi olmağı bacarıb (Oztekin, 2011: 272).

Miyazakinin filmlərindəki mövzular; güclü qadınlar, uçma sevgisi və təyyarə, ekosistemin taleyi, sosial psixoloji siyasi iqtisadi məsələlər, kollektiv şüur, şəxsiyyət quruculuğu, yapon dini və mənəvi dəyərləri.

Onun filmlərində bioqrafik elementlər də var. Totoroda anasının xəstəliyini xatırlayarkən, ailəsinin müharibədə iştirak edən bir təyyarə şirkətinə sahib olması Porco Rosso filminə təsir etdi (Napier, 2008: 364).

Şəxsi məsuliyyət və müstəqillik hissinin inkişafı, Yaponiyada psixoloji və emosional inkişafın çətinlikləri və gözəllikləri, etik imperativlər və digər mədəniyyətlərdə tematik və struktur motiv kimi müəyyən edilə bilən şeylər Miyazakidə adi haldır. Miyazaki millətçidir, lakin filmlərində yapon mövzularına toxunarkən etnosentriklikdən qaçır (Aguero, Singh).

Miyazakinin filmlərində təbiət öz muxtariyyətini və güc olaraq qəbulunu itirib və keçmiş üçün nostaljiyə ehtiyac duymur. Heç bir şey əvvəlki vəziyyətinə qayıtmır. Bunun əvəzinə insanların texnologiyaya uyğun birgə yaşayışa ehtiyacı var. Miyazaki ətraf mühit və yapon dəyərlərindən narahat olsa da, heç vaxt təbliğat aparmır. Onun filmlərində canilər azdır. Amerikanın ən yaxşı uşaq filmlərində belə dünyanın gözəl və çirkin, yaxşı və pis, ağ-qara kimi təsvir olunması Miyazakinin xoşuna gəlmir. Miyazakinin fikrincə, antaqonistlər tez-tez etdiklərini etmək üçün öz keyfiyyətlərini və motivasiyalarını ortaya qoyurlar. Miyazaki 2005-ci ildə verdiyi müsahibədə demişdi ki, uşaqlara bədbinlik çatdırmaq istəmir. “Mən uşaqları bədbinlikdən uzaqlaşdırıram və böyüklərin dünyaya öz baxışlarını uşaqlara yansıtmamalarını istəyirəm. Uşaqlar öz vizyonlarını formalaşdıra bilərlər”.

Filmlərinin əhəmiyyətli bir hissəsində baş qəhrəmanın qadın olduğunu görürük... Məsələn, Laputa, Kiki, Mononoke, Totoro, Nausicaa, Sprited Away və s. çətin bir vəziyyət, lakin qadınların emosional təbiətinə görə vəziyyəti başa düşdüklərini, bunu qəbul etdiyinizi və emosional təsir göstərdiyini; Kişi olaraq qadınların hərəkət və davranışlarından təsirləndiyini və bu təsiri əks etdirmək üçün qadın obrazları seçdiyini də bildirir (Napier, 2008: 364).

Nəticə

Miyazaki öz ölkəsinin dastanlarına istinad edərək, alternativ Yapon tarixi kainatı yaratmaqla yanaşı, digər ölkələrin mədəni irsindən də bəhrələnib. Miyazakinin animeləri mövcud mədəni dəyərləri yenidən şərh etmək və mətnlərarası istinadlarla cizgi filmləri üçün resurslar yaratmaq üçün yaxşı bir nümunə kimi göstərilə bilər (Napier, 2008: 364).

Ədəbiyyat

1. Senler, F. (2005). “Animation History, Techniques and Reflections in Turkey”. Turkish Studies, Issue: 3, p.99-114 (41).
2. Ono, S. Shinto. (2004). The Way of the Kami. Istanbul: Ocean Publications, (27).
3. Oztekin, M.K. (2011). Manga, A Tool of Cultural Resistance. Istanbul: Communication Publications, 272 p.
4. Sheko, Y. (2017). An Overview of Hayao Miyazaki Cinema. In G.Kuloğlu, Anime and Manga from Tezuka to Miyazaki Antalya: Japon Yayınları, p.166-187.
5. Alicenap, C.T. (2012). Japanese Cartoon (Anime) Art, Analysis of Hayao Miyazaki and Turkey Example. Unpublished PhD Thesis.
6. Napier, S. (2008). From the anime Akira to Howl's Moving Castle. Istanbul: Es Publications, 364 p.
7. Brooks, X. (2005). 14 September. https://www.theguardian.com/film/2005/sep/14/japan.awardsandprizes. www.theguardian.com.
8. Aguero, E., Singh, K. (2016). The Essence of Humanity in Hayao Miyazaki's Animations. https://www.academia.edu/30356596/The_Essence_of_Humanity_in_Hayao_Miyazakis_Animations.
9. Demirci, K., Shintoism, T.D. (2010). Foundation, TDV Encyclopedia of Islam. Istanbul: Turkish Diyanet Foundation Publications, p.177-179.
10. Alicenap, C.T. (2012). Japanese Cartoon (Anime) Art, Analysis of Hayao Miyazaki and Turkey Example. Unpublished Doctoral Thesis, (8).
11. Miyazaki Hayao and his works. (2002). AnimeManga Türkiye. www.anime.gen.tr/yazi.php?id=27
12. Aguero, E., Singh, K. The Essence of Humanity in Hayao Miyazaki's Animations, (42).

Göndərilib: 10.02.2023 Qəbul edilib: 01.05.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/91/116-121

Cəfər Abbasov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
jaf.abbas99@gmail.com

RƏQƏMSAL TRANSFORMASİYA ŞƏRAİTİNDƏ DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİ VƏ ELEKTRON HÖKUMƏT

Xülasə

Dövlət maliyyə nəzarətinin və rəqəmsal transformasiyanın konkret obyekti kimi çıxış edən müəssisə və təşkilatların tədqiqi bu sahədə gələcəkdə atıla biləcək addımlar baxımından olduqca önəmlidir. Məhz rəqəmsal transformasiyanın idarə edilməsinin praktiki aspektlərini və təşkilatların rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi imkanlarını öyrənərək ayrı-ayrı müəssisələrin və dövlətlərin fəaliyyətində səmərəliliyi artırmaq mümkündür. Məqalədə məhz rəqəmsal transformasiyanın dövlət maliyyə nəzarəti mexanizmlərinə təsiri araşdırılmış və Elektron Hökumətin bu prosesdəki yeri müəyyənləşdirilmişdir.

Açar sözlər: *dövlət maliyyə nəzarəti, elektron hökumət, rəqəmsal transformasiya, maliyyə menecmenti, idarəetmə, audit, informasiya texnologiyaları, data analitikası, kiber təhlükəsizlik, elektron hökumət xidmətləri, dövlət sektorunun səmərəliliyi, risklərin idarə edilməsi, dövlət xərcləri, yekun hesabat, siyasətin həyata keçirilməsi*

Jafar Abbasov
Azerbaijan State Economic University
master student
jaf.abbas99@gmail.com

Public financial control and electronic government in the context of digital transformation

Abstract

The study of enterprises and organizations that act as concrete objects of state financial control and digital transformation is very important in terms of the steps that can be taken in this field in the future. It is possible to increase efficiency in the activities of individual enterprises and states by studying the practical aspects of digital transformation management and the possibilities of organizations applying digital technologies. The article examines the effect of digital transformation on state financial control mechanisms and the place of Electronic Government in this process is determined.

Keywords: *public financial control, e-government, digital transformation, financial management, governance, audit, information technology, data analytics, cyber security, e-government services, public sector efficiency, risk management, public expenditure, final report, policy implementation*

Giriş

Son illərdə texnologiyanın sürətli sürətlənməsi dövlət qurumlarının fəaliyyətində əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu təkamülün əsas aspekti dövlət maliyyə nəzarətinin transformasiyası və elektron hökumətin (elektron hökumət) yaranması olmuşdur. Dövlət maliyyə nəzarəti dövlət resurslarının ictimai maraqlara xidmət edən səmərəli və səmərəli şəkildə bölüşdürülməsini təmin etmək üçün onların monitorinqi və idarə edilməsi prosesidir. Keçmişdə bu proses əsasən əl ilə uçotun aparılmasına və mürəkkəb audit sistemlərinə əsaslanırdı. Bununla belə, rəqəmsal texnologiyanın inteqrasiyası dövlət maliyyə nəzarətinin fəaliyyətində inqilab etdi. Elektron hökumətin yüksəlişi ilə hökumətlər maliyyə idarəetmə sistemlərini rəqəmsallaşdıra bildilər, bu da prosesi daha sürətli, daha səmərəli və sənədsiz hala gətirdi. Elektron hökumət təkcə

rutin tapşırıqları avtomatlaşdırmayıb, həm də büdcələşdirmə proseslərini sadələşdirib və daha əhatəli hesabatlar yaradıb ki, bu da hökumətlərə dövlət resurslarının necə istifadə edildiyini izləməyi asanlaşdırır (Evgeny, Simonova, Vitalii, 2021: 54).

Elektron hökumət və ya e-hökumət bir sıra üstünlüklərə, o cümlədən xərclərə qənaət, səmərəliliyin artması və şəffaflığın artmasına səbəb olub. Elektron hökumətin əsas üstünlüklərindən biri odur ki, o, hökumət proseslərini sadələşdirməyə kömək edir. Bu, hökumətlər üçün əhəmiyyətli xərclərə qənaətlə nəticələndi, çünki resurslar daha səmərəli şəkildə bölüşdürülür. Bundan əlavə, elektron hökumət hökumətlərin məlumat mübadiləsini və vətəndaşlarla ünsiyyətini asanlaşdırıb. Nəticə etibarı ilə, vətəndaşlar artıq onlayn resurslar vasitəsilə dövlət xidmətlərindən daha asan istifadə edərək, hökumət proseslərinə daha çox şəffaflıq təmin edə bilirlər.

Texnologiyanın birləşdirilməsi hökumətlərə ictimai resursları daha yaxşı qorumaq və nəzarət etmək imkanı da verdi. Bulud əsaslı sistemlər və elektron nəzarət protokolları hökumətlərə məsrəfləri və elektron fond köçürmələrini daha səmərəli şəkildə izləməyə, bununla da saxtakarlıq fəaliyyətinin qarşısını almağa və maliyyə təhlükəsizliyini təmin etməyə imkan verib. Hökumətlər həm də maliyyə idarəetmə proseslərinin həm texniki infrastrukturu, həm də funksional səmərəliliyi haqqında hesabat vermək imkanı ilə öz maliyyə sistemlərini daha səmərəli şəkildə yoxlaya bilirlər (Ana, 2021: 70).

Rəqəmsal texnologiyanın dövlət maliyyə nəzarətinə və e-hökumətə inteqrasiyası ilə bağlı çoxsaylı faydalar olsa da, həll edilməli olan narahatlıqlar da var. Əsas narahatlıqlardan biri istifadəçilərin kibercinayətkarlıq fəaliyyəti ilə məxfi və ya həssas məlumatları pozma potensialıdır. Hökumətlər müvafiq təhlükəsizlik protokollarının hər zaman mövcud olmasını təmin etməlidirlər. Onlar həmçinin dövlət sektorunda çalışan işçilərin yüksək təhlükəsizlik standartlarının təmin edilməsi üçün lazımi qaydada təlim keçməsini təmin etməlidirlər.

Beləliklə, qeyd edək ki, texnoloji irəliləyişlər rəqəmsal transformasiya zamanı dövlət maliyyə nəzarəti və e-hökumətdə əhəmiyyətli dəyişikliklərlə nəticələndi. Texnologiyanın hökumət proseslərinə inteqrasiyası nəticəsində xərclərə qənaət, səmərəliliyin artırılması və daha çox şəffaflıq kimi üstünlüklər əldə edilmişdir. Problemlər (təhlükəsizlik və məlumatların qorunması kimi) qalmasına baxmayaraq, dövlət maliyyə idarəçiliyinin və elektron hökumətin rəqəmsallaşdırılmasının faydaları aydındır. Texnoloji imkanları optimallaşdırarkən təhlükəsizliyin təmin edilməsinə davamlı diqqət yetirməklə, dövlət orqanları rəqəmsal dünyada uğur qazanmaq üçün yaxşı mövqe tuturlar (Rzayev, Səbzəliyev, Abbasov, 2016: 46).

İnformasiya texnologiyalarının davamlı inkişafı yeni və olduqca mürəkkəb sistemlərin yaranmasına səbəb oldur. İnsanların gündəlik davranışlarından tutmuş, dövlət idarəetmə sistemlərinə qədər həyatımızın bütün aspektləri bu inkişafın təsirinə bu və ya digər şəkildə məruz qalır. İnformasiya texnologiyalarının idarəetmə sistemləri nə nəzarət mexanizləri nöqteyi-nəzərdən kompleksləşdirilməsi ortaya çıxan yeni konfiqurasiyaların tətbiq imkanları ilə bağlı yeni məsələləri ortaya qoyur.

Rəqəmsal transformasiya vasitələrinin tətbiqinin hətta ən ənənəvi sənaye sahələrində belə yayılması geniş iş imkanları və təhdidləri yaratdığının aydın göstəricisi idi. Tapşırıqların və proseslərin rəqəmsallaşdırılması müəssisə və təşkilatalrın rəqabətqabiliyyətliyi baxımından da olduca önəmli bir faktora çevrildi (Gavrilenko, 2017: 101).

Rəqəmsal transformasiyanın tədqiqatında müəyyən edilən bir sıra əsas istiqamətlər vardır. Onları aşaıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

1. Rəqəmsal transformasiyanın sürətləndirilməsinə təsir edən əlavə amillərin axtarışı;
2. Rəqəmsal transformasiyanın təşkilat üçün yarada biləcəyi yeni risklərin müəyyən edilməsi;
3. Şərtlərin müəyyən edilməsi;
4. Məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması;
5. Rəqəmsal transformasiyanın müxtəlif mərhələlərində təşkilatlarda yeni fəaliyyət növlərinin yaradılması şərtlərinin müəyyən edilməsi;
6. Rəqəmsal transformasiyanın bütün mərhələlərində dövlət idarəetməsi və təşkilatlarla qarşılıqlı əlaqəyə tövsiyə olunan yanaşmaların formalaşdırılması;

7. Rəqəmsal transformasiyanın həyata keçirilməsindən əvvəl onun iqtisadi effektinin qiymətləndirilməsi (Fernando, Palotti, Cireno, 2019: 54).

Rəqəmsal transformasiya nəticəsində biznes modeli innovasiyası istehlakçıların gözləntilərini və davranışlarını əsaslı şəkildə dəyişdirdi, ənənəvi firmalara təzyiq göstərdi və bazardakı çoxsaylı firmaların ya dəyişilməsinə ya da bazardan çıxmasına səbəb oldu.

Bütün bu proseslərin nəticəsində də dövlətlərin maliyyə nəzarəti ilə bağlı strategiyalarında ciddi dəyişikliklər müşahidə edilməyə başlandı. Maliyyə təhlükəsizliyi ilə bağlı təhdidlərin minimuma endirilməsi məqsədilə dövlətin iqtisadi siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri də Dövlət Maliyyə Nəzarətinin (DMN) təkmilləşdirilməsidir (Viswanathan, Balachandran, 2022: 67).

Dövlət maliyyə nəzarətinin əhatə etdiyi əsas məqamlara aşağıdakılar aiddir:

- İqtisadi çətinliklər zamanı meydana gələn böhran nəticələrinin aradan qaldırılması yolları
- Korrupsiyaya qarşı mübarizə ilə bağlı beynəlxalq hüquqi normalara əməl edilməsinin təmin edilməsi
- Dövlət maliyyə resurslarının, xüsusən də büdcə sistemində toplanan vəsaitlərin qanuni və səmərəli formalaşdırılması,
- Vəsaitlərin bölüşdürülməsi və istifadə edilməsi
- Vətəndaşların rifahının yüksəldilməsinə yönəldilmiş maliyyə vəsaitlərinin dövlət tərəfindən şəffaf və səmərəli idarə edilməsi sisteminin yaradılması (Efimova, 2018: 78).

Rəqəmsal transformasiya prosesi heterojendir və müxtəlif seçim amillərinin təsirinə məruz qala bilir. Rəqəmsal transformasiya parçalanmış və qeyri-ardıcıl olub, təşkilatların imkanlarını genişləndirməyə, innovativ texnoloji yeniliklərdən istifadədə hökumət tərəfindən göstərilən xidmətlərin strukturunda dəyişiklikləri sürətləndirməyə xidmət edir. Rəqəmsal transformasiya prosesi heç də həmişə dövlət nəzarətinin tam təmin olunması ilə nəticələnmir, lakin inklüzivliyi və ya sistematik yanaşmanı təşviq edə bilən fərqli, ardıcıl olmayan və natamam proseslərin baş verməsini təmin edə bilir (Matveeva, 2020: 42).

Çox vaxt rəqəmsal transformasiya əsas alt sistemlər kompleksi kimi çıxış edir. Bu alt sistemlərə aşağıdakılar daxildir:

1. İnsanlar və səlahiyyətlər.
2. Mədəniyyət və qarşılıqlı əlaqə.
3. İnfrastruktur və alətlər.
4. Məlumat.
5. Prosesin optimallaşdırılması.
6. Biznes modelləri (Musayev, 2017: 103).

Hər hansı bir təşkilatın fəaliyyətinin rəqəmsal transformasiyasında dəyişikliklər üçün əsas olan məlumatların olması vacibdir. Bunu rəqəmsal transformasiya sahəsində məsələləri öyrənən müxtəlif tədqiqatçılar və praktiklər qeyd edirlər. Tez-tez belə bir fikir yaranır ki, rəqəmsal transformasiya təşkilatlarda təkcə texnoloji transformasiyaları deyil, ilk növbədə təşkilati mədəniyyətdəki dəyişiklikləri ifadə edir (Sabzəliyev, 2018: 55).

1. Dövlət maliyyə nəzarəti, dövlət, bələdiyyə və özəl satınalmaları idarə edən müqavilə sistemi ilə bağlı maliyyə münasibətlərinin idarə edilməsi, təkmilləşdirilməsi və şəffaflaşdrılması istiqamətində atılan addımlardan ibarətdir. Onun dövlət idarəçiliyinədki önəmini aşağıdakı kimi izah etmək olar:

2. Hal-hazırda dövlət daliyyə nəzarəti dövlət idarəetmə sisteminin mühüm hissəsinə çevrilmişdir. İdarəetmə funksiyası kimi nəzarətin əhəmiyyəti xeyli artmış, yeni nəzarət vəzifələri meydana gəlmişdir.

3. İnkişaf etmiş ölkələrdə dövlət vəsaitlərinin məqsədyönlü və qanuni istifadəsinə nəzarət vəsaitlərdən istifadənin səmərəliliyinə və onların ayrılmasının əsaslılığına nəzarət sistemləri digər ölkələrə nisbətən daha güclü qurulmuşdur.

4. Dövlət maliyyə nəzarəti orqanları - səmərəliliyin və effektivliyin qanunauyğunluğu, düzgünlüyü və idarə edilməsi məsələlərini, o cümlədən dövlət proqramlarının icrasının idarə

edilməsi məsələlərini əhatə edən vahid maliyyə siyasətinin işlənib hazırlanmasında və həyata keçirilməsində fəal iştirak etməlidirlər.

5. Öz ölkələrinin maliyyə və sosial-iqtisadi siyasətinin işlənib hazırlanmasında daha fəal iştirak edən ekspert kimi çıxış edən nəzarət orqanlarının rolu artır.

6. Maliyyə nəzarəti sahəsi geniş yayılmış standartlaşdırmaya məruz qalmışdır. Standartlar müxtəlif nəzarət sahələri üçün hazırlanır və çox vaxt onların tətbiqi ilə bağlı əlavə praktiki təlimatlar daxildir.

7. Daxili maliyyə nəzarəti və daxili audit təşkilatın səmərəli fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi qurulur.

8. Bir tərəfdən nəzarət funksiyasının həyata keçirilməsinin qeyri-mərkəzləşdirilməsi və onun bilavasitə idarəetmə obyektində həyata keçirilməsi meylini ayrılıqda təkmilləşdirmək olar.

9. Digər tərəfdən, xarici təcrübə maliyyə nəzarətinin təşkili üçün vahid tələbləri özündə əks etdirən və maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyətinin daha tam əlaqələndirilməsinə, audit prosedurlarının unifikasiyasına və s. müsbət ətsir göstərir (Subrahmanian, 2020: 92).

10. Bu gün İKT-nin iqtisadiyyatın bütün sahələrinə nüfuz etməsi səbəbi ilə biznes prosesləri daha da mürəkkəbləşdiyi üçün rəqəmsal transformasiya və maliyyə sistemlərinə təsiri kompleks yanaşmanı tələb edir. Texnologiyanın sürəti və texnologiyadan qaynaqlanan dəyişikliklər liberallaşan və qloballaşan iqtisadiyyatda xüsusilə Maliyyə Sektoru üçün bir çox problemlər yaratmışdır. Tədqiqatlar bunu deməyə əsas verir ki, önümüzdəki yaxın bir neçə il ərzində texnologiyanın inkişaf sürətin daha da artacaq və digər sahələrdə olduğu kimi maliyyə sektorunda da fəaliyyət göstərən peşəkarlar, ekspertlər, alimlər və s. bu istiqamətdə daha da ixtisaslaşacaqlar (Bill, Melinda Gates foundation, 2018: 39).

İndi, hər növ biznes təşkilatının tək ölkə daxilində deyil, həm də qlobal səviyyədə baş verən dəyişikliklərə uyğun hərərkət etməsinə ciddi ehtiyac var.

Həm dövlət, həm də müəssisə səviyyəsində, maliyyə sahəsində rəqəmsal transformasiya son illərdə aşağıdakı nəticələrə səbəb oldu:

a) İstehlakçıların təfəkküründə nəzərə çarpan dəyişiklik şirkətləri və firmaları rəqəmsallaşmağa məcbur edir.

b) Texnologiyadakı dəyişikliklərin sürəti biznes təşkilatlarını müasir rəqəmsal transformasiyanı öyrənməyə, uyğunlaşdırmağa və qəbul etməyə sövq etdi. Maraqlıdır ki, bir şirkətin S&P 500 İndeksində qaldığı orta müddət son 50 ildə təxminən 60 ildən 18-ə yaxın düşmüşdür.

c) Rəqəmsal paradiqmanın dəyişməsi- məlumat analitikası sahəsində peşəkarları tələb edən və innovativ texnoloji yeniliklərin tətbiq edildiyi biznes sahələrinin formalaşmasını şərtləndirən əsas amillərdən birinə çevrildi.

d) Bundan əlavə, maliyyə **proseslərini asan, sadə, şəffaf və çevik etmək üçün tələb olunan rəqəmsal texnologiyalara uyğunlaşmaq üçün ilk vaxtlar müəssisə və təşkilatlar gücləndirilmiş iş rejimlərinə keçməli oldu.**

Rəqəmsal transformasiyanın maliyyə sənayesində müxtəlif aspektlərdən əhəmiyyətini Sxem 1-də aydın şəkildə görmək mümkündür.

Sxem 1. Rəqəmsal transformasiyanın maliyyə sənayesində əhəmiyyəti

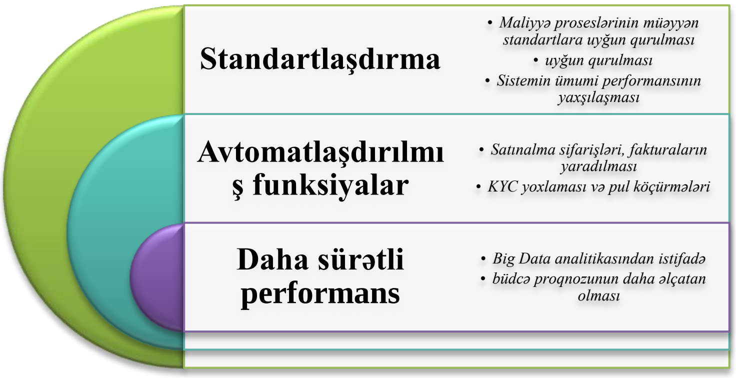

Mənbə: Viswanathan, Balachandran. (2022). Digital Transformation in Finance -Need, Challenges and Opportunities for Professionals əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Kompüter texnologiyalarının mənimsənilməsi dövlətin nəzarət mexanizmlərində geniş yayıldığı və böyük səmərəlilik əldə etdiyi üçün rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı hökumətlərin bu sahədə əldə edə biləcəyi potensial faydaları genişləndirir. Buna görə də DMN-in potensial faydalarının tədqiq edilməsi, daha yaxşı məlumat əldə etmək və dövlət xidmətlərinin çatdırılması üçün daha səmərəli mexanizmlərin açılmasıbaxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Bu mənada həmin faydalar iki əsas istiqamətdə əldə edilə bilər:

- Qərarların qəbulunu təkmilləşdirmək üçün əldə olunan məlumatların daha dəqiq olması və qərar qəbul edən orqanlara vaxtında çatdırılması: Daha böyük yaddaş tutumu və hesablama gücü o deməkdir ki, hökumətlər indi vergi sahəsindəki fırıldaqların və yayınmaların aşkarlanması istiqamətlərində geniş təkmilləşdirmələrə səbəb ola biləcək daha çox məlumat toplaya bilər. Elektron qaimə-faktura və yüksək tezlikli məlumatların istifadəsi hökumət qərarlarının qəbul edilməsinin həssaslığını artırmaq üçün lazım olan məlumatları vaxtında ötürür.
- Xidmətlərin daha səmərəli çatdırılması: Rəqəmsal texnologiyalar vergilərin yığılması və uyğunluq xərclərini azaltmaq və dövlət xidmətlərinin çatdırılmasının sürətini, hədəflənməsini və etibarlılığını artırmaq potensialına malikdir. Məsələn, vergi bəyannamələrinin elektron şəkildə təqdim edilməsi vergi ödəyiciləri üçün uyğunluq xərclərini azaldıb. Hökumət ödənişlərinin rəqəmsallaşdırılması idarəetmə xərclərini azaldıb, fırıldaqçılıq imkanlarını azaldıb, sosial yardım proqramlarının hədəflənməsini yaxşılaşdırıb və alıcılar üçün gözləmə müddətini azaldıb.

Elektron xidmətlərin dövlət idarələri tərəfindən ilk istifadəsi ötən əsrin 80-ci illərinin sonlarına təsadüf edir. Ayrı-ayrı ölkələrin yürütdüyü dövlət siyasəti kimi İKT-nin tətbiqi, 90-cı illərdən başlayaraq tədricən qlobal səviyyədə müşahidə edildi. İstənilən halda, bu sahədə aparılan araşdırmalardan bu qənaətə gəlmək olar ki, hökumətlər tərəfindən texnologiyaların istifadəsinə istinad edən e-Hökumət konsepsiyasının inkişafına təkan verən əsas amil e-ticarətin yayılması olub.

Rəqəmsal transformasiya, yeni proseslər, məhsullar və xidmətlərin yaradılması və ya dəyişdirilməsi üçün rəqəmsal texnologiyalardan istifadə etməklə biznesin və ya təşkilatın çevrilməsi prosesidir. Bu, biznes proseslərini sadələşdirmək, müştəri təcrübəsini yaxşılaşdırmaq və məhsul və xidmətlərə dəyər əlavə etmək üçün texnologiyadan istifadəni nəzərdə tutur. Rəqəmsal transformasiyanın planlaşdırılması istənilən uğurlu rəqəmsal transformasiyanın vacib hissəsidir. İstənilən məqsədlərə çatmaq üçün rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edərək təşkilatın necə çevrilməsi planının hazırlanmasını müəyyənləşdirmək mümkündür.

Nəticə

Maliyyə nəzarətinin səmərəliliyi onun uğursuzluqların qarşısının alınmasında və aradan qaldırılmasında, qərarların qəbulu prosesinin təşkili və idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsində və bütün iqtisadi fəaliyyətdə səmərəliliyin artırılmasında verdiyi töhfə ilə müəyyən edilir.

Nəzarət edilən fəaliyyəti tənzimləyən müddəaların tövsiyəsi əsasında qanun pozuntularının qarşısının alınmasına nə qədər diqqət yetirildiyinə görə, nəzarətin səmərəliliyi (buna görə də) daha yüksək olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Evgeny, P., Simonova, V., Vitalii, Ch. (2021). DIGITAL Analysis in Digital Transformation. Economics and Management. 27, p.672-686. 10.35854/1998-1627-2021-9-672-686.
2. Ana, V. (2021). Digital transformation in Public Adminis. 10.47975/IJDL/1viana.
3. Rzayev, Q.M., Səbzəliyev, S.M., Abbasov, Q.A. (2016). “Nəzarət və təftiş”. Bakı: “Adiloğlu”, 261 s.
4. Gavrilenko, A. (2017). Qeyd üçün mühasib. Belarus vergi jurnalı, № 20, s.62-64.
5. Fernando, A., Palotti, P., Cireno, F. (2019). Digital Transformation and Public Services Delivery in Brazil. 10.13140/RG.2.2.30884.32648.

6. Viswanathan, Balachandran. (2022). Digital Transformation in Finance-Need, Challenges and Opportunities for Professionals.
7. Efimova, O.V. (2018). Maliyyə təhlili. Dərslik universitetlər üçün. M.: Mühasibat uçotu, 208 s.
8. Matveeva, N.S. (2020). State Financial Control: International Experience. Financial Journal, vol. 12, № 2, p.69-95. DOI: 10.31107/2075-1990-2020-2-69-95.
9. Musayev, S.İ. (2017). Bazar iqtisadiyyatında maliyyə nəzarətinin təsirinin gücləndirilməsi istiqamətləri. Bakı "Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti", 180 s.
10. Sabzəliyev, S. (2018). "Maliyyə hesabatı". Dərs kitabı. Bakı: "İqtisad Universiteti", 314 s.
11. Subrahmanian, M (2020). Digital Business Models for Sustainability. Gedrag en Organisatie, 33, p.1095-1102. 10.37896/GOR33.02/115.
12. Bill, Melinda Gates foundation. (2018). Digital Innovation in Public Financial Management. Opportunities and implications for low-income countries. Singapore. https://alphabeta.com/wp-content/uploads/2018/07/pfm-technology-paper-long-version.pdf

Göndərildi: 18.04.2023 Qəbul edildi: 05.06.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/91/122-126

Hikmət Orucov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
hikmetorucov95@gmail.com

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN MÜASİR İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Xülasə

Yüksək iqtisadi potensiala sahib olan Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının müasir inkişaf perspektivlərinin nəzəri əsasları onun regional inkişaf xüsusiyyətləri və iqtisadi inkişafı şərtləndirən amilləri ilə izah oluna bilər. Belə ki, regional inkişafın həyata keçirilməsində ilkin addım ərazinin homojenliyini müəyyənləşdirməkdir. Bu homojenliyin düzgün dəyərləndirilməsi bu sahədə mövcud problemlərin həlli üçün müvafiq tədbirlər planı işlənib hazırlanmalıdır. Məqalədə işğaldan azad olunmuş ərazilərin müasir inkişaf perspektivlərinin önəmi və praktiki əhəmiyyəti araşdırılmışdır. “İşğaldan azad edilmiş ərazilərin müasir inkişaf perspektivləri” adlı məqalədə əvvəllər xarici qüvvələr tərəfindən işğal olunmuş rayonların iqtisadi və sosial inkişaf potensialı araşdırılır. Məqalədə effektiv idarəetmənin, infrastrukturun inkişafının və sosial xidmətlərin bərpasının artım və sabitliyə imkan verən əsas amillər kimi vacibliyi vurğulanaraq, müxtəlif bölgələrdən nümunə araşdırmalarına əsaslanaraq, işğaldan sonrakı yenidənqurmanın təqdim etdiyi çətinliklər və imkanlar araşdırılır. Ümumilikdə, məqalədə bu regionların tam potensialının reallaşdırılmasını təmin etmək üçün uzunmüddətli planlaşdırmanın və davamlı investisiyaların aparılmasının zəruriliyi vurğulanır.

Açar sözlər: *inkişaf, perspektiv, Zəngəzur, Qarabağ*

Hikmat Orujov
Azerbaijan State Economic University
master student
hikmetorucov95@gmail.com

Modern development perspectives of the territories liberated from occupation

Abstract

The theoretical basis of the modern development prospects of Karabakh and Eastern Zangezur economic regions, which have high economic potential, can be explained by its regional development characteristics and factors determining economic development. Thus, the first step in the implementation of regional development is to determine the homogeneity of the territory. A proper assessment of this homogeneity should be developed and a plan of appropriate measures to solve the existing problems in this area should be developed. The article examines the importance and practical significance of the modern development prospects of territories freed from occupation. The article entitled "Contemporary development prospects of territories freed from occupation" examines the economic and social development potential of regions previously occupied by foreign forces. The article examines the challenges and opportunities presented by post-occupation reconstruction based on case studies from various regions, emphasizing the importance of effective governance, infrastructure development, and restoration of social services as key enablers of growth and stability. Overall, the article highlights the need for long-term planning and sustained investment to ensure these regions realize their full potential.

Keywords: *development, perspective, Zangazur, Karabakh*

Giriş

Ərazilərin işğaldan azad edilməsi azadlıq, azadlıq və yad hökmranlıqdan müstəqillik istəyənlərin tarixi zəfəridir. Bununla belə, azadlığın nəticələri müasir inkişaf üçün müxtəlif çağırışlar və perspektivləri olan mürəkkəb bir proses ola bilər. Müasir inkişaf perspektivləri işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi, sosial və siyasi dinamikasının dərindən dərk edilməsini tələb edir. Prioritetləri, çağırışları və inkişaf imkanlarını əks etdirən strateji yol xəritəsinə ehtiyac var. Azadlıqdan sonrakı dövr işğaldan azad edilmiş ərazini firavan və iqtisadi cəhətdən canlı bölgəyə çevirmək imkanı verir. Prioritet infrastrukturun yenidən qurulması, məşğulluq imkanlarının yaradılması və iqtisadi artımın təşviqi olmalıdır.

İqtisadi inkişaf azadlıqdan sonrakı müasir inkişaf perspektivlərinin mühüm aspektidir. Azad edilmiş ərazilər öz iqtisadiyyatlarını bərpa etməli və yerli əhaliyə fayda verəcək davamlı inkişaf imkanları yaratmalıdırlar. İqtisadi artıma bu diqqət çox vacibdir, çünki iqtisadi rifah insanları yoxsulluqdan xilas edə və uzunmüddətli inkişafa təkan verə bilər. Kənd təsərrüfatı, istehsal, turizm və digər müvafiq sektorlara sərmayə qoyuluşu əvvəllər bərbad vəziyyətdə olan ərazini canlı iqtisadi mərkəzə çevirə bilər. Bu, resursları səfərbər etmək və əlverişli biznes mühiti yaratmaq üçün hökumət, özəl sektor və qlobal ictimaiyyət arasında tərəfdaşlığı tələb edəcək. Digər kritik perspektiv sosial və siyasi inkişafdır. Azadlıqdan sonrakı dövr ictimai və siyasi iğtişaşlar və qeyri-sabitliklə dolu ola bilər. Beləliklə, ictimai birliyi, barışığı və dövlət quruculuğunu təşviq etmək lazımdır. Azad edilmiş istənilən ərazinin sosial quruluşu uzunmüddətli işğal zamanı ciddi şəkildə zədələnə bilər ki, bu da uzunmüddətli təsirə malik icmalararası münaqişələrə səbəb ola bilər. Buna görə də, əhalini dəyişikliyin fəal agentlərinə çevirərkən sosial inteqrasiyanı, dialoqu və inklüzivliyi təşviq edən proqramların yaradılması çox vacibdir (Ərazilərinin bərpası: konseptual əsaslar, 2010: 127).

Siyasi inkişaf da eyni dərəcədə vacibdir, çünki konstitusiya islahatlarına və demokratik konsolidasiyaya çox vaxt ehtiyac var. Məsələn, əvvəllər avtoritar rejimlər tərəfindən işğal olunmuş ərazilərdə qanunun aliliyini təşviq edən demokratik təsisatların və təcrübələrin yaradılmasına ehtiyac var. Bu, demokratik prinsiplərin və təcrübələrin institusionallaşdırılmasını və sosial quruluşa daxil olmasını təmin etmək üçün beynəlxalq ictimaiyyətin davamlı iştirakını və dəstəyini tələb edəcəkdir.

Deməli, işğaldan azad edilmiş ərazilərin müasir inkişaf perspektivləri yerlərdə iqtisadi, sosial və siyasi reallıqlara cavab verən nüanslı və hərtərəfli yanaşma tələb edir. İnfrastrukturun yenidən qurulması, iqtisadi inkişafın təşviqi və sosial və siyasi mənzərənin dəyişdirilməsi bütün maraqlı tərəflərdən uzunmüddətli baxış və davamlı iştirak tələb edir. Azadlıqdan sonrakı dövr işğaldan azad edilmiş ərazini firavan, dinc və davamlı regiona çevirmək üçün unikal imkan yaradır (Development on the Border: A New Agenda for Peace and Prosperity in South Asia, 2019: 65).

"Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 7 iyul tarixli sərəncamında qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan Respublikasının ərazisi 14 iqtisadi rayona bölünüb. Bu biznes sahələrindən ikisi işğal olunmuş ərazilərdə yerləşir. Onlar Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun iqtisadi rayonlarıdır (Aliyev, Shahverdiyeva, 2021: 102).

Xankəndi, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Xocalı, Xocavənd, Şuşa, Tərtər rayonlarının hamısı Qarabağ iqtisadi rayonunun ərazisində yerləşir. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonuna Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın, Zəngilan rayonları daxildir.

"Azərbaycan Respublikasında iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 10 dekabr tarixli 3037 nömrəli Fərmanının icrasının təmin edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Fərmanına əsasən, işğaldan azad edilmiş rayonlarımızda fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinin təşviqi, investisiya artımının sürətləndirilməsi, gömrük və vergilərin tətbiqi və s. bölgənin inkişaf prosesini daha da sürətləndirəcəkdir. Bu sektorların inkişafı üçün həm nəzəri, həm də praktiki cavablar verilməlidir ki, problemin araşdırılması üçün hər şeyi əhatə edən strategiya istifadə olunsun (4).

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin müasir inkişaf imkanlarının nəzəri əsaslarını təsvir etmək üçün regional inkişaf xüsusiyyətləri və iqtisadi inkişafa nəzarət edən elementlərdən istifadə etmək olar. Ona görə də torpağın homojenliyinin müəyyən edilməsi regional inkişafın praktikada tətbiqi üçün ilk addımdır. Bu zaman aşağıdakı elementlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir:

- regionun coğrafi mövqeyi;
- onun iqlim xüsusiyyətləri;
- qabaqcıl texnoloji yenilikləri tətbiq etmək potensialı;
- onun iqtisadi və insan resurslarından səmərəli istifadə potensialı;
- xidmət sektoru üçün infrastrukturun inkişaf etdirilməsi üzrə qlobal təcrübədən əldə etmək potensialı və s (5).

Diaqram 1. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin gələcək inkişaf prespektivləri

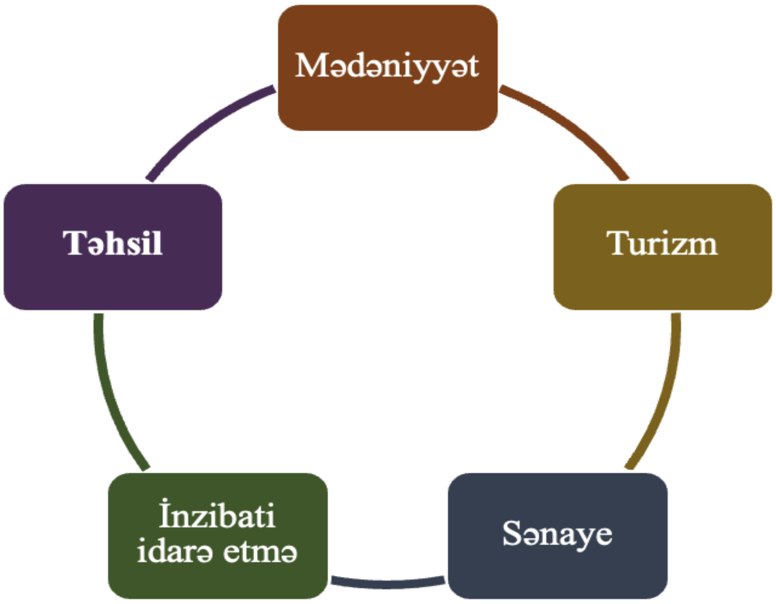

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az

Elm, texnologiya və sahibkarlıq sahələrində Qarabağda və Şərqi Zəngəzurda hər bir inzibati rayon və şəhərin özünəməxsus bilik və bacarıq bazası, eləcə də özünəməxsus adət-ənənələri vardır. Bu xüsusiyyətlər onu göstərir ki, azad edilmiş ərazilərdə fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatların indi və gələcəkdə regionun insan və sosial kapitalı ilə bağlı bilik aktivləri baxımından heç bir problemi olmayacaq. Əlverişli coğrafi mövqeyinə və iqlim xüsusiyyətlərinə görə işğaldan azad edilmiş ərazilər həm də tarixən mövcud olmuş və müxtəlif sənət, kənd təsərrüfatı və digər sahələrdə inkişaf etmiş təhsil sisteminə malikdir. Bu sistem bu sahələrin inkişafı üçün vacib məkana çevrilmək potensialına malikdir (6).

Qarabağı və Şərqi Zəngəzuru firavan inkişafın məhsuldar mərkəzləri kimi müəyyən etmək üçün hasilatı sürətləndirmək, xərcləri azaltmaq və vaxt itkisini azaltmaq həyati əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün hərtərəfli düşünülmüş fəaliyyət planının olması vacibdir. Bu, müxtəlif inkişaf yolları ilə bir sıra müxtəlif yollarla edilə bilər.

Ərazi sistemləri, lokallaşdırılmış istehsal sistemləri, uzun məsafəli subpodratçılığa malik iri firma əsaslı aqlomerasiyalar, kütləvi istehsal və s. bu inkişaf yollarının nümayiş etdirməli olduğu əsas xüsusiyyətlərdir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin məhsuldar ərazilərə çevrilməsi üçün görülməli olan əsas fəaliyyət kateqoriyalarını nəzərdən keçirək (Sekula, 2001: 316):

1. İlk olaraq, bu ərazilərdə tarixən mövcud olan geniş sənətkarlıq ənənələrinə əsaslanan istehsal mərkəzlərini müəyyən etmək vacibdir. Bu sahələrə rəngkarlıq və xalça istehsalı kimi sahələr daxildir.

2. Sənətkarlığın inkişafı reallaşdıqca, ənənəvi sənət üsullarını və son zamanlar bütün dünyada xüsusi diqqəti cəlb edən qabaqcıl sənət sahələrini gücləndirmək üçün addımlar atılmalıdır.

3. Resursdan çox asılı olan istehsal rayonlarını daha məhsuldar olanlarla əvəz etmək üçün ağıllı texnologiyalardan istifadənin genişləndirilməlidir.

4. Böyük şəhərlərə yaxın bir neçə şəhərətrafı qəsəbələrdə və ya əvvəllər inkişaf etməmiş ərazilərdə yüksək texnologiyalı sənaye mərkəzlərinin inkişafı.

5. Böyük şəhərlərin şəhər mərkəzlərində və ya onlara yaxın inkişaf etmiş istehsal və maliyyə xidmətləri şəbəkələrinin yaradılması (8).

Mövcud texniki irəliləyişlər fonunda, bir sıra sənayelərdə inkişafın əsas mühərrikləri olan rabitə sistemlərindən istifadə etməyin bir sıra yolları mövcuddur:

✓ İşğaldan azad edilmiş ərazilərdəki təsərrüfat və təsərrüfat subyektlərinin xalqın qalan hissəsi ilə əlaqələndirilməsi;

✓ Sözü gedən qurumların davamlı koordinasiyasını təmin etmək üçün sistemlərin yaradılması;

✓ Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında yaradılmışların regional və beynəlxalq koordinasiyasına nail olmaq (Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi, Azərbaycanın Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları, 2021: 182).

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi zonalarında iqtisadi əməliyyatlar baxımından, inkişaf etmiş ölkələrdə rabitə şəbəkələrinin yaradılması təcrübəsinə əsasən, rabitə sahəsində yeni texnoloji nailiyyətlər yerli və kiçik biznes üçün daha əlçatan olmalıdır, çünki, onların bu sahədəki boşluqları doldurmağa meyli daha aşağıdır. Bu, azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi, faydalı resurslardan, maşınlardan, ticarət mallarından və “virtual pul sistemlərindən” istifadə etmək üçün tamamilə yeni çərçivənin yaradılmasında mühüm rol oynayacaq (Building Sustainable Peace: Conflict, Conciliation and Civil Society in Northern Uganda" by Suzanne Buckley-Zistel, 2020: 79).

Şəhər mərkəzlərində qurulacaq rabitə sistemləri əhalinin struktur dəyişiklikləri ilə yanaşı, sosial, iqtisadi və mədəni baxımdan digər əhəmiyyətli dəyişiklikləri də nəzərə almalıdır. Mədəni nöqteyi-nəzərdən, yeni kommunikasiya məhsulları bu kontekstlərdə, ən azı indiki şəraitdə kommersiya əməliyyatları baxımından inteqrasiya olunmuş kommunikasiya modellərinə çevrilməlidir.

Qarabağda və digər bölgələrdə iqtisadi və sosial şəraitin inkişafı mədəni yüksəlişlə sürətləndiriləcəkdir. Bu sosial şərait hər bir yerin coğrafi kontekstində üstünlük təşkil edən mədəni elementlərin nəticəsidir.

İstənilən halda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə diqqətlə və yaxşı planlaşdırılmış inkişaf istiqamətlərindən istifadə edilməlidir. İşğaldan əvvəl ərazidə mövcud olan idarəetmə üsullarını və üsullarını necə tətbiq etmək barədə düşünməklə başlamaq faydalı ola bilər. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşma və inkişaf edən texnologiya əsrində yeni yanaşmaların yaradılmasına üstünlük verilə bilər (Conflict and Socioeconomic Development in South Asia: Deepening Dependence in a Globalizing World, 2020: 34).

Planlaşdırma iqtisadi cəhətdən homojen bir mühitin yaradılmasına diqqət yetirməlidir. İqtisadi homojenlik o zaman baş verir ki, regionun məşğulluq strukturu, peşə nümunəsi, xalis miqrasiya, əhalinin sıxlığı, resursların mövcudluğu və sənaye strukturu müqayisə oluna bilər. İqtisadçıların homogen regionlara marağı iqtisadi oxşarlıq dərəcəsi ilə artır (World Bank, 2021: 90).

Nəticə

Nəticə etibarı ilə, homojen iqtisadiyyata malik region müxtəlif fiziki xüsusiyyətlərə malik ola bilər. İqtisadi və ya siyasi kimi bəzi amillərə görə, bir bölgə homojen ola bilər, lakin digər perspektivlərdən olduqca müxtəlif ola bilər. Azad edilmiş rayonların əhalisi öz iqtisadiyyatlarını inkişaf etdirmək üçün birlikdə çalışacaqlar ki, bu da problemin sosial tərəflərinə təsir edəcək. Bu prosedur regionun iqtisadi problemlərinin ortaq həll yolunu müəyyən etməyi asanlaşdıracaq.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin yenidən qurulması və bərpası çərçivəsində yataqlara yaxın ərazilərdə bir sıra qızıl-mis-mis yataqlarında geoloji kəşfiyyat işləri artıq başa çatdırılmış, sənaye

ehtiyatları ilə bağlı narahatlıqlar dövlət balansına daxil edilmişdir. Bu baxımdan, Ağdərə rayonunun Qızılbulaq qızıl-mis-kolçdan yatağında orta hesabla 1,38% mis aşkar edilmiş yatağın sənaye istifadəsi həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

Hesab edirik ki, işğaldan azad edilən ərazilərdə davamlı regional inkişafa nail olmaq üçün davamlı şəhər inkişafında istifadə olunan alətlərə və metodlara diqqət yetirmək çox vacibdir. Bu prosesin səmərəliliyi və Şərqi Zəngəzur və Qarabağda davamlı inkişaf siyasətinin həyata keçirilməsi həyata keçirilən yaradıcı layihələrdən asılıdır. Bununla əlaqədar olaraq, Avropada regional iqtisadiyyatların innovasiya göstəricilərini yaxşılaşdırmaq üçün aşağıdakı tədbirlər planının görülməsi vacib hesab olunur:

1. İnnovasiya prosesinin bütün mərhələlərində son istifadəçilər də daxil olmaqla tələb əsaslı yanaşma.

2. Bütün müvafiq texnologiyalar və sahələr üzrə əməkdaşlığın lazımi keyfiyyətinə və miqyasına nail olmaq üçün aktorların və səlahiyyətlilərin sistematik koordinasiyası,

3. İnnovasiyanın potensialı üzrə biliklərin inteqrasiyası.

4. Avropa Komissiyası tərəfindən müəyyən edilmiş mikro/nanoelektronika, nanotexnologiya, fotonika, qabaqcıl materiallar, sənaye biotexnologiyası və qabaqcıl istehsal texnologiyaların tətbiqi.

Ədəbiyyat

1. Ərazilərinin bərpası: konseptual əsaslar. (2010). Bakı: Qafqaz nəşriyyat evi, 270 s.
2. "Development on the Border: A New Agenda for Peace and Prosperity in South Asia". (2019). by Nishchal N.Pandey, Aakar Books.
3. Aliyev, A.G, Shahverdiyeva, R.O. (2021). Formation of ICT-based technological innovation economy sectors, and their impact aspects on socio-economic processes. Problems of Information Society (in Azerbaijani), 1, p.94-110.
4. “İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 10 dekabr tarixli 3037 nömrəli Sərəncamının icrasının təmin edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Sərəncamı
5. “Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 7 iyul tarixli sərəncamı
6. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı, 7 iyul 2021-ci il. https://ru.president.az/articles.
7. Sekula, A. (2001). Gdansk University of Technology. Models of Regional Development, Globalizacja i regionalizacja gospodarki, Politechnika Rzeszowska, Rzeszow-Polanczyk, p.315-320.
8. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. https://president.az/articles/50474
9. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi, Azərbaycanın Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları. (2021). Bakı.
10. "Building Sustainable Peace: Conflict, Conciliation and Civil Society in Northern Uganda" by Suzanne Buckley-Zistel. (2020). London: Routledge.
11. "Conflict and Socioeconomic Development in South Asia: Deepening Dependence in a Globalizing World". (2020). Edited by S. I. Keethaponcalan and K.M. de Silva, Routledge.
12. World Bank. (2021). Smart Villages in Azerbaijan: A Framework for Analysis and Roadmap. World Bank.

Göndərildi: 08.03.2023 Qəbul edildi: 07.05.2023

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/91/127-132

Elmira Hacıbəyova
V.Y.Axundov adına Elmi-Tədqiqat
Tibbi Profilaktika İnstitutu
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
qadjibekovae@mail.ru
Elgün İsmayılova
V.Y.Axundov adına Elmi-Tədqiqat
Tibbi Profilaktika İnstitutu
elgunmanafova26@gmail.com

AZƏRBAYCANIN LEYŞMANİOZ OCAQLARININ ÖYRƏNİLMƏSİ DƏRƏCƏSİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın dəri leyşmaniozu və visseral leyşmaniozun keçmiş ocaqlarında bu xəstəliklərlə mübarizə məqsədilə onların epidemiologiyasına aid öyrənilən müxtəlif məsələlər göstərilmişdir.

Həm sağlamlaşdırılmış, həm də yenidən fəallaşan ocaqlarda aparılmış tədqiqatlar aydın şəkildə öz əksini tapmışdır. Leyşmaniozların epidemioloji zənciri çox komponentli olduğuna görə onlarla mübarizə məqsədi ilə hərtərəfli, yəni kompleks şəkildə öyrənilməsinin vacibliyi qeyd olunur.

Açar sözlər: *leişmania, xəstəlik ocağı, dəri leyşmaniozu, visseral leyşmanioz*

Elmira Hajibeyova
Scientific Research named after V.Y.Akhundov
Institute of Medical Prophylaxis
Ph.D in Biology
gadjibekovae@mail.ru
Elgun Ismayilova
Scientific Research named after V.Y.Akhundov
Institute of Medical Prophylaxis
elgunmanafova26@gmail.com

Degree of study of leishmaniosis focuses of Azerbaijan

Abstract

In the article, various issues related to the epidemiology of cutaneous to the epidemiology of cutaneous leishmaniasis were studied in order to fight against these diseases in the former centers of Azerbaijan.

The studies conducted in both rehabilitated and reactivated foci are clearly reflected. Since the epidemiological chain of leishmaniasis is multi-component, it is recommended to study it comprehensively, in order to fight against it.

Keywords: *leishmania, disease center, cutaneous leishmaniasis, visceral leishmaniasis*

Giriş

Müasir dövrdə leyşmaniozlar dünyanın əksər ölkələri üçün ciddi problemə çevrilir. Leyşmaniozlar dünyada ən çox yayılmış təhlükəli tropik xəstəliklərdən biri kimi Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) sənədlərində öz əksini tapmışdır.

ÜST proqramlarında leyşmaniozlar "unudulmuş" və qeydiyyatı pis aparılan xəstəliklərə aid edilib və ölkələrin çoxunda bu xəstəliyin cəmiyyətin sağlamlığına vurduğu ziyanın dərəcəsi sona qədər tam qiymətləndirilməyib və ya təyin olunmayıb (Ejov, Daghe, 2014-2020).

Azərbaycanın təbii iqlim şəraiti, coğrafi baxımdan yerləşməsi onun ərazisində bir sıra xəstəliklərin o cümlədən parazitar və transmissiv xəstəliklərin və onların keçiricilərinin geniş yayılmasına şərait yaradır. Bu qəbildən olan leyşmaniozlar da əvvəllər geniş yayılaraq ölkəmizin bölgələrinin əksəriyyətini əhatə edirdi.

Azərbaycanın ərazisində leyşmaniozların 2 forması antroponoz dəri leyşmaniozu (ADL) və aralıq dənizi visseral leyşmaniozu (VL) XX əsrin əvvəllərindən qeydə alınırdı. Sonradan ölkəmizin bölgələrinin çoxunda yayılaraq problemə çevrildi yəni leyşmaniozun 2 formasına da aid olan xəstəlik hadisələri ölkəmizin ərazisinin əksəriyyətində qeyd olunmağa başladı. Bu situasiya dövlətimiz tərəfindən səhiyyə sisteminin qarşısına leyşmaniozların ocaqlarının sağlamlaşdırılması məsələsinin qoyulmasını zəruri etdi. XX əsrin 60-cı illərində leyşmaniozlarla mübarizə proqramı çərçivəsində onların epidemiologiyasına aid bir sıra məsələlər öyrənilmiş, mübarizə kompleksi hazırlanmış və həmin kompleks çərçivəsində aparılan məqsədyönlü tədbirlərin nəticəsində antroponoz dəri leyşmaniozunun fəal ocaqları praktiki olaraq ləğv olunmuş, visseral leşmaniozla xəstələnmənin səviyyəsi kəskin surətdə aşağı endirilmişdir.

Leyşmaniozun öyrənilməsinin ilk mərhələsində pərakəndə şəkildə bəzi aspektlərə dair məlumatlar çap olunmuşdur. Belə ki, Azərbaycanda VL-un ilk hadisəsini A.Q.Qurko (1912) tərəfindən qeyd edildikdən sonra leyşmanioza aid bir sıra məlumatlar dərc olunmuşdur. Məsələn: N.A.Boqoyavlenskiy (1935), P.P.Popov (1936), Z.A.Hüseynbəyov (1936) və digərlərinin işlərini qeyd etmək olar. Sonradan bu istiqamətdə aparılan elmi tədqiqat işləri əsasən prof. Ə.Y.Nəcəfovun rəhbərliyi ilə aparılmışdır və müxtəlif ocaqlarda bir sıra alimlər çalışmış və infeksiya ilə mübarizə məqsədilə leyşmaniozların epidemioloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsini hədəf kimi təyin etmişlər. Azərbaycanda leyşmaniozların epidemiologiyasının öyrənilmiş məsələləri haqqında informasiya gələcək elmi tədqiqat işlərini planlaşdırılması üçün çox önəmlidir. Bu baxımdan onlardan daha fəal olan ocaqlarda görülən işləri qısa şəkildə qeyd etmək yerinə düşər. Bu səpkidə elmi tədqiqat işlərini aparmış mütəxəssislərdən Ə.Y.Nəcəfov (Bərdədə), H.B.Həsənzadə (Gəncədə), Derqaçova.T.İ (Ağdamda), İ.Məmmədovu (Şamaxıda) və s. göstərmək olar.

Ə.Y.Nəcəfovun məlumatına görə 1954-1962-ci illərdə Qarabağ və Şirvan düzənliyində 685 VL xəstəsi qeydə alınıb. Həmin ərazidə həmçinin respublikanın digər bölgələrində visseral leyşmanioz ayrı-ayrı ocaqlar şəklində yayılması göstərilir. Əksər hallarda xəstələr sporodik şəklində qeyd olunur. Aparılan müşahidələr Şirvan və Qarabağ düzənliklərində visseral leyşmaniozun vəhşi təbiətdən asılı olmayan müstəqil ocaqların mövcud olmasını ehtimal etməyə əsas verir. (Najafov, Mamedov, 1965: 109).

Göyçay ölkəmizin visseral leyşmanioz ocaqlarındandır. 1957-1962-ci illər ərzində Göyçayın 53 kəndindən 38-də 214 xəstəlik hadisəsi qeydə alınıb və həmin hadisələrin arasında heç bir qanunauyğunluq izlənilməmişdir. Visseral leyşmaniozun epidemioloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi onun yayılmasında itlərin rolu olduğunu, gəmiricilərin isə epidemioloji əhəmiyyətinin olmadığını göstərmişdir. Eyni zamanda visseral leyşmanioz bu rayonda təbii ocaqlı olmadığı aydınlaşmışdır (Mamedov, 1969: 57). Visseral leyşmaniozun fəal ocaqlarından biri olan Şamaxı rayonunun 24 yaşayış məntəqəsində 1950-1962-ci illəri ərzində 106 visseral leyşmanioz hadisəsi qeydə alınmışdır. Xəstəliyin epidemioloji xüsusiyyətləri aydınlaşdırılarkən 51 it müayinə olunmuş, onlardan 5-nin qaraciyər, dalaq və sümük iliyində leyşmaniozlar aşkar olunmuşdur. Alınan məlumatların əsasında Şamaxı rayonunun visseral leyşmanioz ocaqlarında bu xəstəliyin mənbəyi itlər hesab edilir. Bu ocaqda visseral leyşmaniozdan əziyyət çəkən uşaqların üzərində xəstəliyin ilk günündən müşahidələr aparılmış, hərarətin dəyişilməsi xüsusiyyətləri, dinamikası, dalağın,

qaraciyərin böyüməsi müddəti, qanda baş verən dəyişikliklər və s. izlənilmiş, inkubasiya dövrünün 2 həftədən – 11 aya qədər olması göstərilmişdir (Qaribyan, 1963: 107).

Visseral leyşmaniozun digər böyük ocağı Ordubad rayonu idi. Bu ərazidə visseral leyşmanioz hadisələri ilk olaraq yerli həkim M.M.Seyidov tərəfindən aşkar olunmuşdur. 1950-1966-cı illər ərzində Ordubad rayonunda 82 hadisə qeydə alınmışdır. Məqsədyönlü əksepidemik tədbirlərin və eyni zamanda malyariya əleyhinə aparılan tədbirlərin nəticəsi olaraq bu ocaq praktiki sağlamlaşdırılmışdı. 20 ildən sonra isə 1984-1986-cı illər ərzində Ordubad rayonunda 12 visseral leyşmanioz xəstəsi qeyd olunmuşdur. Bu rayonda əhalinin immun statusunun öyrənilməsi nəticəsində şəhər ərazisində seropozitiv hadisələrin visseral leyşmanioz xəstələri qeyd olunan yaşayış məntəqələri ilə üst-üstə düşməsi təyin olunmuşdur.

Xəstələr sternal punksiya olunarkən törədicinin amastiqot formaları aşkar olunmuş və NNN aqar üzərində leyşmaniyaların kulturası əldə olunmuşdur. Bunlardan 8 ştammı identifikasiya məqsədilə Rusiyanın Tibb Elmləri Akademiyasının N.F.Gamaleya adına epidemiologiya institutunda elektroforez metodu ilə izoenzim analiz olunaraq törədicinin L.infantum olması dəqiqləşdirilmişdir. Bu məlumatları modifikasiya olunmuş Adler testi ilə aparılmış seroloji tədqiqatlar da təsdiq etmişdir (Taghizade, Gasanzade, Safyanova, Hadjibekova, 1989: 22). Göstərilən tədqiqatlar zamanı paralel olaraq xəstəliyin mənbəyinin təyini məqsədilə aparılan müşahidələr bu ocaqda yiyəsiz itlərin xəstəliyin mənbəyi kimi qiymətləndirilməsini ehtimal etməyə imkan vermişdir.

Visseral leyşmanioz ocaqlarından biri də Cəlilabad rayonudur. 1950-1968-ci illərdə bu ocaqda 1123, 1970-1979-cu illərdə isə 99 xəstə qeydə alınmışdır. Bu ocaqda visseral leyşmanioz törədicisinin antigen xassələrinin öyrənilməsi nəticəsində müəyyən olundu ki, Cəlilabadda visseral leyşmanioz törədicisinin xüsusi seroloji tipi dövr edir və o antigen xüsusiyyətlərinə görə digərlərindən fərqlənir. Rayonun yaşayış məntəqələrində xəstəliyin yayılması diskret xarakterlidir. Yəni eyni ocaqda xəstəlik çox nadir hallarda təkrar olunur. Eyni zamanda qabarıq şəkildə özünü biruzə verən sporodiklik aşkar olunmuşdur, yəni xəstəliyin əvvəlki və növbəti hadisələrinin bir – biri ilə heç bir əlaqəsinin olmaması təyin olunub. Adətən 1 yaşa qədər uşaqlar xəstələnir, sümük iliyində amastiqotların sayı az olur, qidalı mühitdə (NNN aqarda) törədici çox çətinliklə inkişaf edir. Eyni zamanda laboratoriya heyvanları üçün zəif virulentliyi və dərman preparatlarına yüksək həssaslığı ilə fərqlənir.

Əhalinin immunostatusunun öyrənilməsi məqsədilə Cəlilabad rayonunun 13 kəndindən 3375 nəfərdən alınan və dolayı immunoflüoressensiya reaksiyasını tətbiq etməklə müayinə olunan qan nümunələrindən 236-dan müsbət nəticə alınmışdır. Xüsusi olaraq qeyd olunmuşdur ki, müsbət nəticə aşkar olunan əhali əsasən vəhşi heyvanların yuvalarının yerləşdiyi üzüm plantasiyalarına yaxın yaşayanlardır (Gasanzade, Faramazov, Alieva, Safyanova, 1981: 16; Faramazov, Titova, Qracheva, Safyanova, Gasanzade, Abuzarov, Aliev, 1984: 45; Taghizade, Gasanzade, Safyanova, Faramazov, Hadjibekova, Shalmiyev, 1985: 45).

Visseral leyşmaniozun fəal ocaqlarından biri də Ağdam rayonudur. 1954-1962-ci illərdə Qarabağ düzənliyində qeydə alınmış 300 xəstədən 207 hadisə Ağdama aid idi.

Visseral leyşmanioz xəstəliyi tüğyan edən illərdə eyni zamanda dəri leyşmaniozu xəstələrinin də sayı çox idi və geniş əraziləri əhatə etmişdi. Məsələn Gəncədə endemik ocaq olaraq hər il 2000 xəstə qeydə alınırdı. Bu passiv aşkarlanmanın nəticəsi idi. Dəri leyşmaniozunun böyük ocaqları kimi Gəncə (Kirovabad), Bərdə, Ağdaş, Şəkini göstərmək olar.

1951-ci ildə Kirovabad (Gəncə) şəhərində 3032 dəri leyşmanioz xəstəsi qeydə alınmışdır. Məlumdur ki, bu rəqəm həqiqəti əks etmir, çünki o zaman kütləvi surətdə müayinələr aparılmamışdır və xəstələr fəal aşkarlanmamışdır (Najafov, Gasanzade, 1963: 53).

Antroponoz dəri leyşmaniozun digər endemik böyük və stabil ocağı Bərdə rayonu idi hansı ki, 1951-ci ildə 715 xəstə qeyd olunmuşdur (Najafov, 1969: 71). Rayon əhalisinin müayinəsi 40%-də xəstəliyi keçirərək immunitetin yaranmasını göstərmişdir. Aparılan tədqiqatlar göstərmişdir ki, dəri leyşmaniozu törədicisinin Gəncə və Bərdə ştammları qidalı mühitdə yaxşı bitir, həyat fəallığını saxlayır və xəstələr müvəffəqiyyətlə müalicə olunur.

Antroponoz dəri leyşmaniozunun rezervuarlarını dəqiqləşdirmək üçün 1969-cu ildə bu xəstəliyin ocağında (Kirovabad) H.B.Həsənzadə tərəfindən itlərin və gəmiricilərin müayinəsi aparılmış, yəni 184 it və 38 siçovula baxılmış onlardan 118 it və 29 siçovul yarılaraq müayinə olunmuş mənfi cavab alınmış və nəticə olaraq Azərbaycanda itlərin və gəmiricilərin antroponoz dəri leyşmaniozu ilə təbii yoluxmasının mövcud olmaması qeyd olunmuşdur, yəni antroponoz dəri leyşmaniozunun mənbəyi xəstə insanlardır (Gasanzade, 1977).

Dəri leyşmaniozunun kompleks şəkildə tədqiq edilməsi məqsədilə Aərbaycanda ilk dəfə antroponoz dəri leyşmaniozu və visseral leyşmaniozu xəstələrdən törədicini əldə edərək onların xüsusiyyətləri öyrənilmişdir.

Dəri leyşmaniozunun törədicisinin laboratoriyada kulturası alınmış və Moskva N.F.Qamaleyə adına Elmi Tədqiqat epidemiologiya institutunda referens ştamlarla müqayisə edilərək L.tropica növü olduğu təsdiqlənmişdir.

Bundan başqa antroponoz dəri leyşmaniozunun törədicisinin -L.tropica (Azərbaycandan), zoonoz dəri leyşmaniozu törədicisi olan L.major (Türkmənistandan) və L.donovani arasında olan seroloji fərqlər izoferment analizinə əsasən aşkar edilib (Aliyev, 1971). Bundan başqa L.tropica, L.donovani, L.canis növlərinin morfologiyasına dair məlumatlar eyni zamanda L.tropica major və L.tropica minor parazitlərinin törətdiyi patoloji prosesin müqayisəli öyrənilməsinin nəticələri mətbuatda öz əksini tapmışdır (Gasanzade, Najafov, Mamedov, Aliyev, 1969: 125-131; Aliyev, 1971).

1987-ci ildən Göyçay rayonunda dəri leyşmaniozun alovlanması qeydə alındı. Bu ocaqda Elmi Tədqiqat Tibbi Profilaktika İnstitutu tərəfindən Moskvanın müvafiq institutunun mütəxəssisləri ilə birlikdə kompleks şəkildə elmi tədqiqatlar aparıldı, nəticədə bu xəstəliyin Azərbaycanda əvvəllər yayılmış antroponoz dəri leyşmaniozundan fərqli olduğu təyin olunmuşdur. Yəni elemetlərin ləng inkişafı, nekrozlaşmanın gecikməsi, üzdə olan zədələrin mərkəzində xırda nekrozun müşahidə olunması, müalicə olunmasa 1,5-2 ilə sağalması. Rusiya Tibb Akademiyasının Moskvadakı N.F.Qamaleya adına Elmi Tədqiqat Epidemiologiya İnstitutunda aparılmış tədqiqatlar göstərdi ki, tədqiq olunan dəri leyşmanioz formasının törədicisi Azərbaycanda əvvəllər geniş yayılmış visseral leyşmaniozun törədicisi L.infantumdur. Belə hallara Fransanın cənubunda və İtaliyada rast gəlməsi haqqında ədəbiyyatda məlumatlar mövcuddur (Gasanzade, Safyanova, Taghizade, 1990: 41).

Bu məlumatlardan sonra leyşmaniozlara aid çap materialları 2001-2005 illərə təsadüf edir. Onlar da xəstələrin müxtəlif ocaqlarda qeyd olunmasını və ya respublika üzrə xəstələnmə səviyyəsinin təhlilini əks edir. Məsələn, dəri leyşmaniozunun Şirvan düzənliyində yayılmasının xüsusiyyətləri (Baghirov, Abdullayev, Mahmudov, 2001: 48). Azərbaycanda visseral leyşmaniozla xəstələnmənin vəziyyəti (Baghirov, Abdullayev, Mahmudov, 2001: 52), Azərbaycanda 2000-2004-cü illərdə dəri leyşmaniozu xəstəliyinin təhlili (Baghirov, 2005: 119). Bu məqalələrdə əvvəllər tüğyan edən leyşmaniozların həm məqsədyönlü leyşmanioz əleyhinə həm də malyariya əleyhinə aparılan tədbirlər nəticəsində Şirvan düzənliyinin leyşmaniozlardan 1966-cı ildə sağlamlaşması və 1987-ci ildən yenidən dəri leyşmaniozu Göyçay, Ağdaş, İsmayıllı və Ucar rayonlarında bu xəstəliyin qeydə alınması göstərilir.

Son zamanlar bu səpkidə çap olunmuş məlumatlardan Abşeronda visseral leyşmaniozun epidemioloji xüsusiyyətləri haqqında verilən məlumatda xəstəliyin mənbəyi itlər və gəmiricilər olduğu göstərilib. Əhalinin müayinəsi aparılıb və İfa testi nəticəsində 2,6%, ELİSA müayinəsi ilə 5,48%, K – 39 testləri ilə 8,1% pozitiv nəticələr alınıb (Cəlilov, 2017: 67).

2020-ci ildə çap olunmuş bir məqalədə Azərbaycanda visseral leyşmanioz üzrə epidemioloji situasiya təhlil edilərək qeyd olunur ki, bu xəstəliyin yayılması əhalinin 100.000 nəfərə 1,7 xəstə təşkil edir, qaynar nöqtələr kimi Bərdə və Tərtər göstərilmişdir (Aghayev, Vahabov, Djalilov, 2020: 639-645).

Beləliklə, belə qənaətə gəlmək olur ki, bu vaxta kimi aparılan elmi-tədqiqat işlərinin əksəriyyəti xəstəliyin ocaqlarının ləğv edilməsi məqsədilə leyşmaniozların epidemioloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və mübarizə tədbirlərinin işlənib hazırlanmasına həsr olunub, yəni əsasən praktiki

əhəmiyyətli mövzular işlənib. Leyşmaniozların törədiciləri, keçiriciləri və rezervuara aid bəzi məsələləri məhdud şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Azərbaycanda leyşmaniozlara aid ədəbiyyatı araşdıraraq və yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, leyşmaniozlar Azərbaycanda hərtərəfli və kompleks şəkildə öyrənilməsinin zərurəti mövcuddur. Belə ki, xəstələrin fəal aşkar olunaraq müalicəyə cəlb olunması, xəstələrdən törədicini alaraq kulturasının alinması, dəri leyşmaniozunun törədicisi Leishmania tropica və visseral leyşmaniozunun törədicisi Leishmania donovaninin bioloji xüsusiyyətlərinin və bu xəstəliklərin müalicəsində tətbiq olunan preparatlara qarşı rezistentliyin əmələ gəlməsinin təyini, əhalinin immunoloji statusunun öyrənilməsi, leyşmaniozların müxtəlif ocaqlarında keçiricilərin növ tərkibi, onların bioloji xüsusiyyətləri, epidemioloji əhəmiyyəti, insektisidlərə qarşı həssaslığı, xəstəliyin rezervuarları və s. öz həllini gözləyir.

Ədəbiyyat

1. Ejov, M., Daghe, D. (2014-2020). Program. “Strategic framework for leishmaniasis control in the Eurepean region” WHO.
2. Najafov, A, Mamedov, I. (1965). “Visceral leishmaniasis in the Shirvan and Karabakh steppes of Azerbaijan and the tasks of its control”. Proceedings of the Research Instittutue of Medicial Parasitology and Tropical medicine named after S.M.Kirov. Baku vol .V, 109 p.
3. Mamedov, I. (1969). “Epidemiological characteristics of the focus of visceral leishmaniasis in the Geokchay region of the Azerbaijan SSR, characteristic of the Shirvan steppe, and the effectivinessof the measures taken”. Proceedings of the Research Instittutue of Medicial Parasitology and Tropical medicine named after S.M.Kirov. Baku, vol. VI, 57 p.
4. Qaribyan, V. (1963). “About visceral leishmaniasis in the Shamakhi region of the Azerbaijan SSR. Proceedings of the Research Instittutue of Medicial Parasitology and Tropical medicine named after S.M.Kirov. Baku, vol. IV, 107 p.
5. Taghizade, T., Gasanzade, G., Safyanova, V., Hadjibekova, E. (1989). “Visceral leishmaniasis in the Ordubad district of the Nakhicevan ASSR” Journal of Medical Parasitology and Parasitological Disease. Moscow, № 3, 22 p.
6. Gasanzade, G., Faramazov, A., Aliyeva, S., Safyanova, V. (1981). “Epidemiology of visceral leishmaniasis in Jalilabad district of the Azerbaijan SSR” Message 1 Journal of Medical Parasitology and Parasitological Disease. Moscow, № 3, 16 p.
7. Faramazov, A., Titova, I., Qracheva, L., Safyanova, V., Gasanzade, G., Abuzarov, R., Aliev, A. (1984). “Results of seroepidemiological studies of the focus of visceral leishmaniasis in the Jalilabad district of the Azerbaijan SSR” Topical issues of Medical parasitology and Tropical medicine. Baku, vol 4, 45 p.
8. Taghizade, T., Gasanzade, G., Safyanova, V., Faramazov, A., Hadjibekova, E., Shalmiyev, Q. (1985). “State of incidence of visceral leishmaniasis in Azerbaijan” Topical issues of Medical parasitology and Tropical medicine. Baku, vol 5, 45 p.
9. Najafov, A., Gasanzade, G. (1963). “Some features of the epidemiological focus of cutaneous leishmaniasis in the city of Kirovabad Azebaijan SSR” Proceedings of the Research Instittutue of Medicial Parasitology and Tropical medicine named after S.M.Kirov. Baku, vol. IV, 53 p.
10. Najafov, A. (1969). “About cutaneous leishmaniasis in a big city(City of Kirovabad Azerbaijan SSR) and the experience of its eradication’ Proceedings of the Research Instittutue of Medicial Parasitology and Tropical medicine named after S.M.Kirov. Baku, vol. VII, 71 p.
11. Gasanzade, G. (1977). “Study of thr source of infection and the biological proporties of the pathogen in anthroponotic cutaneous leishmaniasis”(abstract). Moscow.
12. Aliyev, E. (1971). “Comporative study of the antigenic properties and virulence of Leishmania using the example of Leishmania tropica major and Leishmania tropica minor” (abstract). Moscow.
13. Gasanzade, G., Najafov, A., Mamedov, I., Aliev, E. (1969). “On the morphology of leishmania L.Tropica, L.Donovani i L.Canis” Proceedings of the Research Instittutue of Medicial Parasitology and Tropical medicine named after S.M.Kirov. Baku, vol VI, p.125-131.

14. Aliyev, E. (1971). "Comporative study of the pathological process caused in golden hamsters by strains of Leishmania tropica Major, Leishmania Tropica Minor". Journal of Medical Parasitology and Parasitological Disease Moscow Med.
15. Gasanzade, G., Safyanova, V., Taghizade, T. (1990). «An outbreak of cutaneous leishmaniasis caused by Leishmania infantum in the geokchay region of Azerbaijan SSR» Journal of Medical Parasitology and Parasitological Disease. Moscow, № 2, 41 p.
16. Baghirov, G., Abdullayev, X., Mahmudov, S. (2001). «Features of the spread of cutaneous leishmaniasis in the Shirvan plain» "XXI əsrdə klinik mikrobiologiya aktual problemləri" mövzusunda Resp. elmi praktik konf məcmuəsi. Bakı, 48 s.
17. Baghirov, G., Abdullayev, X., Mahmudov, S. (2001). «O sostoyanii zabolevayemosti vistseral'nym leyshmaniozom v Azerbaydzhane». "XXI əsrdə klinik mikrobiologiya aktual problemləri" mövzusunda Resp .elmi praktik konf məcmuəsi. Bakı, 52 s.
18. Baghirov, G. (2005). "Incidence of visceral leishmaniasis in Azerbaijan in 2000-2004» Azərbaycan təbabətinin müasir nəaliyyətləri, 119 s.
19. Cəlilov, V.Ç. (2017). "2000-2016-cı illər ərzində Abşeron iqtisadi coğrafi rayonunda visseral leyşmaniozun epidemioloji xüsusiyyətləri" jurnal Azərbaycan təbabətinin müasir nəaliyyətləri, 67 s.
20. Aghayev, I., Vahabov, E., Djalilov, V. (2020). «Epidemiological situation and spatial distribution of visceral leishmaniasis in the Republic of Azerbaijan» Materoa of conferences of parasitic diseases September, 44."3", p.639-645.

Göndərildi: 11.02.2023 Qəbul edildi: 18.05.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/91/133-139

Aygun Sardarova
Azerbaijan State Agrarian University
Ph.D in Biology
aygun.sardarova@mail.ru
Samira Rahimova
Baku, Azerbaijan
Ph.D student
samira.rahimova84@gmail.com

PHYSIOLOGICAL (GROWTH AND DEVELOPMENT THROUGH THE PARAMETERS OF OPTIMAL ENVIRONMENTAL FACTORS), MORPHOLOGICAL, BIOCHEMICAL PROPERTIES AND MEDICINAL SIGNIFICANCE OF *GLYCINE MAX* L SPECIES BELONGING TO *FABACEAE.*

Abstract

The article provides information on the physiological characteristics of Glycine max L, a leguminous plant belonging to the Fabaceae family, taking into account the influence of morphological and environmental factors. In general, the growth of the mass and size of the plant is related to the growth and development of the plant. The development of the plant is qualitative changes in the function and structure of the individual organs of the plant in ontogeny, from one stage of its organogenesis to another, from one phase of development. is to pass to another. Our main goal is to investigate the physiological regularities of plant development that depend on morphogenesis and possible ways of controlling plant development, resulting from the biochemical and biophysical processes taking place in the plant, by influencing its morphophysiological indicators with biopreparations of natural origin, by cultivating the soybean plant in different environmental conditions. At the same time, we have investigated the effect of soybean cultivation potential on its productivity and the role of biologically active substances in the physiognomic growth and development of the plant. It is also known that the Glycine max plant is used to a great extent for medicinal purposes, which was reflected in our research work. From the studies, it was concluded that there is a need to conduct more extensive research on the soybean plant. The scope of these studies covers the physiological, biochemical and molecular-genetic bases of plant productivity, as well as the study of productivity processes from the molecular level of the structural-functional organization of the life of the soybean plant to the whole plant and planting level. Takes first place. The aim of our research work is to investigate the structure of soybean plant cell, hormonal and light regulation of growth and development and other functional activities

Keywords: *morphophysiology, optimal environment, biomass, glycine max, biometrics*

Aygün Sərdarova
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
aygun.sardarova@mail.ru
Samirə Rəhimova
Bakı, Azərbaycan
doktorant
samira.rahimova84@gmail.com

Fabaceae fəsiləsinə aid olan *Glycine max* l növünün fizioloji (optimal mühit amillərinin parametrləri sayəsində böyümə və inkişaf), morfoloji, biokimyəvi xüsusiyyətləri, becərilmə və istifadə əhəmiyyəti

Xülasə

Məqalədə Fabaceae fəsiləsinə aid dənli paxlalı bitki olan *Glycine max* L növünün morfoloji, mühit amillərinin də təsiri nəzərə alınaraq fizioloji xüsusiyyətləri haqqında məlumat verilmişdir. Ümumiyyətlə bitkinin kütləsinin (biokütlə) və ölçüsünün (biometrik) böyüməsi bitkinin boy atması və inkişafı ilə əlaqəlidir. Bitkinin inkişafı ontogenezdə bitkinin ayrı-ayrı orqanlarının funksiya və quruluşunda keyfiyyət dəyişiklikləri, onun orqanogenezin bir mərhələsindən digərinə, bir inkişaf fazasından. başqasına keçməsidir. Əsas məqsədimiz soya bitkisini müxtəlif ekoloji şəraitlərdə becərərək onun morfofizioloji göstəricilərinə təbii mənşəli biopreparatlarla təsir etməklə bitkidə gedən biokimyəvi və biofiziki proseslərdən irəli gələn, morfogenezdən və bitki inkişafına nəzarətin mümkün yollarından asılı olan bitkinin inkişafının fizioloji qanunauyğunluqlarını araşdıraq. Eyni zamanda soya bitkisinin becərilmə potensialının onun məhsuldarlığına təsiri və tərkibində olan bioloji aktiv maddələrin fizionom olaraq bitkinin böyümə və inkişafında rolunu da araşdırmışıq. Həmçinin *Glycine max* bitkisinin dərman məqsədi ilə çox əhəmiyyətli dərəcədə istifadəsi də məlumdur ki, bu da tədqiqat işimizdə öz əksini tapmışdır. Öyrənilənlərdən belə nəticə çıxarıldı ki, soya bitkisinə dair daha geniş təqqiqatlar aparmağa eytiyyac vardır. Bu tədqiqatların dairəsi bitkinin məhsuldarlığının fizoloji, biokimyəvi və molekulyar-genetik əsaslarını, eyni zamanda soya bitkisinin həyatının struktur-funksional təşkilinin molekulyar səviyyədən başlayaraq bütöv bitki və əkin səviyyəsinə qədər məhsuldarlıq proseslərinin öyrənilməsini əhatə edir. Məlumdur ki, Dənli-paxlalı bitkilər içərisində soya əkin sahəsinə görə dünyada birinci yeri tutur. Tədqiqat işimizdə məqsəd Soya bitkisinin hüceyrəsinin quruluşu, böyümə və inkişafın hormonal və işıq tənzimlənməsi və digər funksional fəaliyyətini araşdırmaqdan ibarətdir.

Açar sözlər: *morfofiziologiya, optimal mühit, biokütlə, glycine max, biometrik*

Introduction

The growth of the mass and size of the plant is related to the growth of the plant. The development of the plant is qualitative changes in the function and structure of the individual organs of the plant in ontogeny, from one stage of its organogenesis to another, from one phase of development. is to pass to another. The growth and development of the plant does not always happen simultaneously. For example, a short-day plant cannot accumulate active temperature totals in a long-term low-voltage temperature regime to move to the next phase of development in northern latitudes, in which case the plant's height increases rapidly, but its development lags behind. The active temperature necessary for the northern ecotype varieties of soybean to pass ontogenesis is only 1800 degrees, but only 600 degrees for the vegetative period, in the south they quickly collect the necessary temperature total, passing into the generative period and resulting in seed ripening (Osipov, 2004-2017: 204). They do not have enough time for the process of height growth, the plant remains short (20-30 cm), beans and seeds are in small quantities, but Its height reaches 60-80 cm and the number of pods in the plant increases to 30 in the areas of 55 degrees north latitude. To one degree or another, all external environmental factors have a complex effect on the growth and development of the plant, the product and its quality. At this time, no factor can replace the other, all of them have the same importance for the life of plants due to their physiological effects. For example, lack of lighting cannot be replaced by high temperature, excess of potassium and phosphorus cannot compensate for the deficiency. It is the physiological law of these factors that is irreplaceable and equally important. As a result of this law, the height, development, yield and quality of the plant are minimum limited by factors. Sometimes the result is explained as an independent law. Many other important consequences of the factors which are irreplaceable and of equal importance follow from the law. If the parameters of each environmental factor are optimal, all physiological processes is active in the plant, the genotype can realize its

potential productivity (Mikulovich, Lisovskaya, 2009: 8). The abundance of each factor is as harmful as its scarcity. For example, when water is abundant, soil aeration decreases, and oxygen becomes a limiting factor. As a result of this law, the factors irreplaceable and having the same importance is sometimes formulated as an independent law - optimal law. Although they are quite important, sometimes they play the main role, of these factors the parameters of some of them cannot be adjusted yet. For example, the duration of frost-free periods is limited to the interval of vegetation periods.

During the return of spring frosts, the sowing period of short-day photoperiodic plants is postponed, their vegetation period is shortened, and their potential productivity decreases. Development phase the speed of transition depends on the voltage of light emission, the higher it is, the faster the development phases replace each other. This is especially necessary for heat-loving plants. Active temperatures, which are extremely important, are predicted to be the only unregulated factor. The volume and quality of the harvest depends only on the total amount of sediments and their distribution over the growing season. The intensity of precipitation is also important. Rainwater creates large surface water troughs resulting in water erosion and poor soil wetting. The parameters of all these factors are determined according to the geographical region. The morphological and physiological characteristics of the Glycine max plant, which is the object of our research, are influenced by the two environmental factors we mentioned.

Morphophysiology and cultivation *Glycine max* L.

Soy is a plant that loves heat and humidity. It requires a higher temperature of 18–25 °C during flowering and ripening. Seeds germinate at a temperature of 6–8 °C. Soybean sprouts survive spring frosts around –2–5 °C. This plant requires the most water during the flowering and fruiting phase. The transpiration coefficient is about 600. The flowering phase can last 15-40 days, and up to 80 days in late-ripening varieties. Soybean is a short-day plant. Other than saline and chalky soils, other soils are suitable for soybeans (Məmmədov, 2015). Soybean grows better in soils with neutral (pH=6.5–7.0.) reaction Cultivated soybean stems are thin to thick, hairy or glabrous. The height of the stems is from very low (from 15 cm) to very high - up to 2 meters or more (Qurbanov, 2009: 263). In all species of the genus Soya, including the cultivated soybean, the leaves are trifoliate, occasionally 5, 7 and 9-leafed, with pubescent leaves and pinnate venation. The first supracotyledonous node of the stem has two simple leaves (primordial leaves) (Yenken, Soya, Yenken, 1989: 287). These primary leaves, in accordance with the Müller-Haeckel biogenetic law, are considered as phylogenetically older forms of leaves. A common feature for all soybean species is the presence of underdeveloped subulate stipules at the base of the rachis and stipules at the base of a single leaflet. The corolla of the flower is purple in various shades and white (Novruzov, 2010: 124).

Soybean fruits are beans that open in two flaps along the ventral and dorsal sutures and usually contain 2-3 seeds. The beans are mostly large - 4-6 cm long, as a rule, resistant to cracking. The pericarp (bean flap) of soybean consists of 3 layers - exocarp, mesocarp and endocarp. The main part of the endocarp is the sclerenchyma, which forms the so-called parchment layer. It is believed that it is the sclerenchyma, drying up and shrinking, that contributes to the cracking of the beans.

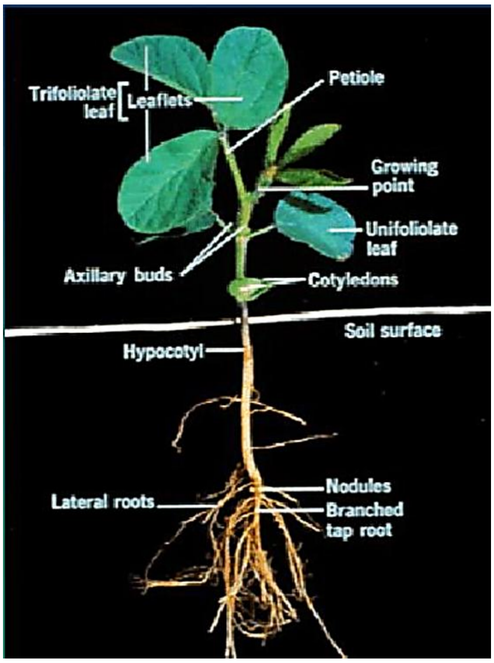

Picture 1. ***Glycine max*** **L**

The main form of soybean seeds is oval, with different convexity. The size of the seeds varies from very small - the weight of 1000 seeds is 60-100 g, to very large (more than 310 g) with a predominance of medium-sized seeds - 150-199 g. The seed coat is dense, often shiny, which often turns out to be practically impermeable to water, forming so-called. "hard" or "hard stone" seeds. Under the seed coat there are large axial organs of the embryo occupying the central and largest part of the seed - the root and the kidney, often colloquially referred to as the embryo (Shpaar, 2000: 264). The color of the seeds is predominantly yellow, occasionally there are forms with black, green and brown seeds. Soybean occupies the first place in the world among cereals and legumes. In the world agricultural system, its cultivated area is 67 million hectares. Soy is grown in about 50 countries (Cəfərov, 2000: 112). This plant is cultivated in many parts of the world. The average yield worldwide is 14-15 centners. In advanced farms, under irrigation conditions, grain yield was 25-30 centners, and green mass yield was 250-300 centners. Mainly well-watered chestnut, light-chestnut gray-brown soils, etc. suitable for soybeans.

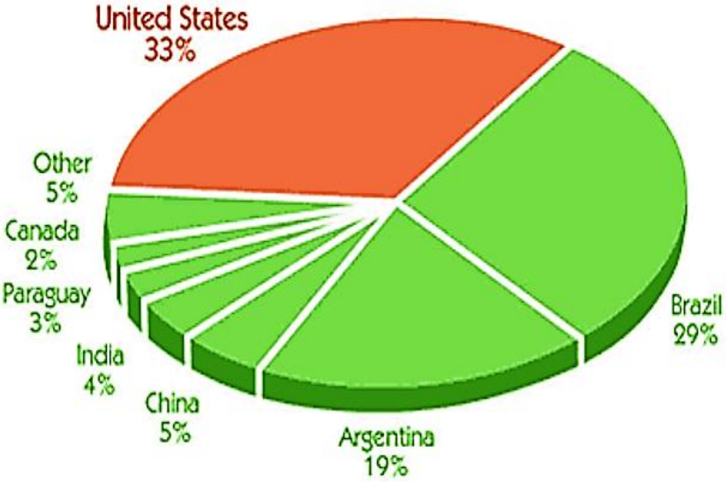

Picture 2. Distribution of soybean production in the world

Soybeans can be grown after cereals, corn and cotton in crop rotation. Soybeans should not be planted after soybeans, sunflowers, annual legumes and perennial leguminous forage grasses. If the predecessors are cereal crops, the stubble should be removed from the field as soon as the crop is harvested and the stubble should be covered.

Biochemical composition and use.

The main biochemical component of soybean seeds is protein. Among all cultivated crops in the world, soybean is one of the highest protein. According to various sources, the protein content in the seeds of this crop averages 38-42%, and can reach up to 50%. Soy proteins are heterogeneous in structure and function. Soy is rich in essential amino acids, especially lysine (2-2.7%), which is poor in grain proteins Most of the soy protein (about 70%) is made up of storage proteins 7S-globulins (β-conglycinins) and 11S-globulins (glycinins). Which are quite normally absorbed by mammals. Due to the fact that a significant part of soy proteins are water-soluble proteins, obtaining vegetable protein from soy is most effective (Kərimov, 2010: 378). Soy flour is the most widely used source of protein in the creation of balanced feeds, however, during the production process, it needs heat treatment to inactivate anti-nutritional components (Zelentsov, Kochegura, 2006). Among the residue there are substances that are considered to be anti-nutritional components of food, such as inhibitors of proteolytic enzymes, lectins, urease, lipoxygenase, and others.Anti-Nutritional Ingredients. Protease inhibitors make up 5-10% of the total amount of protein in soybean seeds. Their activity ranges from 7 to 38 mg/g. A distinctive feature of these substances is that, interacting with enzymes designed to cleave proteins, they form stable complexes devoid of both inhibitory and enzymatic activity.

The result of such a blockade is a decrease in the absorption of dietary protein substances. Once in the stomach, some of the inhibitors (30-40%) lose their activity, while the most stable ones reach the duodenum in an active form and inhibit the enzymes produced by the pancreas. As a result, the pancreas is forced to produce them more intensively, which can ultimately cause its hypertrophy. Lectins (from Latin legere - to collect) are proteins and glycoproteins that have the ability to bind carbohydrate residues on the surface of cells in a highly specific manner, in particular, causing their agglutination. Lectins are often involved in cellular recognition, for example, some pathogenic microorganisms use lectins to attach to the cells of the affected organism. Lectins were originally isolated from plant seeds, but they are found in most living organisms. Lectins can cause erythrocyte agglutination, and also have selective mitogenic activity against various blood cell subpopulations.Lectins (phytohemagglutenins) are glycoproteins. They disrupt the absorption function of the intestinal mucosa, increase its permeability to bacterial toxins and decay products, agglutinate erythrocytes of all blood groups, and cause growth retardation. In the composition of the protein, they are from 2 to 10%, and the activity ranges from 18 to 74 HAU / mg of flour. Lectins are well extracted with water and alcohol. Some researchers note that milder conditions are sufficient for inactivation of lectins than for trypsin inhibitors, namely, treatment with propionic acid or thermal exposure at 80–100 °C for 15–25 minutes.rease is an enzyme that carries out the hydrolytic cleavage of urea with the formation of ammonia and carbon dioxide. The level of its activity is important only for dairy farming when using soy in feed containing urea, since the interaction of urease with feed urea produces ammonia, which poisons the animal's body. In the original soybean seeds, the proportion of urease can reach 6% of the amount of all proteins.

Lipoxygenases are iron-containing enzymes that catalyze the dioxygenation reaction (the addition of two oxygen atoms) to polyunsaturated fatty acids. Different types of lipoxygenases are found in plants, animals and fungi. They are involved in various cellular functions. Lipoxygenase is an enzyme that oxidizes lipids containing cis-cis-diene units. The resulting hydroperoxide radicals oxidize carotenoids and other oxygen-mobile components, thereby reducing the nutritional value of soybeans. In addition, under the action of lipoxygenase, during long-term storage of seeds, aldehydes and ketones (hexanal, ethyl vinyl ketone) are formed in them, which give soybean a specific unpleasant odor and taste. Soy is not only a source of protein, but also oil, the content of which in the seeds ranges from 16 to 27%. Crude oil contains triglycerides and lipoid.

Carbohydrates in soy are 22-35%, they include sucrose, dextrins, hemicelluloses, a small amount of monosaccharides and fiber. Soy is low in (1-1.5%) starch. Micro and macro elements (Petibskaya, 2012: 17). Minerals make up 4-6%. The composition of the ash elements of soybean seeds includes the following macroelements (in mg per 100 g of seeds): potassium - 1607, phosphorus - 603, calcium - 348, magnesium - 226, sulfur - 214, silicon - 177, chlorine - 64, sodium - 44, as well as trace elements (in micrograms per 100 g): iron - 9670, manganese - 2800, boron - 750, aluminum - 700, copper - 500, nickel - 304, molybdenum - 99, cobalt - 31.2, iodine - 8.2. The plant contains many vitamins. Benefiting from the rich composition of soybeans, soy milk is produced after soaking, grinding and filtering the beans. According to some nutritionists, soy milk is rich in nutrients A, D, E, B vitamins, riboflavin and iron. Plain soy milk is very rich in protein. Compared to regular cow's milk, it has more fiber and is fatter than cow's milk. These fats are not harmful to the body, on the contrary, they lower cholesterol levels. A distinctive feature of soy is the highest content of phospholipids in comparison with other crops. In soybean oil, their content ranges from 1.5–2.5%. Phospholipids promote membrane regeneration, increase the detoxifying ability of the liver, have antioxidant activity, reduce the need for insulin in diabetics, prevent degenerative changes in nerve cells, muscles, and strengthen capillaries. There have been some concerns that soy may have a "feminizing" effect, or lower testosterone levels in men, affecting erections and sperm quality. Soy is called by whom the main testosterone-lowering product in men unauthoritative source (Sərdarova, 2022: 704). This is because the active ingredients in soy, isoflavones, are derived from phytoestrogens, plant-derived compounds that may behave similarly to estrogens. Estrogens are hormones that are actively involved in the female reproductive system. Men's bodies also produce estrogens, but in much smaller quantities. However, some [who?] men fear that consuming phytoestrogens can lower testosterone levels, which will reduce sex drive source unspecified 548 days.

Scientists have been studying the effect of soy on testosterone levels for many years. In 2010, the journal Fertility and Sterility published an analysis of more than 30 related studies involving more than 900 men on the US National Library of Medicine website. The researchers concluded that “neither soy products nor isoflavone supplements alter bioavailable testosterone levels in men. Soy is the most common among legumes and oilseeds. It is widely used as a food, fodder and industrial crop. Butter, milk substitutes and lactic acid products, flour are made from it. Soybean oil makes up about 30% of the vegetable oils produced in the world. Soy flour is used as a protein supplement. Since soy milk does not contain lactose, it is the best alternative that can be preferred especially by people with lactose intolerance. Soy milk is a suitable option for people with cow's milk allergy, which has been increasing in recent years. It is also used by vegetarians instead of cow's milk. The daily food amount of soy milk should not exceed 100 ml. Some studies have shown that those who prefer soy products lose weight better. This is attributed to the positive effects of soy isoflavans on insulin regulation and fat metabolism. For this reason, soy milk can be added to the list of options for those who want to lose weight.

Conclusion

Soybean is a sensitive plant to fertilization. Experiments have determined that soybean absorbs 142 kg of N, 32 kg of P2O5, 35 kg of K2O to produce a product of 20 centners. Under the main plow, N 60–90 kg, P2O5 60–90 kg, K2O 30–54 kg should be given. 30% of nitrogen fertilizer should be given before sowing, and the rest as feeding twice, including 40% 2-3 weeks after the harvest, and 30% during the period of bean formation and graining. Cubes RUM-5,1; It can be applied with RMQ-4 manure spreaders. Grade 1 seed should be taken for sowing. Before sowing, seeds should be treated with rhizorthorphin (nitragin) at the rate of 200 grams per hectare. That amount of rhizotorphin should be dissolved in 1.2 liters of water and sprayed on the tissue. For the purpose of combating bacteriosis, root rot, aminomycosis, and fusarium diseases, 1-2 kg of 70% tachigran should be applied to 1 ton of tissue at least 3-4 weeks before sowing.

As a result, we can note that the soy plant ranks first in the world in terms of its medicinal value. Soy milk has many benefits. Due to the content of Omega-6, Omega-3 fatty acids and iron, soy milk makes the walls of blood vessels more elastic and durable. In addition, these substances prevent the deterioration of blood vessels by the action of free radicals and the addition of cholesterol in the inner walls; It stabilizes the blood lipid profile. Doctors consider this property one of the best for soy products. Poly and monosaturated fats inhibit the transport of cholesterol into the blood, thus reducing the concentration of high-density lipoprotein ("good" cholesterol) Prevents cancer. Soy milk has good anti-cancer properties. Some studies show that its use reduces the risk of developing prostate cancer in men and breast cancer in women;Prevents the development of osteoporosis; Thanks to its high antioxidant properties, soy milk prevents the destructive effect of free radicals on tissues and cells, slows down their aging;It is easy to digest because it does not contain gluten and lactose; It is a source of protein;It affects the reduction of symptoms that occur after menopause in women.

References

1. Osipov, YU.S. (2004-2017). Bol'shaya rossiyskaya entsiklopediya: [v 35 t.] gl. red. M.
2. Mikulovich, L., Lisovskaya, D. (2009). Tovarovedeniye i ekspertiza zernomuchnykh tovarov. Minsk: “Vysheyshaya shkola”.
3. Məmmədov, Q.Y. (2009). Dənli-paxlalı bitkilərin botaniki quruluşu və bioloji xüsusiyyətləri. Bakı: ADAU. Arxivləşdirilib 2015-06-21 at the Wayback Machine
4. Qurbanov, E.M. (2009). Ali bitkilərin sistematikası. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 420 s.
5. Yenken, V.B., Soya, V.B., Yenken, M. (1989). Gos. izd-vo s.-kh. lit-ry., 653 s.
6. Novruzov, V. (2010). Fitosenologiyanın əsasları. Bakı: Elm, 308 s.
7. Shpaar, D. (2000). Zernobobovyye kul'tury. Minsk, 264 s.
8. Cəfərov, M.İ. (2000). Kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilmə və yığılma texnologiyası. Bakı, 264 s.
9. Kərimov, Y.M., Tahirov, S.A. (2010). Farmokoqnoziya. Bakı: “Herbaflora” nəşriyyat, 741 s.
10. Zelentsov, S.V., Kochegura, A.V. (2006). Sovremennoye sostoyaniye sistematiki kulturnoy soi Glycine max (L.) Merrill. Maslichnyye kul'tury: Nauchno-tekhnicheskiy byulleten. Vserossiyskogo nauchno - issledovatel'skogo instituta maslichnykh kul'tur. № 1(134). Arkhivirovano 1 noyabrya 2014 goda.
11. Petibskaya, V.S. (2012). Soya: khimicheskiy sostav i ispol'zovaniye. Maykop: OAO Poligraf - YUG.
12. Sərdarova, A.S. Əczaçılığın botanikası. Azərbaycan Universiteti. Bakı, 852 s.

Received: 30.03.2023 Accepted: 30.05.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/91/140-145

Ələsgər Vəliyev
Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb üzrə fəlsəfə doktoru
alaskar67@gmail.com
Elza Orucova
Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb üzrə fəlsəfə doktoru
elzaqudretqizi@gmail.com
Gülnarə Kərimova
Azərbaycan Tibb Universiteti
gulnara948@gmail.com
Rəna Nəzərova
Azərbaycan Tibb Universiteti
nazarova.r1959@gmail.com
Maya Fərzəliyeva
V.Axundov adına METTP İnstitutu
mayafarzaliyeva04@gmail.com

MƏNŞƏYİ MƏLUM OLMAYAN QIZDIRMA HAQQINDA

Xülasə

Qızdırma müxtəlif pirogenlərə, o cümlədən infeksion xəstəliklərin törədicilərinə qarşı orqanizmin qeyri-spesifik müdafiə reaksiyası olsa da, onun çox yüksək dərəcələrə qalxması *(hiperpireksiya)* və xüsusilə uzun müddət davam etməsi bir sıra kritik hallar-infeksion toksiki şok, kəskin ürək-damar, böyrək çatışmazlığı verə bilər. Qızdırmalı vəziyyət tənəffüsü və ürək vurğularını sürətləndirir, toxumaların oksigenə tələbatını artırır. Hərarətsalıcı dərmanlar müvəqqəti *apireksiya* vəziyyəti yaratsa da, bunun mənfi təsirləri daha ciddi olur. Odur ki, ilk növbədə qızdırmanın səbəbini araşdırmaq, yəni nozoloji diaqnoz qoymaq lazımdır. Bəzən bütün cəhdlərə baxmayaraq buna nail olmaq uzun vaxt tələb edir. Kliniki praktikada 3-4 həftədən çox çəkən 38°C-dən yüksək qızdırmanın səbəbi adi müayinə üsulları ilə təyin olunmayan vəziyyət *“Mənşəyi məlum olmayan qızdırma”* adlandırılır. Biz 2010-2022-ci illər ərzində bu diaqnozla stasionara göndərilmiş 83 xəstə müşahidə etmişik. Klinik-laborator və alət müayinələrinin köməyi ilə onların 43 nəfərində (51,8 %) infeksion xəstəliklər – sepsis − 21 nəfər, bruselloz − 8, infeksion mononukleoz − 5, koronovirus infeksiyası − 5, qarın yatalağı − 2 və septiki forma salmonelloz − 2 nəfərdə aşkar etmişik. Qalan 40 (48,2 %) xəstədə ginekoloji, uroloji, kardioloji, endokrin, cərrahi xəstəliklər, ağ ciyər vərəmi tapılmışdır. İnfeksion xəstəliklərin müəyyən edilməsində qızdırmanı müşayiət edən digər simptomların − ekzantema, hepatosplenomeqaliya, limfadenopatiya, hemoqram göstəriciləri və epidemioloji anamnezin xüsusi əhəmiyyəti olmuşdur.

Açar sözlər: *qızdırma, ekzantema, limfadenit, hepatosplenomeqaliya, hemoqram*

Alasgar Valiyev
Azerbaijan Medical University
Doctor of Philosophy in Medicine
alaskar67@gmail.com
Elza Orujova
Azerbaijan Medical University
Doctor of Philosophy in Medicine
elzaqudretqizi@gmail.com
Gulnara Karimova
Azerbaijan Medical University
gulnara948@gmail.com

ELMİ İŞ Beynəlxalq elmi jurnal. İmpakt Faktor: 2.255. 2023 / Cild: 17 Sayı: 6 / 140-145 ISSN: 2663-4619
SCIENTIFIC WORK International scientific journal. Impact Factor: 2.255. 2023 / Volume: 17 Issue 6 / 140-145 e-ISSN: 2708-986X

Rana Nazarova
Azerbaijan Medical University
nazarova.r1959@gmail.com
Maya Farzaliyeva
NSRMP Institute named after V.Akhundov
mayafarzaliyeva04@gmail.com

About fever of unknown origin

Abstract

Fever is a reaction of the body against various pyrogens, including the pathogens of infectious diseases. Rising to a very high levels (hyperpyrexia) and especially its continuation for a long timecan lead to a number of critical cases − infectious toxic shock, acute cardiovascular and renal failure. Hyperthermia accelerates the heart beat, and increases the oxygen demand of the tissues. Antipyretic drugsalthough it creates a temporary apathy situation, its negative effects are more serious. So don't rush in the first turn It is necessary to investigate the cause, i.e. make a nosological diagnosis. Sometimes, despite all efforts, it takes a long time to achieve that. In clinical practice, the cause of fever higher than 38°C lasting more than 3−4 weeks is common examination methods- not assigned called as fever of unknown origin. We are doing this in the years 2010−2022. We examined 83 patients who were sent to the hospital with that diagnosis. With the help of clinical-laboratory and agate examinations 43 of them (51%) had infectious diseases: sepsis − 23, brucellosis − 3, infectious mononucleosis − 5, coronavirus infection − 5 and abdominal typhus − 2. Gynecological, urological, cardiological, endocrine, surgical diseases and lung tuber-culosis in the remaining 40 patients was found. Is another aid in the diagnosis of infectious diseases was symptoms-exanthema, hepatosplenomegaly, lymphadenopathy, hemogram indicators and epidemiological anamnesis has been of strategic importance.

Keywords: *fever, exanthema, lymphadenitis, hepatosplenomegaly, hemogram*

Giriş

Uzun müddətli qızdırmalı vəziyyət, xüsusilə mənşəyi məlum olmayan qızdırma (MMQ) həmişə praktik həkimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Kliniki praktikada üç həftədən çox çəkən, 38°C-dən yüksək olan və adi müayinə üsülları ilə səbəbi tapılmayan qızdırmalı vəziyyət “Mənşəyi məlum olmayan qızıdrma” adlandırılır (Vek, 2008: 304; Delyagin, 2011: 49-524; Engelberg, 2011: 689-694). Onun başlıca səbəbi infeksion, şiş və kollagenoz xəstəlikləri hesab edilsə də, bütün cəhdlərə baxmayaraq 15-20 % xəstələrdə bu patologiyalardan heç biri aşkar oluna bilinmir. Tibbi ədəbiyatda MMQ-nin bu səbəbləri göstərilir (Gritsinger, 2011:11).

İnfeksion xəstəliklər	Toksiki vəziyyətlər
Onkoloji xəstəliklər	Endokrin xəstəliklər
İmmunoloji pozğunluqlar	Metobolik pozğunluqlar
Kollagenozlar	Anadangəlmə pozğunluqlar
Dərman xəstəlikləri	Müxtəlif zədələnmələr
Degenerativ proseslər	Səbəbi məlum olmayan hallar
Demielinləşmələr	-

Səbəbi bilinməyən qızdırmanın hərarət salıcılarla aradan qaldırılması praktikada çox rast gəlinən bir haldır. Halbuki qızdırma orqanizmin müdafiə reaksiyası olmaqla infeksion xəstəliklərin patogenezində böyük rol oynayır. Onun təsirindən mübadilə prosesləri sürətlənir, hüceyrə və humoral immunitet sistemləri fəallaşır, orqanizmin rezistentliyi yüksəlir (Helmbach, 2013: 2171; Ivashkin, 2015: 187; Tarasova, 2008: 214-219).

Davamlı qızdırmaya görə müraciət etmiş xəstələr arasında infeksion xəstəliklərin rolu, onları digər qızdırmalı vəziyyətlərdən fərqləndirən əsas kriteriyaların müəyyən edilməsi erkən diaqnoz, adekvat müalicə və qorxulu ağırlaşmaların profilaktikası üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

2010-2022-ci illər ərzində uzun müddətli qızdırması olan 83 xəstə üzərində müşahidə aparmışıq. Diaqnozun dəqiqləşdirilməsi üçün rutin müayinə üsulları − xəstələrin şikayətləri, xəstəliyin anamnezi, həyat anamnezi və epidemioloji məlumatlarla yanaşı dəqiq obyektiv və laborator müayinə üsullarından, dinamik müşahidələrdən istifadə etmişik. Bütün xəstələrə klinik-laborator müayinələr − qanın, sidiyin, nəcisin ümumi müayinələri ilə yanaşı bakteroloji, sero-immunoloji reaksiyalar, MRT, KSM, KT, bir sıra hallarda endoskapiya, punksion biopsiya tətbiq edilmiş, müvafiq mütəxəsislərlə məsləhət olunmuşdur.

Müşahidələrimiz göstərmişlər ki, xəstələr 15-20 gün müddətində müxtəlif mütəxəsislər tərəfindən uğursuz müayinə və müalicə cəhdlərinə məruz qalmış, bəzən medikamentoz-toksiki hepatit, eşitmə sinirinin toksiki nevriti, disbakterioz və s. kimi ağırlaşmalar baş vermişdir.

Əksər hallarda anamnez məlumatları və klinik-laborator müayinələrin nəticələri kifayət qədər dəqiqləşdirilməmiş, hematoloji, seroloji və bakterioloji tədqiqatlar vaxtında aparılmamış, onların cavabları düzgün qiymətləndirilməmişdir. 12 nəfər xəstədə MMQ vəziyyət etiotrop və patogenetik müalicənin vaxtında başlanmaması və onun düzgün təşkil edilməməsi ilə əlaqədar olmuşdur.

Qızdırma, qızdırmanın növü və tipi, qızdırma əyrilikləri diaqnozun vacib faktorları olsa da onları müşaiyət edən ayrı-ayrı kliniki əlamətlərin öyrənilməsinə də diqqət yetirilməlidir. Belə ki, dəri səpgiləri, periferik limfa vəzilərinin vəziyyəti, hepatolienal, dispeptik, artralgik, meningial, respirator sindromlar, qanın biokimyəvi, hematoloji göstəriciləri nəzərə alınmalıdır (Kolyujnaya, 2015: 76-80; Lyapina, 2010: 54-58).

Kompleks klinik-anamnez və epidemioloji məlumatlar, laborator və alətlərlə müayinələrin köməyi ilə 83 qızdırmalı xəstələrin 43-də (51,8 %) müxtəlif infeksion mənşəli xəstəliklər aşkar etmişik. Onların əksəriyyətində qızdırma − ginekoloji, cərrahi, uroloji, stomatoloji xəstəliklərin angina mənşəli sepsisin − 21 nəfər (48,8 %), habelə brusellozun – 8 (18,6 %), infeksion mononukleozun − 5 (11,6 %), koronavirus infeksiyasının − 5(11,6 %), qarın yatalağının − 2 (4,6 %), salmonellozun septiki formasının − 2 (4,6 %) təzahürü olmuşdur (Vəliyev, 2020: 53-55; Vəliyev, 2013: 27-33).

Qalan 40 (48,2 %) xəstədə uzun müddətli qızdırmanı kollagenozlardan Still xəstəliyi, revmatizm, revmatoid artritlə yanaşı, xolangio-xolesistit, pielonefrit, endokardit, ağ ciyər vərəmi, şiş xəstəlikləri-limfoleykoz, ağ ciyər xərcəngi, hepatosellülyar xərçəng, endokrin xəstəliklərindən-tireotoksikoz vermişdir.

İnfeksion xəstəliklərin diaqnozunu dəqiqləşdirərkən biz əsas diqqəti xəstələrin şikayətlərinə, klinik-anamnez məlumatlarına, epidemioloji anamnezə, ayrı-ayrı simptomların əmələ gəlməsi və inkişafına, onların ardıcıllığına yetirmişik. Məsələn, qızdırma ilə yanaşı 15 xəstədə müxtəlif dəri səpgiləri, 19 − periferik limfa vəzilərinin böyüməsi, 7 − dispeptik, 27 − hepatolienal, 4 − meningial və s. sindromlar aşkar edilmişdir.

Katamnezdə xəstənin qəbul etdiyi müalicə peparatlarının effektivliyi (ya effektsizliyi) və onların yaratdığı yan təsirlər də nəzərə alınmışdır,

Ginekoloji sepsisin əsas səbəbi: endometrit, doğuş travmaları, yumurtalığların iltihabı, süni abort olmuşdur. Dölün bətndaxili ölməsi və uşaqlığın yumurtalıqlarla birlikdə ekstripasiyası da sepsislə ağırlaşma vermişdir. Bazu sümüyünün açıq sınığından sonra inkişaf etmiş osteomielitin uzun müddət qızdırma verməsi özünü sepsis təzahürləri ilə göstərmişdir. Bel fəqərələrinin travmatik zədəlnməsi nəticəsində aşağı ətrafların iflicinə görə uzun müddət yataqda olan xəstədə sidik kisəsi sfinkterinin boşalması və qeyri-iradi sidik ifrazı qalxan infeksiyaya və septiki pielonefritə səbəb olmuşdur. Uzunmüddətli qızdırmaya və hepatolienal sindroma görə tif-paratif xəstəliklərinə şübhə yaransa da xəstənin katamnezi və qarın yatalağına aid xarakter əlamətlərin − rozeola səpgisi, tifoz dil, tifoz status, xarakter hemoqramın olmaması və s. onu inkar etməyə və uroloji sepsis diaqnozu qoymağa əsas vermişdir.

Sepsisisn klinik – epidemioloji diaqnozu ancaq qanın (xüsusilə arterial qanın) ardıcıl olaraq bir neçə dəfə əkilməsi və etioloji amilin tapılması ilə təstiq edilir. Lakin hemokulturanın alınması çox vaxt tələb etdiyi üçün həm empirik antibiotikoterapiya, həm də bu müddət ərzində qanda toplanan anticisimlər mikrobların inkişafına ciddi ləngidici təsir göstərməsi diaqnozun dəqiqləşdirilməsini xeyli cətinləşdirə bilər. Bu halda sepsisə xas olan klinik əlamətlər − təkrar üşütmələr və güclü tərləmələrlə müşaiyət olunan hektik qızdırma, hepatolienal sindrom, hemoqram dəyişiklikləri − yüksək neytrofil leykositoz, çubuq – və gənc neytrofillərin çox olması (sola meyl), EÇS-in və SRP artması və patogenetik səbəb olan irin ocağının tapılması diaqnozu təsdiq etməyə əsas verir.

Kəskin brusellozun septiko-piemik təzahürləri xəstəliyin ilk günləri xəstənin xoş əhval ruhiyyəsi fonunda inkişaf etmiş, sonra onlara mikropoliadeniya, hepatolienal sindrom, iri oynaqlarda ağrı, cinsiyyət üzvlərinin zədələnməsi – orxit, epididimit, endometrit və plasentitə görə təbii abort və s. qoşulmuşdur (Vəliyev, 2019: 333-337; Vəliyev, Məmmədova, Mətiyeva, 2021). Epidemioloji anamnez məlumatları ilə yanaşı xəstəliyin 7-8-ci günlərindən qanda kifayət qədər anticisimlərin toplanması aqqlütinasiya reaksiyaları (Rayt, Xeddelson, Kumbs, Rozbenqal) və KBR ilə diaqnoz təstiq olunmuşdur. Qanın əkilməsinin nəticəsi 3-4 həftədən sonra məlum olsa da, onun müsbət cavabı çoxetiologiyalı brusellozun törədicisini və infeksiya mənbəini tapmağa imkan verdiyi üçün əhəmiyyətlidir (Choiz, 2010: 801-808).

Uzunmüddətli qızdırma infeksion mononukleozun da əsas təzahürlərindən biri olmuşdur (Vəliyev, Bayramov, Məcidov, 2020: 226-227). Xəstəliyin xarakter xüsusiyyətləri onun əsasən ilin soyuq fəslində, gənc oğlanlarda rast gəlməsi, virus tərəfindən törədildiyinə görə antibiotiklərlə empirik müalicənin effekt verməməsi və xarakter hemoqram dəyişiklikləri olmuşdur. Xəstəliyin polimorf təzahürlərə − angina, mikropoliadeniya, hepatit, dispeptik pozğunluqlara səbəb olan pankreatit, xolesistit differensial diaqnozu xeyli çətinləşdirsə də son diaqnoz davamlı ya fasiləli tip hipertermiya, profuz tərləmə, periferik limfa vəzilərinin böyüməsi, angina, hepatolienal sindrom və hematoloji dəyişikliklərə görə qoyulmuşdur (Vəliyev, 2013: 363).

Hər bir xəstədə qızdırmanın mənşəini müəyyən etmək üçün klinik-anamnez məlumatları hərtərəfli araşdırdıqdan sonra diaqnoz haqda fərziyyə yaratmaq və əlavə müayinələrlə onu təstiq etməyə çalışmaq lazımdır. Bu zaman müayinə üsullarının düzgün seçilməsinə, müayinə materiallarının götürülmə qaydalarına və icra müddətinə ciddi diqqət yetirilməlidir.

MMQ xəstələr arasında infeksion xəstəlikləri aşkar etmək üçün əsasən 4 müayinə üsuluna üstünlük vermişik: mikroskopiya, mikrobioloji, sero-immunoloji və allerqoloji. Onların diaqnoz üçün əhəmiyyətini artırmaq məqsədilə aşağıdakı şərtlərə ciddi əməl etmişik: hər müayinə üsulu xəstəliyin patogenezinin dövrlərinə uyğun vaxtda tətbiq olunmuş; müayinə materialları xəstəlik dövrü təkrarən yoxlanmış; mümkün olduqca müayinə üsullarından kompleks şəkildə istifadə etmişik.

İnfeksion xəstəliyin dəqiq diaqnozu üçün mikrob kulturasının əldə olunması böyük əhəmiyyətə malikdir (Tarasova, 2008: 204-219; Goiz, 2021: 801-808). O, etioloji diaqnozun müəyyən edilməsi ilə yanaşı, mikrobun həssas olduğu antibiotiki seçməyə və mikrobun ştamına uyğun vaksin hazırlamağa imkan verir. Bu zaman qanın, sidiyin, nəcisin, onurğa beyni mayenin mikrobioloji analizləri mütləq etiotrop müalicəyə qədər tətbiq olunmuşdur. Süni qida mühitinə arterial qanın əkilməsi daha çox hallarda – 65 % müsbət nəticə almağa imkan vermişdir. Bakterioloji müayinənin müsbət nəticəsi üçün əvvəlki əkmənin cavabını gözləmədən təkrar əkmələr icra olunmuşdur. Bu daha çox hallarda mikrob kulturası əldə etməyə imkan vermişdir (63 %). Birdəfəlik əkmədə bu göstərici 30 % olmuşdur.

Bakterioloji müayinəyə növbəti tələb, götürülən qanın miqdarı ilə süni qida mühiti arasındakı nisbətin ciddi gözlənilməsidir. Adətən bu nisbət 1:10 olmalıdır. Yəni 1 ml qan 10 ml süni qida mühitinə əkilməlidir. Lakin qızdırmanın ilk günləri belə mütənasiblik ideal sayılsa da müayinə gec tətbiq olunduqda qanın miqdarı 10-20 ml-ə qədər (buna uyğun olaraq süni qida mühiti 100-200 ml) artırılmalıdır. Çünki xəstəliyin gec dövrlərində qanda daha az mikrobun qalması ilə yanaşı humoral immunitet faktorları və müalicədə istifadə edilmiş antibiotiklər mikrobun çoxalmasına mane ola bilərlər. Qanı əkərkən aseptika və antiseptika qaydalarına da ciddi əməl olunmalıdır. Kənardan süni

qida mühitinə düşmüş təsadüfi mikrob (artefakt) diaqnozun dəqiqləşdirilməsinə ciddi maneə törədə bilər.

Mikrobioloji müayinə müsbət nəticə vermədikdə və xəstəliyin gec dövrlərində diaqnoz sero-immunoloji reaksiyalar vasitəsilə dəqiqləşdirilmişdir. Bu zaman mikrob antigeninin aşkar edilməsinə imkan verən aqqlütinasiya reaksiyaları xəstəliyin erkən dövrlərində əhəmiyyətli olmuşdur. Anticisimlər qanda tədricən topladığından onlar xəstəliyin 2-3-cü həftələrindən sonra diaqnostik titrə çatırlar. İlk müayinədə aqqlütinasiya titri zəif, yəni 1:50, 1:100 olarsa 5-7 gündən sonrakı müayinədə titrin 3-4 dəfə çoxalması (*titrin artması fenomeni*) patoqnomonik əlamət hesab edildiyinə görə diaqnoz üçün əsas götürülmüşdür.

MMQ səbəblərini araşdırarkən mürəkkəb, çox vaxt və vəsait tələb edən müayinə üsulları ilə yanaşı periferik qanın morfoloji tərkibinin diqqətlə araşdırılmasından diaqnoz üçün vacib informasiya əldə etmişik.

26 yaşlı xəstə yanvar-fevral ayları 20 gündən çox "respirator infeksiya, pnevmoniya" diaqnozu ilə müxtəlif antibiotiklər, infuziyalar, vitaminlər alsa da bədən hərarəti 38-39,5^{o}C səviyyələrdə qalmış, çoxlu tərləmə, əzələ-oynaq ağrıları narahat etmişdir. Xəstəliyin 5-ci günü qanın ümumi müayinəsində: Hb 84 %, erit 4,7 mln, ley. 13,3 min., leykoformulada-seq. nüvə 31 %, limf 57 %, mon. 8 %, EÇS 21mm/saat. Xəstəlik müddəti 3-5 gün fasilə ilə qanın müayinəsində formalı elementlərin kəmiyyət dəyişikliklərinə baxmayaraq keyfiyyət göstəriciləri az dəyişilmiş, hətta limfo-monositlər 72 %-ə qədər artmışdır. Obyektiv müayinədə qaraciyərin, dalağın, boyun və qoltuqaltı limfa vəzlərinin böyüməsi aşkar edilmişdir. Xəstə həkim olsa da bu dəyişiklikləri aşkar edə bilməmiş, qanın morfoloji tərkibinə də əhəmiyyət verməmişdir. İlin soyuq ayları, kişi çinsində göstərilən obyektiv və hematoloji təzahürlər infeksion mononukleozun əlamətləri kimi qəbul edilməliydi. Müvafiq müalicənin tez yaxşılaşma verməsi də bunu təstiq etdi.

Bir ay ərzində evdə yüksək qızdırma ilə heç bir müayinə və müalicə aparılmamış 54 yaşlı xəstə "mənşəyi məlum olmayan qızdırma" ya görə stasionara göndərilmişdir. Obyektiv müayinədə xəstənin bir gədər arıqlaması, dəri və selikli qışalarının xeyli solğun olması diqqəti cəlb edirdi. Qızdırmanın 39-40°C səviyyələrdə davamlı olmasını, onun titrətmə, üşütmə, tərləmə, dəri səpgisi, limfadenopatiya verməməsini, hepatolienal sindrom, oynaq-əzələ ağrıları ilə müşayiət olunmamasını əsas götürərək davamlı qızdırma verən infeksion xəstəlikləri, məs., malariya, bruselloz, visseral leyşmanioz, sepsis və s. kliniki olaraq inkar etdik. Həm də xəstənin vəziyyətinin ağırlığını nəzərə alaraq artıq vaxt sərf edib mürəkkəb laborator və alət müayinələr əvəzinə ilkin olaraq periferik qanın ümumi analizini apardıq və 2 saatdan sonra bu nəticəni əldə etdik: Hb 47 %, erit. 2,8 mln, rəng göstər 0,72, leyk 44,6 min, EÇS -72 mm/saat, cub.nüvə-1 %, seq. 17 %, limf – 63 %, hipoxromiya, promielosit 2 %, metamiolosit 5 %. Son diaqnoz kəskin limfoleykoz müəyyən edildi və xəstə hematoloqun nəzarətinə göndərildi.

MMQ səbəblərinin araşdırmasında xeyli çətinlik yarandıqda bəzən *"diagnosis exjuvantibus"* üsulundan istifadə olunur: 1-2 gün ərzində qızdırmanın düşməsini və xəstəliyə xas obyektiv və subyektiv təzahürlərin itməsini təmin edə bilən müalicə vasitəsi, xüsusilə antibiotik və ya antiparazitar dərmanlar bəzi infeksion xəstəliklərin diaqnozunda istifadə olunur. Məsələn, endemik ocaqda qızdırmalı xəstədə malariyaya şübhə yarandıqda və onu parazitoloji müayinə ilə təstiq etmək mümkün olmadıqda diaqnozu dəyişməzdən əvvəl malariya əlehinə hemoşizotrop dərmanla müalicə aparılması məsləhət görülür (Gritsinger 2011: 111; Vəliyev, 2013: 627-33). Biz bu üsulun 3 xəstədə müsbət nəticəsini müşahidə etmişik.

Nəticə

MMQ diaqnozu ilə müraciət etmiş xəstələrdə kompleks klinik-anamnestik, laborator – alət müayinə üsullarının köməyi ilə əsasən infeksion xəstəliklər (51 %), qalan hallarda kollagenoz, endokrin, onkoloji xəstəliklər aşkar etmişik. Qızdırmalı xəstələrdə diaqnozun çətin müəyyən edilməsi müayinə üsullarının kompleks şəkildə işlədilməməsi, bəzən isə alınan nəticələrin yetərincə qiymətləndirilməməsi ilə əlaqədar olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Vek, E.R., Soukhami, R.D. (2008). TEOTAR. Medicine, 304 p.
2. Delyagin, B.M. (2011). Lixoradka. Konsilium, № 4, s.49-52.
3. Engelberg, Y.A. (2011). Klinikal ficezev piemia. Amer. Rev. Res. Disease, p.689-694.
4. Helmbach, D.M. (2013). Taxic epidermal necrolysis. JAMA, p.2171-2175.
5. Ivashkin, V.I., Sultanov, B.K. (2015). Bolezni sustavov. Meditsina, s.187-142.
6. Tarasova, Y., Saltoglu, N., Shahin, Aksu, HSZ. (2008). Clin. Revmatol, p.214-219.
7. Kolyujnaya, L.I., Zemlyanoy, D.A. (2015). Narusheniye metabolizma i likhoradki. Pediatriya, №1, s.76-80.
8. Lyapina, Y.P., Soboleva, L.A. (2010). Klinicheskaya meditsina, № 3, s.54-58.
9. Vəliyev, Ə.H. və b. (2020). Qızdırmalı vəziyyət və infeksion xəstəliklərdə onun mənşəyinin araşdırılması haqqında. Azərbaycan onkologiya jurnalı, № 1, s.53-55.
10. Vəliyev, Ə.H. (2019). Brusellozun səhv diaqnozunun klinik anamnestik və differensial diaqnostik aspektləri. Prof. Ə.T.Ağayevin yubiley konfransı, 3.333.337.
11. Vəliyev, Ə.H., Məmmədova, N.O., Mətiyeva, at c. (2021). Bruselloz, 176 s.
12. Choiz, S., Nekler, K., Gillner, C. (2010). Inf. Sist Golz Evol. Mikrobial, p.801-808.
13. Vəliyev, Ə.H., Bayramov, İ.P., Məcidova, A.Q. (2020). İnfeksion mononukleoz diaqnozunun klinik-epidemioloji və hematoloji əsaslandırması. Azərbaycan Təbabətinin müasir nailiyyətləri, № 1, s.266-267.
14. Vəliyev, Ə.H. (2013). İnfeksion xəstəliklər. Dərslik, s.27-33.
15. Gritsenger, V.R. (2011). Likhoradka neyasnogo geneza STMA, 111 s.

Göndərildi: 20.03.2023 Qəbul edildi: 28.05.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/91/146-156

Aygun Sardarova
Azerbaijan State Agrarian University
Ph.D in Biology
aygun.sardarova@mail.ru

BIOLOGICAL CHARACTERISTICS OF SOME ANIMAL AND PLANT SPECIES WHICH ARE PROTECTED IN TURYANCHAY STATE NATURE OF OUR REPUBLIC BASED ON BIOGEOGRAPHIC COMPOSITION

Abstract

Since plants and animals are raw materials distributed in different regions, their use should be in geographically and biologically favorable conditions. Without knowing the norm of using this raw material, its unplanned exploitation can lead to the deterioration of the raw material base, or even the complete destruction of biomass. Without knowing the geographical distribution of important plants and animals, their annual dynamics, their number by region, and the duration of their use period, they cannot be used effectively. A large number of plant and animal species have been wiped out from the world as a result of unregulated use. It is the main demand of the day to organize their protection so that such situations do not happen again. For this purpose, the hunting of rare animals and the collection of rare plants are prohibited, and the maintenance of optimal conditions based on the biogeographical law is organized by the State. Also, the growth of predatory animals was controlled and various decisions were taken at the state level to ensure the normal development of organisms within the area. It can be noted that the continuous decline of animals and plants leads to a disturbance of the balance in nature. It may be more effective to approach this issue from the point of view of environmental education. From this point of view, it is necessary to study the biogeography of state reserves over time.

Keywords: *biomass, reserve, biota, landscape, map*

Aygün Sərdarova
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
aygun.sardarova@mail.ru

Biocoğrafi tərkibinə əsasən respublikamızda xüsusi qorunan Turyançay dövlət təbiət qorğunda olan bəzi heyvan və bitki növlərinin bioekoloji xüsusiyyətləri

Xülasə

Məqalədə Respublikamizda xüsusi mühafizə olunan Turyançay Dövlət Təbiət Qorqunda aparılan biocoğrafi təhlillərə əsasən bəzi heyvan və bitki növlərinin bioekoloji xüsusiyyətləri verilmişdir. Bitki və heyvanlar müxtəlif regionlarda yayılmış xammal olduğundan, onlardan istifadə coğrafi və bioloji cəhətdən əlverişli şəraitdə olmalıdır. Bu xammaldan istifadə normasını bilmədən onun planlaşdırılmamış istismarı xammal bazasının korlanmasına, hətta biokütlənin tamamilə məhvinə səbəb ola bilər. Əhəmiyyətli bitki və heyvanların coğrafi yayılması, illik dinamikası, bölgələr üzrə sayı, istifadə imkanlarını bilmədən onlardan səmərəli istifadə etmək olmaz. Çoxlu sayda bitki və heyvan növləri nizamsız istifadə nəticəsində dünyadan silinib. Belə halların bir daha təkrarlanmaması üçün onların mühafizəsini təşkil etmək günün əsas tələbidir. Bu məqsədlə nadir heyvanların ovlanması və nadir bitkilərin toplanması qadağan edilir, biocoğrafi qanun əsasında optimal şəraitin saxlanılması dövlət tərəfindən təşkil edilir. Həmçinin, yırtıcı heyvanların say tərkibi nəzarət altına alınmış və ərazi daxilində orqanizmlərin normal inkişafını təmin etmək üçün dövlət səviyyəsində müxtəlif qərarlar qəbul edilmişdir. Qeyd etmək olar ki, heyvan və bitkilərin davamlı tənəzzülü təbiətdəki tarazlığın pozulmasına gətirib çıxarır. Bu məsələyə ekoloji maarifləndirmə

baxımından yanaşmaq daha səmərəli ola bilər. Bu baxımdan dövlət qoruqlarının biocoğrafiyasını zamanla öyrənmək lazımdır.

Açar sözlər: *biokütlə, qoruq, biota, landşaft, xəritə*

Introduction

Biogeography has multidisciplinary practical and theoretical importance. It is impossible to effectively use valuable resources such as natural vegetation and animal world without having biogeographical knowledge. Plants and animals, which are the main providers of the normal development of human life, are not unevenly distributed on Earth. People get sick with naturally occurring diseases when they are directly exposed to conditions that are conducive to the spread of necessary to use the form of combating these diseases by taking preventive measures based on medical instructions. Groups of plants and animals can be used as indicators to determine certain conditions of existence. It is true that the movement of animals makes it difficult to use them as indicators.

However, due to the abundance of different types of plants and the distribution of individual species, we can learn about the different composition of the environment (groundwater depth, salinity and degree of salinity, mechanical and chemical composition of the soil, mineral resources, permanent frozen layer in the rock, aerobic soil and water environment and it is possible to determine the degree of anaerobicity) we can say considerations.

The teaching of indication has recently begun to be elaborated as special sections in many monographs on biogeography.

Biogeographical regions differ from each other according to the composition of plants, animals, fungi and microorganisms distributed in their territory. So, from the trees for the middle latitude of the European continent, European pine, European fir, common pine, hazelnut, white oak, willow, white pine; from bushes - hawthorn, powder tree, wild grape; from ephemerals - emerald flower, asma; from the steppes, shiav, topalotu, thin leg, pollinia, goose onion, spring grass, wormwood, regurgitation, from bacteria, azotobacteria, nitrobacteria, various saprophytic disease-causing microbes are typical.

Vegetation is a set of plant groups that are unique to a certain area and adapted to the ecological conditions of the region. The collection of plants, microorganisms and fungi living in a certain area is called flora.

Currently, many species of plants and animals are declining, so they are included in the International Red Book as rare and endangered species. Recently, the compilation of biogeographical maps is of great importance as a special map type, which is widely used in production and education.

The area we studied is on the right edge of Turyanchay. Turyanchay State Nature Reserve, located on an area of 22488 hectares, was established in 1958. The purpose of creating this reserve is to protect the arid forest landscape complex of Bozdag, which is one of the arid forest areas of Azerbaijan and the most important one. The territory consists of low mountain ridges stretching from the west and northwest to the east and southeast. Dry subtropical climate is typical for the territory of Turyanchay reserve. Summers are hot here, and winters are mild. The average annual temperature is 140 degrees.

***Figure* 1. Turyanchay State Nature Reserve**

Most of the trees and shrubs here are juniper and gum, partly Georgian oak, Georgian maple, blackthorn, eastern thorn, small-fruited cherry, pomegranate, murdarcha, sorghum, ephedra, etc. developed.

Wild boar, brown bear, badger, squirrel, fox, rabbit, jackal, lynx, etc. are found in Turyanchay State Nature Reserve. Wild mammals and wild animals have settled there. There are more vipers than snakes. The Caspian turtle is often found in the waters of Turyanchay. Among the local birds are partridge, pigeon, common gourd, white-headed Asiatic harrier, carrion-eating eagle, black harrier, sparrows, blackbirds, warblers, autumn nightingale, mountain warbler, great and long-tailed vulture, etc. settled. Bears, falcons, berkuts, desert eagles whose names are included in the "Red Book" of Azerbaijan can be found in the reserve. The climate is mild-hot, dry in winter. Forest strips make up 73% of the reserve area, the remaining areas are forestless. There are 4 types of juniper bushes. Wormwood, cereal plants, perennial and various juniper bushes, oak, elm, poplar, alder, willow tree, ydda tree, dogwood bush and other plants were grown in the area of cut and chopped trees.

The set of animal species that are biogeographically specific to the existing area and adapted to the ecological conditions of the area is called the animal kingdom. Proportionally, the set of animal species that have historically formed and settled in a certain area is called fauna. The set of flora and fauna spread in this or other areas is called biota.

Martes martes

Martes martes is a species of animal belonging to the squirrel family of the squirrel family of the predatory group of the mammal class of the chordate type of the animal kingdom. It is an endangered species in Azerbaijan. Unlike the stone squirrel (Martes foina), the forest squirrel has a rounded head with close together and large ears. The mass is 0.5 - 2 kg, the body length is 36-58 cm, the tail is 17 - 26 cm (males are larger than females). The color of the fur is dull brown with reddish shades. The spot on his throat is yellow, extending between his arms. The distribution area includes Europe, Western Siberia and Front Asia. In Azerbaijan, it was recorded only in the Greater Caucasus, mostly in beech-beech forests mixed with chestnut, cherry and linden. Lives in tree wards. They can turn their claws 180 degrees while climbing trees. It is mainly active at night. Rodents (squirrels, shrews, mice, etc.), birds and chicks form the basis of the food ration. In summer and autumn, it also feeds on plant food (raspberries, grapes, cranberries, acorns, walnuts, etc.). It moves according to its food. They are polygamous and mate in July. The strait period lasts

up to 235 days. Birth takes place in May. On average, there are 3-4 cubs in one generation, which are fed with milk for up to two months. Young cubs in the fall because they are valuable fur animals, they are constantly chased by humans, the negative impact of the deforestation process, competition from the stone squirrel, an older inhabitant of the Caucasus. They begin to live freely. They reach sexual maturity after 14 months.

Picture 2. ***Martes martes***

Vulpes vulpes.

Vulpes vulpes is a species of predatory mammal from the dog family (Canidae). The common or other red fox has a wide range covering most of Eurasia, the northern regions of Africa and America. The individual and geographic diversity of foxes in this huge area, especially in color, is so great that zoologists distinguish about 40 subspecies. In Azerbaijan, it lives in plains, forests and mountain zones up to 3000 m above sea level. In Azerbaijan, it is found most often in the open landscapes of the Kura-Araz lowland, especially in the uncultivated lands of Mugan, Mil, Shirvan and other regions, in the plains and foothill regions of the Lesser Caucasus. Few in forest zones. They are rarely encountered in tugai and other forests located along the Kura, Araz, Alazan and Gabirrichay rivers.

The number of foxes in the subalpine meadows is more than in the forest zones, but in the alpine meadows of the Greater and Lesser Caucasus, they are few. It depends more on the conditions. The length of the body is 57-73 cm, the length of the head is 15-21 cm, the length of the ears is 7.9-12 cm. Its weight is 2.8-5.3 kg, on average 3.7 kg. The dense and feathery tail is very long reaching the ground and on average is 68.3% of the total length of the body. The face is very long and sharp, and the forehead is narrow. They have long ears. The color is very variable depending on the distribution and subspecies in the geographical zones. The color of the foxes living in the plains is different from the ones living in the mountains. The color of plains foxes comes in three variations: red, red-gray and gray. The color of foxes living in the mountains is mostly dull.

Although the common fox is a typical predator, its diet is quite diverse. The fox's food consists of mouse-like rodents (51.8) and rodents (19.7), and a small amount of plant remains. Among the rodents, common field mouse and red-tailed sand mouse are dominant. It also contains pears, apples, blueberries, blackberries, etc. found in the remains of fruits and berries, as well as green parts of plants. Fodder ration varies by geographical zones and seasons. In the autumn-winter period, the amount of rodents, birds and carrion in food increases, and the amount of chicks and reptiles decreases.

Picture 3. *Vulpes vulpes*

Mating in foxes takes place at the end of January and beginning of February. In unfavorable conditions, it is delayed until the second half of February. During the breeding season, herds are formed, led by the female. This event is called "fox wedding". The period of straitjacket is 49-58 days. It gives birth in late March-early April. The number of cubs ranges from 1 to 8, rarely up to 12. Cubs look like wolf cubs and differ from them only in that the tip of the tail is white. It builds a simple nest with one entrance and 1 chamber, or a complex one with several entrances, exits and chambers, for breeding and protection from adverse conditions. After the cubs live in the nest for about 4 months, they leave the nest. After that, the female leaves the nest.

***Juniperus communis* L.**

Juniperus communis is a naturally distributed plant in the northern regions of Europe Common juniper - a plant with the scientific name Juniperus communis, naturally distributed in the northern zones of Europe. Cypresses (lat. *Cupressaceae*) The height is usually 5-10 m, the diameter of the trunk is 0.2 m, the umbrella is strong, cone-shaped or egg-shaped. The bark is gray-brown, fibrous, the bark is red-brown. Coniferous leaves are three-parted, the tip is 1, length 1, 5 cm, 0.1-0.2 cm wide, green, with white streaks and deposits on the upper side, remains on the branches for up to 4 years (Wilson, 2005: 31). Blooms in May, male flowers are yellow, female flowers are green. Cones are round., the diameter is 0.6-0.9 cm, the ripe fruit is bluish-black, drooping. It grows slowly. The annual height increase is 10-15 cm. It lives up to 200 years. Seeding starts at the age of 10, the seeds are in September of the second year after flowering grows up.

Picture 4. Juniperus communis

It is propagated by seeds that germinate after one year in February and by cuttings in June. Dry air and high temperature, pruning is carried out by the yak.

It is resistant to shade and winter. It is better to carry out pruning in urban conditions. It is of great importance as a soil-protecting breed. The wood is heavy, strong and fragrant (Azərbaycan dendraflorası, 2011: 154).

Juniperus phoenicea L.

Juniperus phoenicea is a type of plant belonging to the juniper genus of the cypress family. It is a short, straight-stemmed tree or shrub, reaching a height of 6 m. The pods are short, green or yellowish-brown in color. The bark of the old branches and trunk is light-gray, and the young bark is yellowish-brown. The leaves are horizontal, needle-shaped, long spines are pointed, on the upper side there are two white stripes along the green midvein, on the lower side there is a sharp and narrow blade, there are no glands, the length is 11-20 mm and the width is up to 2 mm (Qurbanov, 2009: 27). The male cones are small and spherical, on very short legs, the scales are round, and there are teeth on the sides. The fruits are shorter than the leaves, stemless, globular, 9–11 mm in diameter, rust-colored or yellowish-red. Ripe fruits have 3-6 scales on them, their ends are pointed or flat, separated from each other by clearly visible scars on their tops. The fruits ripen in autumn and fall gradually until winter. Its wood is reddish-white, firm and has a specific pleasant smell. The seeds are 2-3, sometimes 1-4, round or spherical-ovoid, not clearly visible trihedral, the upper side is inwardly depressed, 5–7 mm long. It is a light-loving, drought- and wind-resistant, low-demanding, decorative plant with a well-spread root system.

Picture5. Juniperus phoenicea

***Juniperus lutchuensis* L.**

It is pollinated by wind. It is removed by seed. It is common in Azerbaijan, Greater and Lesser Caucasus, Nakhchivan MR, and Guba in bushes, rocks, dry and gravel-stone slopes. In greening, it can be used for planting in groups and individually in streets and parks. Red juniper standing upright, branched, spreading on the ground, etc. different forms are found (Farjon, 2005: 27). Its seeds and conifers contain essential oil. It is used as an antiseptic medicine in skin and bronchitis diseases. It is spread in the Caucasus, Crimea, Iran, Turkey, the Balkan Peninsula, along the Mediterranean Sea, in a wide area as far as the islands of Madeira. Juniperus lutchuensis is a type of plant belonging to the juniper genus of the cypress family. This plant is an evergreen coniferous shrub that grows to a height of 1-3 meters. Its numerous branches can spread to about 2–4 meters.

Picture 6. Juniperus lutchuensis

The leaves are needle-like, triangular, light green, 7–14 millimeters long and 1–1.5 mm wide, with a double white stripe r (divided by a green midvein). It is bisexual, the male and female plants are separate. It may be endangered. It is considered as an endangered plant.

***Juniperus rigida* L.**

Juniperus rigida is a dioecious tree or shrub up to 8 m tall (in Japan there are specimens up to 15 m tall). It takes a creeping form in the sandy shafts and rocks of the seashore. The branches are triangular, the branch that grows first then bends down. The root system is plastic, highly developed, and provides plant nutrition even on bare rocky slopes and cliffs. The bark of the plant is gray, red-brown and furrowed in old trees. The leaves are yellowish-green, hard, dense, protruding, sharp-pointed, very spiny, narrow linear, 1.5-3 cm long (Adams, 2004:19). Cones are single, round, small, smooth, 6 mm in diameter, blue-black, with blue bloom, formed by 3 scales. Its tips are clearly visible on the surface of the cone, it ripens in the second year. The seeds are oblong. It is a shrub or small tree with a height of 6-10 m and a trunk diameter of up to 50 cm. The color of the leaves is evergreen, needle-like, three-lobed, bright green to yellowish green. Pollen cones are yellow, 3-5 mm long. and falls shortly after shedding its pollen in the spring.

Picture7. *Juniperus rigida*

***Ephedra distachya* L.**

Ephedra distachya is an evergreen shrub of the Ephedraceae family, reaching a height of about 25 cm to 50 cm. The plant grows in many parts of the world, including southern and central Europe, western and central Asia. This plant is found in the northern hemisphere in the south of Europe, in the north of Africa, in the southwest of Central Asia, in the southwest of North America, and in the southern hemisphere in South America. Female spikes are often sessile or long stalked. It blooms in June-July. Seeds ripen in July-August (Grape, 2022: 16).

Its fruit contains vitamin C, ephedrine and pseudoephedrine alkaloids. That's why it's hungry. When frost hits, the fruit becomes sweet and edible. Ephedrine substance is obtained from the young leaves of some species. Cones of ephedra species serve as food for birds, especially partridges. Ephedra, which is in the plants we studied in the Turyanchay State Nature Reserve, is also widely used in the traditional medicine of many peoples, for example, for the treatment of asthma, hay fever and colds. The medicinal effect of the plant is mainly related to the presence of alkaloids: ephedrine and pseudoephedrine (Sərdarova, 2022: 680). Ephedra is used to relieve acute muscle and rheumatic pains (it is called team players' tea), as a stimulant and in cardiotonics. The alkaloid ephedrine is obtained from its dried branches and is used as a stimulant to control asthma. All parts contain up to 3% ephedrine. The plant is thought to be a remnant of an ancient flora. Ephedra leaves are small. Ephedra produces the alkaloid ephedrine, which interferes with insect thermoregulation. This may be the plant's way of deterring herbivorous insects.

Picture 8. *Ephedra distachya*

***Cotinus* L.**

Cotinus is a shrub or tree plant belonging to the Sumacaceae family. It is widespread in the temperate zones of Eurasia, as well as in the east of North America. The sorghum is cultivated for use as an ornamental plant, as well as as a raw material for obtaining yellow dye. It is a shrub, sometimes a tree, with a height of 1-4 m. The leaves are smooth, simple, alternate, 8-10 cm long, 3-7 cm wide, ovate or round, grayish-brown, hairy in the lower part. Small, greenish-white flowers are borne on numerous, branched panicles up to 20 cm long. After flowering, the flower stalks are elongated and covered with long, frilled reddish hairs. The fruit is an inverted egg-shaped, dry fruit-side kernel (Azərbaycn florası, 2005-2008). It blooms in May-June, bears fruit in August-September. Saragan belongs to the Mediterranean group of the Mediterranean class of the xerophilous geographical type. It is distributed in the Mediterranean, Balkan and Asia Minor countries, Iran, Afghanistan, India, China, Himalayas, Japan and the Caucasus. In Azerbaijan, saragan grows in all regions of the Greater and Lesser Caucasus, in the Kura plain and in Nakhchivan, from the low to the mountain belt (up to 900 m above sea level). `

Picture 9. *Cotinus*

It grows mainly on dry, stony and rocky slopes. It forms sparse forests together with red juniper in the lowlands. Juniper contains vitamin C, flavonoid, anthocyanin, carotenoid, glucosides, as well as essential oils, steroids and vaccines. It is an official medicinal plant included in the pharmacopoeia. It is widely used in scientific and folk medicine, as well as in pharmacology.

It is mainly used for gastrointestinal, liver, skin, kidney stones, vascular diseases, as well as various tumors, stomatitis, diarrhea, purulent wounds, burns, rheumatism (Mehdiyeva, 2011: 148). Antiseptic, antioxidant, choleretic, astringent, anti-inflammatory, anti-inflammatory. The leaves, bark and branches of the plant are used for treatment. Ore, infusion, solution and mazes. It is a decorative, flower-bearing, dye and essential oil plant.

Research methodology.

In order to imagine the range in the study area, a cartographic description of the areas where the species occur should be obtained. The most accurate method is the method of displaying the distribution areas of each species on a map with points.

In the maps made with such points, it is good to describe the rare species that are usually distributed in small areas on a large scale. When we say the animal world, the number of individuals is taken into account along with their species composition. Due to the variety of natural conditions in the territory of the Republic of Azerbaijan, its animal world is also very colorful. 97 species of mammals, 357 species of birds, 67 species of amphibians and reptiles, 1 species of roundmouth, 97 species of fish, more than 15 thousand species of invertebrates are known in the territory of the republic.

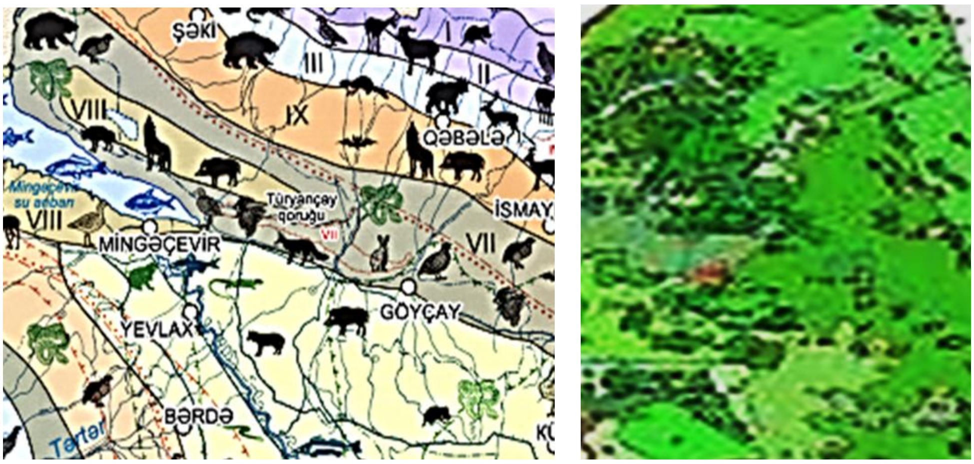

Picture 10. Animal and plant distribution map of Turyanchay State Nature Reserve

Some animals are only very limited, while others are spread throughout the territory of the republic. For example, birds belonging to the group of sparrows can be found throughout the territory of the republic (Məmmədov, 2004).

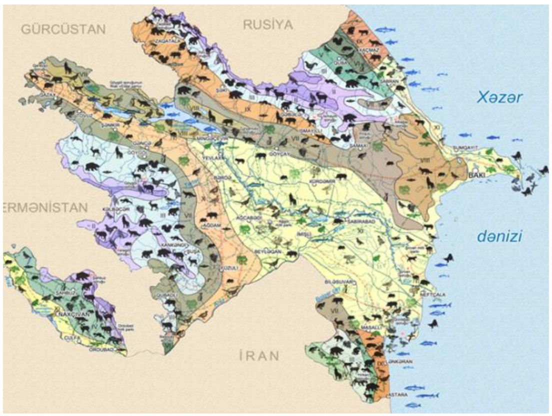

Picture 11. Zoogeographical map of Azerbaijan

The names of 108 species of animals are included in the "Red Book" of the Republic of Azerbaijan. Among them, 14 species are mammals, 36 species are birds, 13 are reptiles and amphibians, 5 are fish, 40 are insects (Azərbaycanın heyvanlar aləmi, 2014).

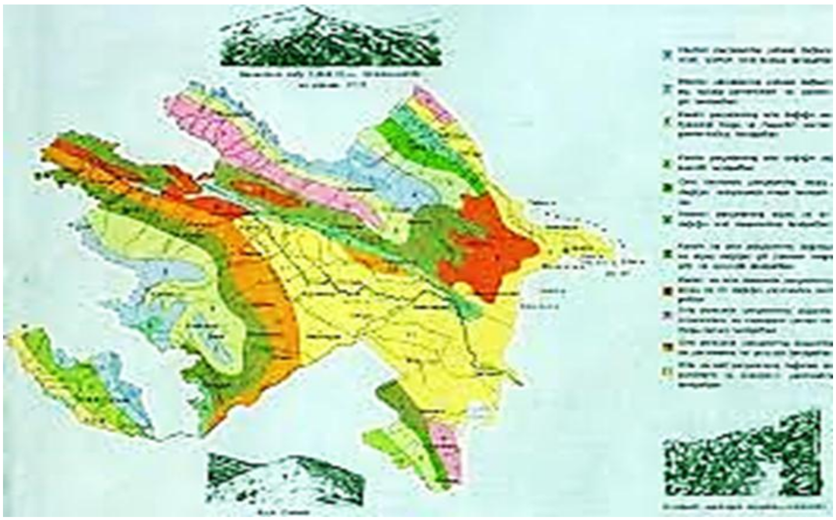

Picture 12. **Landscape Map of Azerbaijan**

If area mapping in the study area requires a small scale, then another method should be used (Novruzov, 2010: 83). In this case, the area where the species is distributed is divided into squares, and the place where the existing species is distributed and noticeable is marked in the square. Maps made using formal mapping methods make it easier to determine the distribution areas of species within a region.

Conclusion

Based on the literature data, during the short-term routes to the area we studied, we can note that we observed changes in the biomorphological structure of plant and animal species. We witnessed that the juniper species belonging to the juniper genus that we studied in the area create a relatively sparse phytocenosis. We will continue our biogeographic research in this area. As a result, we can note that the expansion of the network of specially protected natural areas of the Republic of Azerbaijan, the preservation of biodiversity, and the efficient use of natural resources are important issues. The preservation of natural resources and the transfer of natural heritage to future generations is an urgent issue for the preservation of the ecosystem. For this purpose, forming an ecological worldview in modern youth is the main task of higher and secondary specialized schools, general education schools. It is necessary to strengthen the protection regime in the State Nature Reserves of our Republic, prevent deforestation, and implement measures to prevent illegal hunting of animals.

As a result, the Martes martes existing in the Territory is an endangered species in Azerbaijan. Juniperus lutchuensis, one of the studied species belonging to the juniper genus, is considered an endangered plant. The fruit of Ephedra distachya L plant contains vitamin C, ephedrine and pseudoephedrine alkaloids. It can be mentioned as the reason for the bitter taste. In colder weather, the fruit becomes sweeter and the carbohydrate content increases. widely used.

References

1. Mammal Species of the World (ing.): A Taxonomic and Geographic Reference. D.E.Wilson, D.M.Reeder 3 Baltimore: JHU Press, 2005. 35, 2142 p. ISBN 978-0-8018-8221-0.
2. Azərbaycan dendraflorasi. (2011). I cild. Baki: “Elm”, 312 s.
3. Qurbanov, E.M. (2009). Ali bitkilərin sistematikası. Bakı.
4. Farjon, A. (2005). Monograph of Cupressaceae and Sciadopitys. Royal Botanic Gardens, Kew. ISBN 1-84246-068-4.
5. Adams, R.P. (2004). Junipers of the World. Trafford. ISBN 1-4120-4250-X
6. Sea Grape (Ephedra distachya). Cambridge Botanic Garden. Retrieved 2022-10-18.
7. Sərdarova, A.S. (2022). Əczaçılıq botanikası. Bakı: Elm, 852 s.

8. Azərbaycan florasının konspekti. (2005-2006-2008). I-III cildlər.
9. Mehdiyeva, N.P. (2011). «Azərbaycanın dərman florasının biomüxtəlifliyi». Bakı.
10. Məmmədov, Q.Ş. (2004). Azərbaycanın zoocoğrafi xəritəsi. Bakı: Nafta-press.
11. Azərbaycanın heyvanlar aləmi. (2014). III hissə. Məməlilər. Bakı: Elm nəşriyyatı.
12. Novruzov, V.S. (2010). Fitosenologiyanın əsasları. Bakı: Elm, 308 s.

Received: 27.03.2023 Accepted: 09.05.2023

DƏQİQ ELMLƏR

EXACT SCIENCES

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/91/157-164

Billurə Hacıyeva
Naxçıvan Dövlət Universiteti
fizika-riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru
billur_haciyeva@mail.ru

XARİCİ MAQNİT SAHƏSİNDƏ NEYTRİNO-ELEKTRON QARŞILIQLI TƏSİR PROSESLƏRİ ÜÇÜN ÜMUMİ HALDA MATRİS ELEMENTİ

Xülasə

Xarici maqnit sahəsində qızmar sıx mühitlərdə neytrino-elektron qarşılıqlı təsir prosesləri üçün ümumi halda diferensial ehtimalı, diferensial effektiv kəsiyi, enerji və impuls itkilərini hesablamaq üçün prosesin matris elementi ilə müəyyən edilən $|M|^2/\Im$ kəmiyyətini və ya prosesin amplitudu ilə müəyyən edilən $|A|^2$ kəmiyyətini bilmək lazımdır. Deməli, neytrinoların və elektronların dalğa funksiyalarından istifadə etməklə matris elementini ala bilirik.

Açar sözlər: *maqnit sahəsi, matris elementi, neytrino, elektron, neytrino cütlüyü*

Billura Hajiyeva
Nakhchivan State University
Ph.D in Physics and Mathematics
billur_haciyeva@mail.ru

Matrix element in the general case for neutrino-electron interaction processes in an external magnetic field

Abstract

In order to calculate the differential probability, differential effective cross section, energy and momentum losses for neutrino-electron interaction processes in hot dense environments in an external magnetic field, it is necessary to know the $|M|^2/\Im$ quantity determined by the matrix element of the process or the quantity $|A|^2$ determined by the amplitude of the process. So, we can get the matrix element by using the wave functions of neutrinos and electrons.

Keywords: *magnetic field, matrix element, neutrino, electron, neutrino pair*

Giriş

Həm neytral həm də yüklü cərəyanlar hesabına baş verən neytrino-elektron səpilmə prosesləri $\nu_e + e^- \to \nu_e + e^-$ reaksiyası ilə təsvir olunur. Bu prosesləri təsvir edən Feynman diaqramları şəkil 1-də verilmişdir.

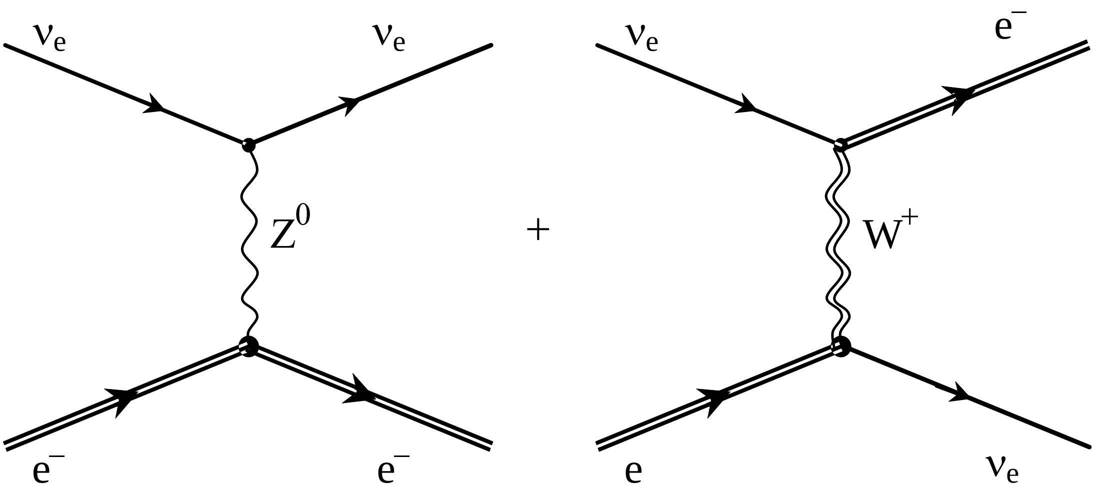

Şəkil 1

Yalnız neytral cərəyanlar hesabına baş verən neytrino-elektron səpilmə prosesləri.

$$\nu_\mu + e^- \to \nu_\mu + e^- \qquad (1)$$

$$\nu_\tau + e^- \to \nu_\tau + e^- \qquad (2)$$

ilə verilir. Bu reaksiyalara uyğun Feynman diaqramları şəkil 2-də verilmişdir.

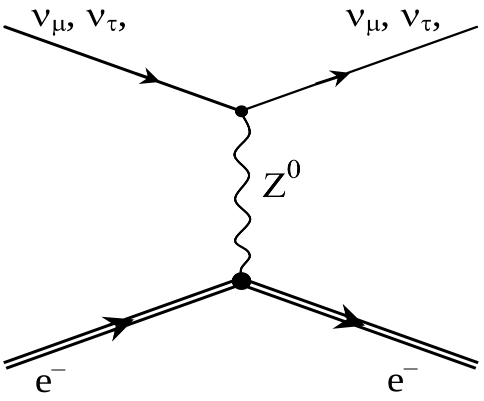

Şəkil 2

$$\mu(n \neq 0) = -\left(\frac{\alpha}{2\pi}\right)\mu_0 f(n,a),\ a = \frac{H_0}{2H}$$

$$f(n,a) = \frac{2a\ \ln a}{n},\ when\ a \to a(H >> H_0)$$

$$\Delta m(n=0) = \left(\frac{\alpha}{4\pi}\right) m \ln^2\left(\frac{2H}{H_0}\right)$$

$$\mu(n=1) = \left(\frac{\alpha\, e}{4\pi m}\right)\left(\frac{H_0}{H}\right)\ln\left(\frac{2H}{H_0}\right)$$

Vaynberq-Salam nəzəriyyəsinin aşağı energetik yaxınlaşmasında, yəni kiçik impuls ötürmələrində

$$\left|q^2\right| << m_w^2 \qquad (m_w \cong 80 GeV) \tag{3}$$

$$\left|q^2\right| << m_z^2 \qquad (m_{z^0} \cong 91 GeV) \tag{4}$$

Şəkil 1-də və Şəkil 2-də verilmiş Feynman diaqramları aşağıdakı sadə diaqrama gətirilir.

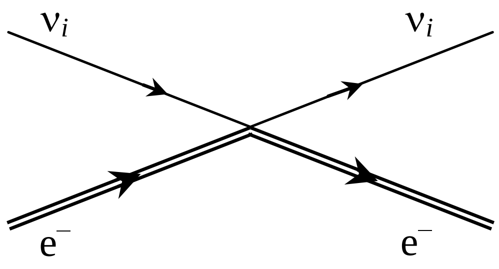

Şəkil 3

Həm neytral həm də yüklü cərəyanlar hesabına baş verən neytrino-pozitron səpilmə prosesləri $\nu_e + e^+ \rightarrow \nu_e + e^+$ reaksiyası ilə təsvir olunur. Bu prosesləri təsvir edən Feynman diaqramları Şəkil 1-də verilmişdir (Nəcəfov, 2012: 549; Akhiyezer, Berestetskiy, 1969: 624).

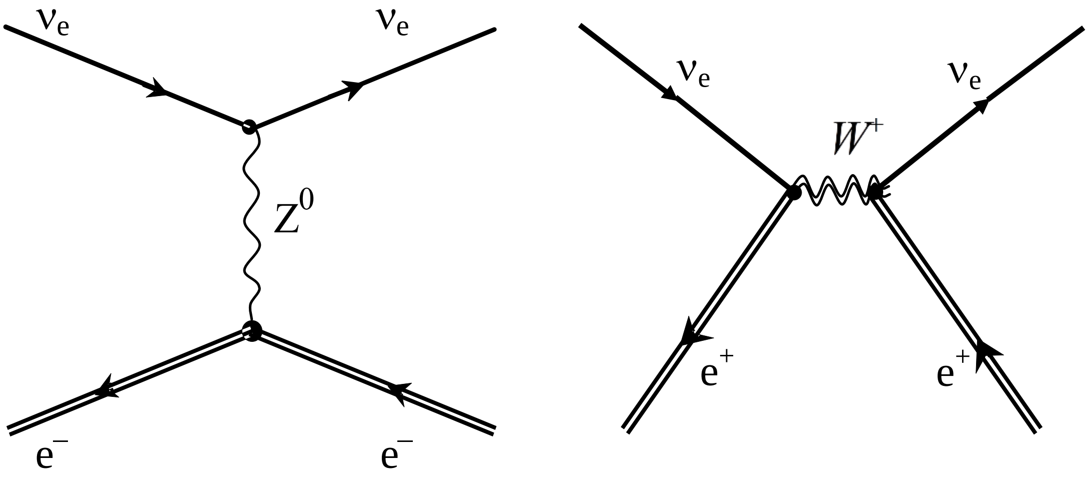

Şəkil 4

Yalnız neytral cərəyanlar hesabına baş verən neytrino-pozitron səpilmə prosesləri

$$\nu_\mu + e^+ \rightarrow \nu_\mu + e^+ \tag{5}$$

$$\nu_\tau + e^+ \rightarrow \nu_\tau + e^+ \tag{6}$$

ilə verilir. Bu reaksiyalara uyğun Feynman diaqramları Şəkil 2-də verilmişdir.

ELMİ İŞ Beynəlxalq elmi jurnal. İmpakt Faktor: 2.255. 2023 / Cild: 17 Sayı: 6 / 157-164 ISSN: 2663-4619
SCIENTIFIC WORK International scientific journal. Impact Factor: 2.255. 2023 / Volume: 17 Issue 6 / 157-164 e-ISSN: 2708-986X

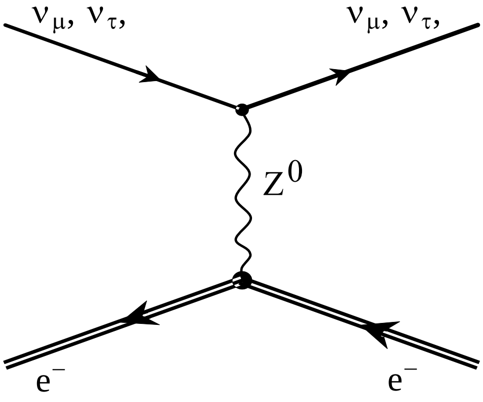

Şəkil 5

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, biz neytron ulduzlarına və ifratyenilərə baxırıq. Həmin obyektlərdə mövcud olan maqnit sahələrinin induksiya vektorunun qiyməti $10^{12}Qs < B < 10^{18}Qs$ intervalında dəyişir. Belə maqnit sahələri üçün səciyyəvi enerji miqyası W-bozonun (həmçinin Z-bozonun) sükunət kütləsindən ($m_W \cong 80 GeV$, $m_Z \cong 91 GeV$) çox-çox kiçik olur:

$$\sqrt{eB} = 7{,}69\left(B/10^{16}\,Qs\right)^{1/2}\,MeV << m_W\,. \qquad (7)$$

Eyni zamanda biz kiçik impuls ötürmələrinə baxırıq. Neytron ulduzlarında və ifratyenilərdə buraxılan neytrinoların enerjiləri onlarla MeV tərtibini aşmır. Bütün bu qeyd olunanlar W-bozon və Z-bozon propaqatorları ilə bağlı effektləri nəzərə almamağa əsas verir. Bu halda biz Vaynberq-Salam nəzəriyyəsinin aşağı energetik yaxınlaşmasını tətbiq edə bilərik (Hüseynov, 2012: 235; Muxtarov, 1999: 608).

Vaynberq-Salam nəzəriyyəsinin aşağı energetik yaxınlaşmasında, yəni kiçik impuls ötürmələrində

$$\left|q^2\right| << m_W^2,\ \left|q^2\right| << m_Z^2 \qquad (8)$$

Şəkil 4-də və Şəkil 5-də verilmiş Feynman diaqramları aşağıdakı sadə diaqrama gətirilir.

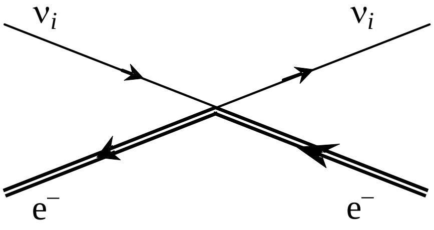

Şəkil 6

Xarici maqnit sahəsində həm neytral, həm də yüklü cərəyanlar hesabına gedən $\nu_e \to \nu_e + e^- + e^+$ reaksiyalarını təsvir edən Feynman diaqramları şəkil 7-də verilmişdir.

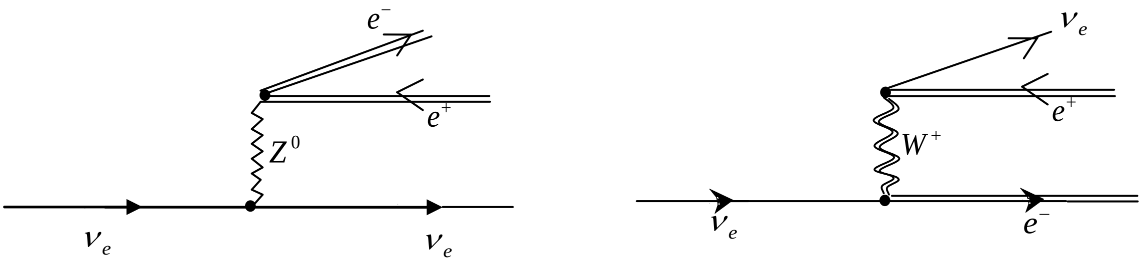

Şəkil 7

Kiçik impuls ötürmələrində

$$\left|q^2\right| << m_Z^2 \tag{9}$$

bu diaqram aşağıdakı diaqrama gətirilir.

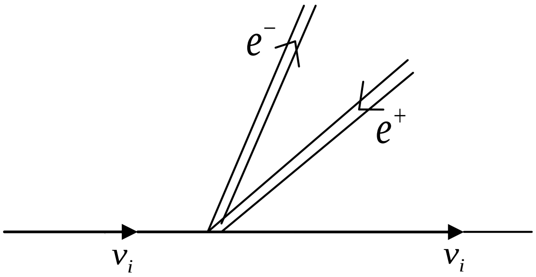

Şəkil 8

Xarici maqnit sahəsində yalnız neytral cərəyan hesabına gedən $\tilde{\nu}_i \to \tilde{\nu}_i + e^- + e^+$ reaksiyalarını təsvir Feynman diaqramları Şəkil 7-də verilmişdir.

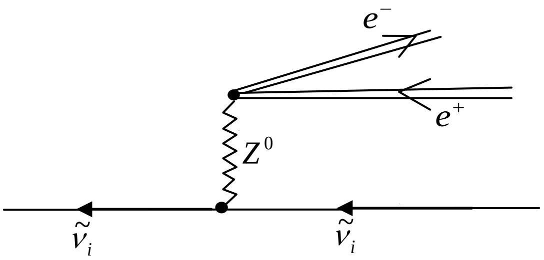

Şəkil 9

Kiçik impuls ötürmələrində ($\left|q^2\right| << m_Z^2$) bu diaqram aşağıdakı diaqrama gətirilir.

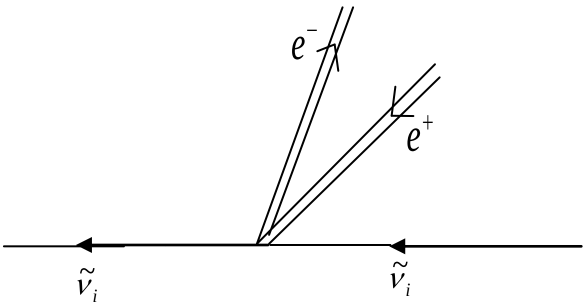

Şəkil 10

Xarici maqnit sahəsində elementar zərrəciklərin qarşılıqlı təsirinin Standart Modelinin 4-fermionlu yaxınlaşmasında

$$\nu_i + e^- \to \nu_i + e^-, \qquad (10)$$

$$\nu_i + e^+ \to \nu_i + e^+, \qquad (11)$$

$$\nu_i \to \nu_i + e^- + e^+, \qquad (12)$$

$$\tilde{\nu}_i \to \tilde{\nu}_i + e^- + e^+ \qquad (13)$$

neytrino-elektron qarşılıqlı təsir prosesləri üçün ümumi halda aşağıdakı matris elementi

$$M = \sqrt{2} G_F \int d^4x \left[\bar{\psi}_{\nu'}(x)\gamma^L_\alpha \psi_\nu(x)\right]\left[\bar{\psi}_{e'}(x)\gamma^\alpha\left(g_V + g_A\gamma^5\right)\psi_e(x)\right] \qquad (14)$$

doğrudur. Burada $\psi_\nu(x)$ və $\bar{\psi}_{\nu'}(x)$, uyğun olaraq, başlanğıc və son halda olan neytrinoların dalğa funksiyaları (ikinci funksiya dalğa funksiyasının Dirak qoşması olub, $\bar{\psi}_{\nu'} = \psi^+_{\nu'}\gamma^0$ kimi təyin edilir), $\psi_e(x)$ və $\bar{\psi}_{e'}(x)$, uyğun olaraq, başlanğıc və son halda olan elektronların (pozitronların, yəni mənfi tezlikli elektronların) dəqiq dalğa funksiyalarıdır və bu funksiyalar xarici maqnit sahəsi üçün yazılmış Dirak tənliyinin həllidir (Əsgərov, 2005: 625). (14) matris elementində γ^α - Dirak matrisləri, $\alpha = 0,1,2,3$, $\gamma^L_\alpha = \gamma_\alpha(1+\gamma^5)/2$, $G_F = 1,02\times10^{-5}/m_p^2 = (294QeV)^{-2}$ - zəif qarşılıqlı təsirin Fermi sabiti, $g_V = 1/2 + 2\sin^2\theta_w$, $g_A = 1/2$ ($\nu_e e^\mp(\tilde{\nu}_e e^\mp)$-spinləri üçün) və $g_V = -1/2 + 2\sin^2\theta_w$, $g_A = -1/2$ ($\nu_\mu e^\mp(\tilde{\nu}_\mu e^\mp)$-səpilmələri və ya $\nu_\tau e^\mp(\tilde{\nu}_\tau e^\mp)$-səpilmələri üçün), θ_w- Vaynberq bucağı adlanır ($g\sin\theta_w = e, \sin^2\theta_w \cong 0,23$, g - zəif qarşılıqlı təsir sabitidir, e elementar yükdür).

Neytrinoların və elektronların (pozitronların) dalğa funksiyalarından istifadə etməklə matris elementini

$$M = \frac{\sqrt{2}G_F}{2V(\omega\omega')^{1/2}}\left[\bar{u}(k')\gamma^L_\alpha u(k)\right]C^\alpha(q) \qquad (15)$$

şəklində yazmaq olar (Abdullayev, 2012: 484; Sokolov, Ternov, Zhukovskiy, Borisov, 1983: 312). Burada $u(k)$ və $u(k)$ kütləsiz neytrinoların bispinorları, $k^\mu = (\omega, \vec{k})$ və $k'^\mu = (\omega', \vec{k}')$, uyğun olaraq, başlanğıc və son halda olan kütləsiz neytrinoların 4-ölçülü impulsları ($k^2 = k'^2 = 0$), ω və ω' - başlanğıc və son halda olan kütləsiz neytrinoların enerjiləri, $q = k - k'$, $V = L_x L_y L_z$ - normallaşdırıcı həcmdir (Borisov, Zhukovskiy, Lysov, 1983: 30-34; Kuznetsov, Mikheyev, 2000: 863-876).

(15) ifadəsinə daxil olan $C^\alpha(q)$ yüklü lepton cərəyanı

$$C^\alpha(q) = \int d^4x e^{-iqx}\left[\bar{\psi}_{e'}(x)\gamma^\alpha\left(g_V + g_A\gamma^5\right)\psi_e(x)\right] = 2\pi\delta(\omega' - \omega + E' \mp E)j^\alpha(\vec{q}) \qquad (16)$$

ifadəsi ilə müəyyən edilir. Burada yuxarıda yazılmış "mənfi" işarəsi (10) reaksiyaları ilə təsvir olunan proseslərə, aşağıda yazılmış "müsbət" işarəsi (11) reaksiyası ilə təsvir olunan proseslərə aiddir. (10) reaksiyaları ilə təsvir olunan proseslər halında $E(E')$- başlanğıc (son) halda olan elektronun və ya pozitronun enerjisidir. (11) reaksiyası ilə təsvir olunan proseslər halında $E(E')$- pozitronun (elektronun) enerjisidir. (16) ifadəsinə daxil olan $j^\alpha(\vec{q})$ cərəyanı üçün

$$j^{\alpha}(\vec{q}) = \int d^3x e^{i\vec{q}\vec{r}} \bar{\psi}_{e'}(\vec{r})\gamma^{\alpha}(g_V + g_A\gamma^5)\psi_e(\vec{r}) \quad (17)$$

ifadəsi doğrudur.

Xarici maqnit sahəsində (10) və (11) reaksiyaları ilə təsvir olunan neytrino-elektron qarşiliqli təsir prosesləri üçün ümumi halda $j^{\alpha}(\vec{q})$ cərəyanını uyğun 4-ölçülü cərəyanın keçid amplitudu J^{α} vasitəsilə ifadə etmək olar (Boriskov, Bykov, Dolotenko, 2011: 441-447).

$$j^{\alpha} = NJ^{\alpha}. \quad (18)$$

Burada

$$N = \frac{4\pi^2}{L_y L_z} e^{-i\alpha_0} e^{i(n-n')\varphi'} \delta(p'_y \mp p_y - q_y)\delta(p'_z \mp p_z - q_z) \quad (19)$$

sabit vuruqdur, φ', φ, α_0 bucaqları və h kəmiyyəti isə aşağıdakı kimi təyin edilir:

$$\varphi' = \varphi - \frac{\pi}{2}, \quad (20)$$

$$tg\varphi = \frac{q_y}{q_x}, \quad (21)$$

$$\alpha_0 = \frac{q_x}{2h}(p_y + p'_y), \quad (22)$$

$$h = eH. \quad (23)$$

(16), (18) və (19) ifadələrini (15) düsturunda nəzərə almaqla xarici maqnit sahəsində (10) və (11) reaksiyaları ilə təsvir olunan neytrino-elektron qarşılıqlı təsir proseslərinin matris elementini

$$M = \frac{4\sqrt{2}G_F\pi^3}{VL_yL_z(\omega\omega')^{1/2}} \delta(\omega' - \omega + E' \mp E)\delta(p'_y \mp p_y - q_y)\delta(p'_z \mp p_z - q_z)x$$
$$\times e^{-i\alpha_0} e^{i(n-n')\varphi'} [\bar{u}(k')\gamma^L_{\alpha} u(k)] J^{\alpha} \quad (24)$$

şəklində yaza bilərik. Bu halda baxılan proseslərin

$$A = \frac{2\sqrt{2}G_F\pi^2}{VL_yL_z(\omega\omega')^{1/2}} \delta(p'_y \mp p_y - q_y)\delta(p'_z \mp p_z - q_z) e^{-i\alpha_0} e^{i(n-n')\varphi'} [\bar{u}(k')\gamma^L_{\alpha} u(k)] J^{\alpha} \quad (25)$$

amplitudunu daxil etməklə matris elementini

$$M = 2\pi A\delta(\omega' - \omega + E' \mp E) \quad (26)$$

şəklində vermək olar (Borisov, Vshivtsev, Zhukovskiy, Eminov, 1997: 229-255; Kuznetsov, Mikheyev, 2000: 863-876).

Nəticə

Xarici maqnit sahəsində gedən prosesləri iki qrupa ayırmaq olar: yalnız neytral cərəyanlar hesabına baş verən $\nu_i \to \nu_i + e^- + e^+$ prosesləri $(\nu_i = \nu_\mu, \nu_\tau)$ və həm neytral, həm də yüklü cərəyanlar hesabına baş verən $\nu_e \to \nu_e + e^- + e^+$ prosesi. (2) reaksiyası ilə təsvir olunan proseslər yalnız neytral cərəyanlar hesabına baş verir. Ümumiyyətlə $\nu_i \to \nu_i + e^- + e^+$ proseslərinin ehtimalı zəif sahə halında standart model çərçivəsində güclü maqnit sahəsində (1) prosesinin ehtimalı və baxılan proses zamanı itirilən enerji və impuls itkilərinin orta qiyməti hesablanmışdır. Prosesin standart model çərçivəsində güclü maqnit sahəsində tədqiq olunmuş və prosesin baş vermə tezliyi Landau səviyyələrinin, ilkin neytrino enerjisinin və maqnit sahəsi intensivliyinin qiymətinin müxtəlif kombinasiyaları halında hesablanmışdır. Prosesin sonunda amplitudunu neytrinoların və elektronların dalğa funksiyalarından istifadə etməklə matris elementini alırıq.

Ədəbiyyat

1. Nəcəfov, İ.M. (2012). Müasir klassik elektrodinamika (dərs vəsaiti). Bakı: “Adiloğlu” nəşriyyatı, 549s.
2. Akhiyezer, A.I., Berestetskiy, V.B. (1969). Kvantovaya elektrodinamika. Monografiya. Gl. red. fiz.-mat. lit. M.: Nauka, 624 s.
3. Hüseynov, V.A. (2012). Kvant elektrodinamikası. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 235 s.
4. Muxtarov, A.İ. (1999). Kvant mexanikası: Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: «Maarif» nəşriyyatı, 608 s., şəkilli.
5. Əsgərov, B.M. (2005). Termodinamika və statistik fizika: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 625 s.
6. Abdullayev, S.Q. (2012). Lepton-lepton və lepton-hadron qarşılıqlı təsirlərində zəif cərəyan effektləri. Bakı: AM965 MMC nəşriyyatı, 484 s.
7. Sokolov, A.A, Ternov, I.M., Zhukovskiy, V.Ch., Borisov, A.V. (1983). Kvantovaya elektrodinamika. M.: Izd-vo Moskovskogo universiteta, 312 s.
8. Borisov, A.V., Zhukovskiy, V.CH., Lysov, B.A. (1983). Rozhdeniye elektron-pozitronnoy pary neytrino v magnitnom pole. Izvestiya vuzov. Fizika, № 8, s.30-34.
9. Kuznetsov, A.V., Mikheyev, N.V. (2004). Vzaimodeystviye neytrino s sil'no zamagnichennoy elektron-pozitronnoy plazmoy. ZHETF, 118 vyp. 4 (10), c.863-876.
10. Boriskov, G.V., Bykov, A.I., Dolotenko, M.I. (2011). Fizicheskiye issledovaniya v sverkhsil'nykh magnitnykh polyakh. Uspekhi fizicheski nauk, t. 181, vyp. 4, s.441-447.
11. Borisov, A.V., Vshivtsev, A.S., Zhukovskiy, V.CH., Eminov, P.A. (1997). Fotony i leptony vo vneshnikh polyakh pri konechnoy temperature i plotnosti. Uspekhi fizicheskikh nauk, t. 40, vyp. 3, s.229-255.
12. Kuznetsov, A.V., Mikheyev, N.V. (2000). Vzaimodeystviye neytrino s sil'no zamagnichennoy elektron-pozitronnoy plazmoy. ZHETF, 118 vyp. 4 (10), c.863-876.

Göndərildi: 14.04.2023 Qəbul edildi: 01.06.2023

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Tokon Mamytov, Ulara Kasymbekova
Ideological aspects in state development: the case of the Kyrgyz Republic 8
Sədrəddin Bədiyev
Təlimdə istifadə olunan müasir metodların fəlsəfi şərhi 16
Sevda Novruzəliyeva, Nüşabə Əliyeva
Kommunikativ prosesdə uğursuz olmanın səbəbləri 22
Zeynəb Rüstəmova
Heydər Əliyev və multikulturalizm siyasəti 28
Katana Qafarova
Azərbaycan Respublikasının müstəqillik əldə etdikdən sonra siyasi və iqtisadi göstəricilərindəki dəyişikliklərin xarakteri, xarici əlaqələrin inkişaf etdirilməsinin iqtisadi göstəricilərə təsir imkanları 36
Zümrüd Hüseynova
Təcavüz cinayəti insan hüquqlarının pozulması kimi və törədilməsinə görə beynəlxalq cinayət məsuliyyətinin perspektivləri 43
Bilnurə İbadova
Azərbaycanda festival turizminin problemləri 48
Gülər Məmmədzadə
Müxtəlif liderlik üslublarının motivasiya üzərindəki təsirləri 54
Rəşad Hacıyev
Müasir dövrdə qeyri-neft sektorunda mövcud vəziyyətin tədqiqi 61
Səbinə Nəcəfova
Komplektləşdirilmə arxiv işinin tərkib hissəsi kimi 69
Shafag Veliyeva
Strategies of teaching and learning vocabulary 76
Shahriyar Guliyev
Artificial-text generation using deep neural networks: training of Suleyman Sani Akhundov’s plays ………………………………………………………………………82
Sənan İbrahimov
“Ümid qapısı”-nın iqtisadi-sosial, tarixi-diplomatik və hərbi-siyasi əhəmiyyəti 97
Gülcahan Quluzadə
Azərbaycanda Bolonya prosesi: tələbəyönümlü təhsil 105
İmdad Kərimli
“Hayao Miyazaki yaradıcılığında dini motivlərin təzahürü” 111
Cəfər Abbasov
Rəqəmsal transformasiya şəraitində dövlət maliyyə nəzarəti və elektron hökumət 116
Hikmət Orucov
İşğaldan azad edilmiş ərazilərin müasir inkişaf perspektivləri 122

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

Elmira Hacıbəyova, Elgün İsmayılova
Azərbaycanın leyşmanioz ocaqlarının öyrənilməsi dərəcəsi 127

Aygun Sardarova, Samira Rahimova
Physiological (growth and development through the parameters of optimal environmental factors), morphological, biochemical properties and medicinal significance of *Glycine max* L species belonging to *Fabaceae.* 133
Ələsgər Vəliyev, Elza Orucova, Gülnarə Kərimova, Rəna Nəzərova, Maya Fərzəliyeva
Mənşəyi məlum olmayan qızdırma haqqında 140
Aygun Sardarova
Biological characteristics of some animal and plant species which are protected in Turyanchay state nature of our republic based on biogeographic composition 146

DƏQİQ ELMLƏR

EXACT SCIENCES

Billurə Hacıyeva
Xarici maqnit sahəsində neytrino-elektron qarşılıqlı təsir prosesləri üçün ümumi halda matris elementi 157

İmzalandı: 17.06.2023
Kağız formatı: 60x84 1/8
H/n həcmi: 21 ç.v.
Sifariş: 649

"ZƏNGƏZURDA" çap evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.,
"Azərbaycan" nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə.
Tel.: + 994 50 209 59 68
+ 994 55 209 59 68
+ 994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru